

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ
УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ЗАКЛАД «ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИЙ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ імені
К. Д. УШИНСЬКОГО»**

На правах рукопису

ЯРОВА Ліліана Вікторівна

УДК 316.4.063.4 (477)

**СОЦІАЛЬНА ПОЛІТИКА ЯК ЧИННИК ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ
ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ УКРАЇНИ**

23.00.02 – політичні інститути та процеси

ДИСЕРТАЦІЯ

на здобуття наукового ступеня доктора політичних наук

Науковий консультант –

**СІЛЕНКО А.О., доктор
політичних наук, професор**

Одеса – 2011

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1	
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНЕ ОБҐРУНТУВАННЯ СОЦІАЛЬНИХ ПРОБЛЕМ, ЩО ВИЗНАЧАЮТЬ ЄВРОПЕЙСЬКУ ІНТЕГРАЦІЮ УКРАЇНИ	
1.1. Сучасна соціальна політика в наукових дослідженнях вітчизняних і зарубіжних учених	13
1.2. Основні категорії і поняття досліджуваної проблеми	51
Висновки до розділу 1	80
РОЗДІЛ 2	
ЄВРОПЕЙСЬКА СОЦІАЛЬНА МОДЕЛЬ: СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ	
2.1. Еволюція європейської соціальної політики	83
2.2. Особливості моделей соціального захисту в країнах ЄС	114
2.3. Механізми надання суспільних благ у європейських країнах та Україні	160
Висновки до розділу 2	191
РОЗДІЛ 3	
ЄВРОПЕЙСЬКА ІНТЕГРАЦІЯ ЯК СТИМУЛ ДЛЯ РЕФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ СФЕРИ УКРАЇНИ	
3.1 Адаптація соціальної політики до стандартів ЄС як пріоритетний напрямок європейської інтеграції України	199
3.2 Основні напрями реформування соціальної сфери в Україні	226
3.3. Гармонізація соціальних стандартів України і європейських соціальних стандартів	257
Висновки до розділу 3	280

РОЗДІЛ 4**МЕХАНІЗМИ РЕАЛІЗАЦІЇ СОЦІАЛЬНО СПРАВЕДЛИВОЇ
СОЦІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ**

4.1. Українська модель соціального діалогу в контексті європейського досвіду	286
4.2. Соціальна політика підприємства: цілі та засоби	316
Висновки до розділу 4	338
ВИСНОВКИ	343
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	352

ВСТУП

Однією з найважливіших тенденцій сучасних міжнародних відносин є інтеграційні процеси, покликані суттєво змінити політичну картину світу. Розбудова єдиної Європи засвідчує їх складність і неоднозначність.

Для України європейська інтеграція є зовнішньополітичним пріоритетом. Такий вибір на користь розвитку європейської цивілізації передбачає впровадження європейських соціальних стандартів, європейських підходів до проблем взаємовідносин бізнесу і влади, бізнесу і суспільства. Відтак необхідно здійснити кардинальні соціальні і політичні реформи, які в майбутньому дозволять Україні увійти до складу Європейського Союзу.

Означені реформи мають бути зорієнтовані на конкретні цілі. Однією з них є соціальна політика України, яка передбачатиме формування і забезпечення умов життя населення на рівні сучасних соціальних стандартів Європейського Союзу. Це, в свою чергу, вимагатиме нагального вирішення найважливіших стратегічних завдань щодо стабілізації соціально-економічного розвитку України, розробки ефективних заходів щодо соціального захисту населення, консолідації центральних і регіональних органів управління для їх практичної реалізації. Крім того, необхідно враховувати, що в останні десятиліття одним з важливих показників діяльності влади, основним порівняльним показником розвитку країни стає рівень життя населення. Чим краще живе населення країни, чим більше створено в країні умов для підвищення рівня життя, тим більшою повагою і впливом користується глава цієї держави, тим привабливішою стає така країна для міжнародної співпраці, для набуття членства у різних економічних і політичних співтовариствах.

Невдоволеність населення ситуацією, що склалася в соціальній сфері, актуалізує проблему пошуку оптимальної для України соціальної моделі. У результаті нагальної відповіді потребують запитання: яке місце відводиться

соціальної політиці серед пріоритетів української держави? Які першочергові заходи має здійснити держава в цьому напрямі?

У зв'язку з вищезазначеним, актуальною для української політичної науки стає розробка концепції нової соціальної політики, здатної привнести в суспільство і економіку необхідну мотиваційну енергію людського чинника. Це вкрай необхідно за умов, коли країна має вирішувати важкі проблеми, пов'язані з соціально-політичним реформуванням, європейською інтеграцією тощо.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Обраний напрямок дослідження пов'язаний з розробкою планової наукової теми «Трансформаційний процес в Україні: основні проблеми та умови їх вирішення» (№ держреєстрації 0109U000215), що здійснюється кафедрою політичних наук Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського, одним з виконавців якої є дисертант.

Мета дисертаційного дослідження полягає у виявленні пріоритетних завдань соціальної політики як стратегічного напрямку європейської інтеграції України та способів їх вирішення.

Досягнення поставленої мети передбачає реалізацію таких завдань:

- проаналізувати ступінь розробленості сучасних проблем соціальної сфери та євроінтеграції в наукових дослідженнях вітчизняних і зарубіжних учених;
- уточнити і вдосконалити понятійний апарат дослідження соціальної політики в контексті європейської інтеграції;
- розглянути еволюцію європейської соціальної політики крізь призму її інституціоналізації;
- проаналізувати механізми надання суспільних благ в європейських країнах;
- виявити особливості європейських моделей соціального захисту;
- розглянути перспективи європейської інтеграції України з точки зору стимулювання процесів реформування соціальної сфери України;

– з’ясувати шляхи адаптації соціальної політики України до стандартів Європейського Союзу;

– визначити основні напрями реформування соціальної сфери в Україні;

– розглянути способи гармонізації соціальних стандартів України і європейських соціальних стандартів;

– проаналізувати закономірності і особливості розвитку соціального діалогу в Україні в умовах перехідної економіки, визначити напрями вдосконалення механізму регулювання соціально-трудових відносин відповідно до принципів Міжнародної організації праці (МОП); розробити українську модель соціального діалогу в контексті європейського досвіду;

– розкрити цілі і засоби соціальної політики сучасного підприємства.

Об’єкт дослідження – пріоритетні напрями інтеграції України в Європейський Союз.

Предмет дослідження – соціальна політика як чинник забезпечення європейської інтеграції України.

Методи дослідження. Метод системного аналізу дав можливість розглянути процес реформування соціальної сфери України в теоретичному і практичному контексті загальних соціально-політичних проблем європейської інтеграції України. Структурно-функціональний аналіз дозволив розглянути соціальну політику як систему із складною структурою, кожен елемент якої має певне призначення і вирішує певні завдання, внаслідок чого підвищується ефективність виконання соціальних функцій держави. Застосування інституційного підходу дозволило розглянути ефективність тих політичних і соціальних інститутів, за допомогою яких реалізується соціальна політика (державна, структури громадянського суспільства). У результаті порівняльного аналізу моделей соціальної політики окремих країн Західної Європи, були виявлені специфічні ознаки європейської соціальної моделі, загальні для більшості країн регіону. Критично-діалектичний метод було спрямовано на критичний аналіз

концепцій соціальної політики, виявлення її внутрішніх протиріч, конкуруючих ідей, ціннісних орієнтацій.

Наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що дисертаційна робота є першим в Україні комплексним дослідженням соціальної політики як чинника європейської інтеграції України.

Вперше:

– запропоновано новий теоретико-методологічний підхід до визначення можливостей розвитку соціальної держави в сучасному українському суспільстві, суть якого полягає у поєднанні понять «соціальна держава» і «соціальний менеджмент» на практиці соціального забезпечення і захисту. За нових історичних умов – розвитку глобального ринку – соціальна відповідальність держави пов'язується з наданням населенню певних, законодавчо закріплених соціальних благ – гарантованого соціального мінімуму;

– розроблено концепцію соціальної політики, яка є виваженою системою пріоритетів, поетапного вирішення соціальних проблем, ефективного використання наявних ресурсів, узгодження зобов'язань держави і реальних можливостей економіки. Проте останнє не означає, що мова повинна йти про збільшення соціальних витрат. В умовах кризи найважливішим завданням стає підвищення ефективності використання ресурсів, спрямованих на соціальні потреби. Соціальна сфера є не лише сферою кінцевого споживання. З досвіду розвинених країн зроблено висновок про те, що ефективна соціальна політика є важливою умовою підвищення продуктивності праці та ефективності використання трудових ресурсів, забезпечення стабільного зростання економіки в цілому;

– обґрунтовано, що метою соціальної політики європейських країн є розробка і вжиття заходів, протидіючих масштабним соціальним конфліктам і конфронтації. У цьому виявляється прагнення суспільства дати адекватну відповідь на виклики XXI століття, одним з яких стала світова економічна криза. Відповідь громадянського суспільства полягає в тому, що

відповідальність за успіх економічних і соціальних трансформацій, забезпечення соціальної безпеки і стабільності покладається рівною мірою на державу, бізнес і неурядові організації (громадянське суспільство в цілому і окремих громадян зокрема). Для цього необхідно активно використовувати компроміси і політику соціального партнерства із залученням інститутів громадянського суспільства;

– на підставі аналізу сучасної політичної практики продемонстровано, що реальної альтернативи тій соціальній політиці, яку здійснюють сучасні уряди, спираючись на ринкову економіку, і тим інститутам, які забезпечують нормальні умови існування і праці трудящих, власне, немає. Отже, адекватним сучасній дійсності є таке розуміння економічної демократії, яке зводиться до забезпечення соціально оптимальної нормативності ринкової економіки, включаючи виробничу демократію, дотримання трудового законодавства і колективно-договірних відносин;

– розроблено українську модель соціального діалогу, яка розкриває:

1) специфіку стану, ролі і форм діяльності кожного з суб'єктів системи соціального діалогу: держави (висока роль як основного суб'єкта у формуванні соціальної політики, як виразника, представника і захисника інтересів суспільства в цілому); об'єднань українських працедавців (недостатня структурованість, низька соціальна відповідальність); професійних спілок (з одного боку, їх відносно висока чисельність, повніше, ніж в інших країнах, представництво прав і інтересів працівників, з іншого – все ще існуюча залежність профспілок від працедавців, особливо на рівні підприємств);

2) специфіку українського досвіду, яка полягає в розширювальному тлумаченні сфер суспільних відносин, що регулюються на засадах соціального діалогу: це не лише соціально-трудова, але і пов'язані з ними економічні і політичні відносини;

3) недостатнє законодавче забезпечення української практики соціального діалогу;

– доведено, що українська модель соціального діалогу ґрунтується на: загальних закономірностях і загальних принципах соціального партнерства, властивих цьому феномену, незалежно від країни; міжнародних правових нормах регулювання соціально-трудова відносин; раціональному використанні світового досвіду становлення і розвитку соціального партнерства в українській практиці з обов'язковим урахуванням української специфіки; урахуванні нових факторів і явищ, які привносять в практику соціального діалогу своєрідний вітчизняний досвід.

Уточнено, що:

– найбільш характерними ознаками соціальної політики України є централізація, формалізація, а останнім часом значна її політизація. Причому, саме політичний аспект соціальних проблем знижує їх ефективність. Політична нестабільність перешкоджає проведенню необхідних структурних реформ, які дійсно зорієнтовані на реальне підвищення рівня добробуту населення;

– умови і потреби розвитку соціальної держави та економіки інноваційного типу вимагають впровадження нових принципів формування соціальної політики, усвідомлення її нової ролі в забезпеченні соціальної динаміки. Запропоновано новий підхід до визначення співвідношення соціальної політики та економічної політики. На відміну від концепцій, що представляють соціальну політику як похідну від економічної (сприйняття людини лише як працівника), пропонується (враховуючи, що в соціальній державі людина є головною цінністю) економічну політику розглядати як складову соціальної політики;

– досягнення європейського рівня демократії, соціально-економічних стандартів, захисту прав і свобод людини відповідає національним інтересам країни і має стати головним пріоритетом реалізації державної політики України. Тому необхідно скористатися шансом здійснення реформ, які відкриють Україні шлях наближення до ЄС. В той же час членство в ЄС не повинно виявитися самоціллю. Якщо Україна досягне європейських

економічних стандартів, то вона – незалежно від можливості вступу до ЄС – сама зможе успішно господарювати в XXI столітті. Враховуючи реальну ситуацію, мова повинна йти про взаємовигідне розширення партнерських відносин з ЄС в різних сферах, пошук, ініціювання та реалізацію спільних проектів, поступове наближення України до рівня європейських стандартів.

Дістали подальшого розвитку:

– принципи формування соціальних стандартів України. Саме соціальні стандарти відображають уявлення суспільства про рівень і якість життя, а сукупність таких уявлень у вигляді вимог суспільства власне і визначає стандарт життя або соціальний стандарт. Порівняльний аналіз рівня прожиткового мінімуму в Україні з рівнем соціальних стандартів більшості розвинених європейських країн засвідчив, що в Україні соціальні стандарти використовуються переважно як інструменти фінансового управління, а не як соціальні орієнтири;

– обґрунтування перспективи прийняття в європейську спільноту була важливим чинником успішного розвитку країн Центральної Європи і Балтії в 1990-х, для яких мета вступу в ЄС стала однією з рушійних сил швидкої трансформації цих посттоталітарних держав в економічно і політично ліберальні демократії. Обґрунтовано, що для України перспектива прийняття в ЄС (офіційне підтвердження такої можливості) також має стати стимулом для подальших реформ економіки, державного апарату, соціальної, освітньої систем тощо.

– обґрунтування зростаючої ролі зовнішньої політики в соціальних перетвореннях, оскільки процес розширення Європейського Союзу є суттєвим каталізатором для політичних і соціально-економічних реформ у країнах, які прагнуть стати членами ЄС. Ефективній політиці, результати якої прямо відбиваються на якості життя, може сприяти і більш широка підтримка ініціатив ЄС громадською думкою, і підвищення значущості ідентифікації з Європою в самосвідомості українських громадян.

– аргументування положення, що з метою подолання труднощів на шляху до повноправного членства в Європейському Союзі головним для українського суспільства має стати визнання європейських цінностей – парламентської демократії, чіткого розподілу владних повноважень, жорсткого відмежування влади від бізнесу, соціального ринкового господарства, дотримання прав людини як засадничих принципів соціально-політичного розвитку;

– обґрунтування, що основна проблема українських підприємств полягає в ціннісному протиріччі радянського минулого і ринкового сьогодення. За таких обставин соціальна відповідальність відіграє роль адаптаційного механізму, що дає можливість колишнім радянським підприємствам пристосовуватися до ринкових умов.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що положення і висновки дисертації створюють основу для подальшого теоретичного дослідження проблем соціальної політики як найважливішого чинника європейської інтеграції України. Використаний в дисертації фактологічний матеріал, основні теоретичні узагальнення можуть застосовуватися в науково-дослідній сфері при розробці фундаментальних досліджень у галузі політичних інститутів і процесів, соціальної політики, європейської інтеграції, в діяльності органів виконавчої влади. Основні результати дослідження можуть бути використані в навчальній роботі – при розробці і викладанні спеціальних курсів у вузах, а також окремих тем із соціології та політології, при написанні підручників з проблем соціальної політики. Висновки дисертації можуть стати у нагоді при аналізі соціально-політичної ситуації в Україні, прогнозуванні перспектив подальшого розвитку суспільства.

Апробація результатів дослідження. Основні положення і висновки дисертації доповідалися і обговорювалися на міжнародних, всеукраїнських і регіональних конференціях: «Україна в системі сучасних цивілізацій: трансформація держави і громадянського суспільства» (Одеса, травень

2006 р.), «Соціально-політична взаємодія в сучасній Україні: вибір шляхів державного розвитку (Одеса, березень 2007 р.), «Інноваційні процеси економічного і соціально-культурного розвитку: вітчизняний і зарубіжний досвід» (Тернопіль, квітень 2008 р.), «Соціально-політична інтеграція: локальний, регіональний і глобальний виміри» (Одеса, жовтень 2009 р.), Громадянський рух та становлення громадянського суспільства в Україні» (Сімферополь, жовтень 2009 р.), П'ятих курасівських читаннях «Політичний простір України: регіональні виміри (до 70-річчя І. Ф. Кураса) (Київ, жовтень 2009 р.), Міжнародній науковій конференції «Шості юридичні читання: правова культура, правова свідомість і право (Київ, квітень 2010 р.), «Ціннісний вимір політичної діяльності: теорія і практика українського суспільства» (Херсон, травень 2010 р.) та ін.

Основні положення роботи обговорювалися на засіданнях науково-методичного семінару кафедри політичних наук Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського та кафедри політології Одеської національної академії зв'язку ім. О.С. Попова.

Публікації. Основні результати дисертації викладені в індивідуальній монографії і **20 наукових статтях**, опублікованих у фахових виданнях, затверджених ВАК України.

Структура дисертації і послідовність викладу матеріалу визначається головною метою і основними завданнями дослідження. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів (перший і третій розділи містять по два підрозділи, другий і четвертий розділи – по три підрозділи) і висновків. Загальний обсяг дисертації складає 351 стор. Список використаних джерел включає 513 найменувань (53 стор.).

РОЗДІЛ 1

Теоретико-методологічне обґрунтування соціальних проблем , що визначають європейську інтеграцію України

1.1. Сучасна соціальна політика в наукових дослідженнях вітчизняних і зарубіжних учених

Як відомо, в науковій літературі часто висловлюється думка про те, що соціальна політика як історичний феномен з'явилася досить недавно, що вона є породженням ХХ ст., навіть його другої половини. Проте, як справедливо зазначає Т. Сидоріна, «історія подає нам приклади поступового формування її концептуального розуміння і побудови як державної соціальної доктрини, соціальної методології, моделі і, нарешті, теорії держави загального добробуту, до якої звелася багатоміліардна історія розвитку соціальної політики як діяльності по забезпеченню соціальної стабільності і соціального добробуту з подальшим включенням таких феноменів, як солідарність, економічна і соціальна захищеність, індивідуальна і суспільна відповідальність тощо» [346, с. 111]. Більш наближеною до істини видається точка зору, згідно з якою соціальна політика (у сучасному розумінні) починає формуватися лише з переходом європейських держав до індустріальної стадії розвитку, з виникненням правової держави, демократичних засад, громадянського суспільства, сучасної системи права. Соціальна політика влітається в загальну систему державної політики, а в рамках громадянського суспільства, що формується, розширює свої можливості та розповсюджується на альтернативні недержавні об'єднання і групи. Як пише М. Григор'єва, «проблематика власне соціальної політики оформлювалася протягом ХІХ-ХХ ст. у зв'язку зі зростанням масштабів державного втручання в суспільні процеси, що сприяло виокремленню соціальної політики зі всього комплексу суспільного регулювання в самостійний напрям, що охоплює своїм впливом специфічну сферу людського життя і

діяльності. Поява самого поняття «соціальна політика» пов'язана з формуванням у Європі другої половини XIX ст. теорії і практики соціальної держави, яка активно втручається в суспільні процеси з метою їх регулювання і стабілізації. Нові функції держави, що виникли у зв'язку з її соціалізацією і набули більш системного і якісного характеру, об'єдналися в термін «соціальна політика» [100, с. 40].

Складність і різноманіття функцій, які мають здійснюватися у сфері соціальної політики України, передбачають розвинену систему соціального управління, яка в сучасних умовах немислима без використання наукових методів. Проте наукові методи, засновані на помилкових або не адаптованих до українських соціальних, економічних і етнокультурних умов, теоретичних концепціях, можуть призвести в кращому випадку до їх неефективного і неадекватного використання, у гіршому – до значних економічних втрат і соціальних потрясінь.

Важливим аспектом зміни управління в галузях соціальної сфери є перехід до програмно-цільових методів управління, ефективність використання яких має вимірюватися досягненням певного позитивного результату для відповідної цільової групи. Відносно галузей соціальної сфери такий результат може бути обумовлений зростанням кількісних і якісних характеристик послуг охорони здоров'я, підвищенням рівня освіти, збільшенням забезпеченості житлом. При цьому однією з цілей управління соціальною сферою є досягнення максимальних результатів при використанні встановленого обсягу фінансових ресурсів. Так, Ю. Скулиш відзначає, що «в кризових умовах обмеженості бюджетних ресурсів зростає важливість підвищення ефективності їх використання і саме цей період є найбільш своєчасним для реалізації непопулярних, проте вкрай необхідних структурних реформ в соціальній політиці держави. Пріоритетним напрямом реформ в соціальній сфері має стати зміна політики доходів, що передбачає зміну пріоритету переважної підтримки вразливих верств населення на соціальний захист працюючих. Така трансформація не лише приведе до

підвищення рівня життя населення, подолання бідності та зменшення рівня майнового розшарування, а й спричинить підвищення мотивації економічної активності та зайнятості, скорочення патерналістських очікувань та утриманських настроїв в суспільстві, сприятиме формуванню необхідних надходжень до фондів соціального страхування та бюджетів усіх рівнів. Подальший розвиток системи соціального захисту населення має включати продовження реформування пенсійної системи, підвищення якості та адресності соціальної допомоги, що надається вразливим верствам населення, масштабну оптимізацію комплексу соціальних пільг та переведення їх на адресні засади, диверсифікацію системи надання соціальних послуг» [361, с. 16].

Здебільшого у розвинених зарубіжних країнах програмно-цільовий метод управління соціальною сферою є одним з головних інструментів соціальної політики держави. Основу програмно-цільового методу управління соціальною сферою складає система програм соціального розвитку з різними термінами дії, що реалізуються державними органами різного рівня і органами місцевого самоврядування із залученням приватного бізнесу. Використання програмно-цільового методу управління в соціальній сфері дозволяє визначити склад цілей і завдань соціальної політики для кожного рівня управління соціальною сферою. При цьому особливо відзначити, що застосування на практиці програмно-цільового методу має бути спрямоване на реалізацію двох взаємопов'язаних типів інтеграції в соціальній сфері: просторової і часової. Просторова інтеграція в соціальній сфері полягає в об'єднанні діяльності галузей соціальної сфери на території всієї країни, а часова – в чіткій послідовності етапів досягнення головної мети, передбаченої програмою.

Неефективна робота деяких організацій і установ соціальної сфери створює багато невирішених проблем, що позначається на загальному стані населення країни, особливо інвалідів, пенсіонерів, дітей, сиріт та ін. Все це пояснюється досить низькою, а інколи і не якісною управлінською

діяльністю організації соціальної сфери. Чимало керівників і фахівців не завжди приймають оптимальні рішення, а інколи і зовсім ігнорують реалізацію стратегічних напрямів діяльності організації соціальної сфери. Недосконала система управління галузями соціальної сфери є однією з причин низької ефективності соціальних видатків. А це породжує марнотратство та зловживання фінансовими ресурсами; розпорошення функцій управління галузями між різними міністерствами та розірваність управління на різних рівнях влади; непрозорість формування міжбюджетних відносин через відсутність нормативів фінансової забезпеченості за відповідними галузями, або вартісних стандартів надання соціальних послуг; системи оцінки діяльності установ соціальної сфери та ефективності витрачання видатків на їх утримання; фактична відсутність ефективного зовнішнього контролю та аудиту [361, с. 19].

Як справедливо відзначає російська дослідниця Т. Суходаєва, основна проблема забезпечення соціально-побутових потреб населення – це відсутність достатньої ресурсної бази, а тому, на її думку, доцільно запровадити новий підхід до управління соціальною сферою, який базуватиметься на поєднанні оцінки розмірів потреб щодо виробничих потужностей, кадрових і фінансових ресурсів і процедури ітеративного наближення до них параметрів бюджету [384, с. 3].

Великий обсяг інформації, який доводиться обробляти керівникам в процесі пошуку і ухвалення оптимальних рішень, з одного боку, і низька ефективність управління – з іншого, створюють серйозні перешкоди, подолання яких вбачається в освоєнні керівниками інформаційних технологій і активного використання комп'ютерних засобів у практичній діяльності. На сьогодні для інтенсифікації розумової праці керівників організацій, фірм і компаній різних форм власності, включаючи державні, розробляються і набувають поширення сучасні комп'ютерні технології, а також інші інформаційні засоби, що функціонують вже на підставі інноваційних методів.

Проте, не зважаючи на бурхливий розвиток комп'ютерних засобів і постійне вдосконалення програмних продуктів, в Україні ще немає достатньої практики використання сучасних комп'ютерних мереж в організації управління установами соціальної сфери. Реальні спроби автоматизувати найважливіші функції управління, зокрема, у ряді фондів соціального і медичного страхування, здебільшого призводять до невиправданих витрат, а інколи і до значних збитків. Крім того, далеко не завжди досягається очікуваний економічний ефект. Проблема ускладнюється ще й тим, що вибір програмного продукту і апаратних засобів надзвичайно широкий, вартість їх значно відрізняється, а методи порівняння і доцільність їх застосування переважно ґрунтуються на інтуїтивних підходах далеко не завжди компетентних фахівців.

Тому розробка засобів і методів підвищення ефективності організації управління установами соціальної сфери, наприклад, з використанням новітніх інформаційних технологій, є найважливішим завданням, що, зрештою, забезпечить необхідний практичний результат для більшості населення країни.

Сучасний підхід до забезпечення соціальної політики передбачає активну модернізацію застарілих соціальних структур та інститутів, пристосування їх до нових реалій життя. Здійснення практичних заходів щодо підвищення ефективності соціальної політики і вдосконалення чинної нормативно-правової бази має базуватися на розробці нових теоретичних концепцій і методологічних підходів, закладених у парадигму громадянського суспільства.

Проведений аналіз ступеня розробленості проблеми засвідчив, що представники різних галузей науки рівною мірою відстоюють свої права на соціальну політику. У ХХ ст. і особливо на рубежі ХХ-ХХІ ст. прискорюються процеси взаємодії, взаємопроникнення соціальної та економічної проблематики. В середині ХХ століття виникає економічна

соціологія – дисципліна, яка пов’язує економіку та соціологію. На сьогодні світова наукова спільнота говорить вже про соціоекономіку.

Таким чином, проблеми соціальної політики сьогодні досліджуються вченими різних галузей, у тому числі, політології, соціології, економіки, права тощо.

Проблеми соціальної відповідальності бізнесу розглядалися в наукових роботах зарубіжних учених – А. Керолла, Д. Віндзора, М. Ван Марревійка, Р. Штойера, К. Девіса та ін.; українських дослідників – А. Базилюка, Р. Башняніна, Л. Безчасного, О. Беляєва, О. Білоруса, Л. Гончарука, Б. Данилишина, В. Єгорова, В. Куценко, Е. Лібанової, О. Макарової, В. Матросова, С. Мірошника, С. Мочерного та ін.

Теорія і практика управління сферою соціальних послуг досліджена в роботах С. Андрєєва, Г. Балихіна, Т. Макаренка, Ю. Ольсевича, Р. Старкова, Б. Токарського, С. Шишкіна, Л. Якобсона та ін.

Розглянемо найбільш значимі наукові праці, що стосуються соціальних проблем і питань євроінтеграції.

Для всіх, хто цікавляться проблемами соціальної політики, безперечний науковий інтерес становить монографія «Західноєвропейські країни: особливості соціально-економічних моделей», що вийшла 2002 року за редакцією відомого російського фахівця В. Гутника [160]. У даній роботі розглядається становлення європейської моделі, її специфічні ознаки, загальні для більшості країн регіону. Проведений порівняльний аналіз моделей соціально-економічного розвитку окремих країн Західної Європи (Німеччини, Великої Британії, Франції, Італії, Швеції, Швейцарії). У розділах, присвячених дослідженню окремих країн, акцент зроблено на визначенні специфіки конкретного господарського і соціального устрою, економічної політики держави, підприємництва. Проаналізовано процес становлення загальноєвропейської моделі в рамках ЄС.

Також привертає увагу монографія колективу вчених під керівництвом Ф. Бурджалова «Соціальні джерела економічного розвитку» [372].

Дослідження розкриває нові підходи і ракурси аналізу соціальних джерел економічного розвитку, стимулює творче ставлення до них. Вихідна ідеологічна позиція авторів цієї наукової праці полягає в тому, що економічне зростання, підприємницька діяльність і, насамперед, державна політика, зрештою мають бути підпорядковані вирішенню соціальних проблем. Цей аспект особливо актуальний для України в умовах різкого зростання матеріально-майнової нерівності, бідності, невдоволеності населення здійснюваними реформами. Серед численних проблем, яких торкаються автори монографії, слід виділити, в першу чергу, людський чинник і вплив на нього соціальної політики; значення економічної нерівності (або міри рівності) в розподілі доходів населення; людський капітал як концентрований вираз ролі людського чинника.

Відомий російський учений С. Надель, автор розділу «Соціальні чинники економічного зростання», пропонує новий підхід до їх класифікації, виокремлюючи мікроекономічні та макроекономічні чинники. В першу чергу С. Надель розглядає проблеми оплати праці. Якщо в XIX і на початку XX ст. основним стимулом для найманої праці була заробітна плата, то в даний час разом з базовою зарплатою існують різні види додаткових виплат (премії, надбавки за вислугу років, наднормову роботу, а також оплату вихідних і святкових днів, лікарняних бюлетенів, допомоги по безробіттю тощо). Так, в США подібні виплати 2000 року з розрахунку на одного працівника склали досить велику долю – 37 % основного заробітку. Важливу роль в багатьох сучасних компаніях відіграє участь у розподілі прибутків. Величезного значення в умовах інноваційної економіки набувають і нематеріальні цінності, що стосуються взаємин між керівництвом і підлеглими.

Серед макроекономічних чинників підкреслюється важливість розвитку державного сектора соціальних послуг. Автор наголошує на важливості цього сектора не лише з точки зору розвитку людського капіталу, але і з огляду формування високого рівня ефективного попиту, що стимулює інвестиції у виробничу сферу і забезпечує стабільне зростання економіки.

У другому розділі «До економічної критики соціальної політики держави», автором якого є Ф. Бурджалов, розглядаються ключові напрями соціальної політики розвинених країн, аналізується критика соціальної політики як «зліва», так і «справа», особливо з боку представників неокласичної школи. Останні критикують надмірне оподаткування, пов'язане з фінансуванням соціальних витрат; надмірний перерозподіл доходів, що призводить до зменшення заощаджень і накопичення капіталу; і, нарешті, величезні соціальні виплати, що послаблюють стимулювання трудової діяльності і скорочують пропозицію робочої сили. Проаналізувавши вплив соціальної політики на ринок праці, Ф. Бурджалов доходить висновку, що «система соціального страхування не стільки послаблює бажання працювати, скільки підвищує можливість не погоджуватися на «першу ліпшу роботу»... Таким чином, система соціального забезпечення, як правило, не сприяє ні збільшенню безробіття в яких-небудь значних розмірах, ні збільшенню її хронічного компонента. Ця система не перешкоджає і не гальмує безробіття. Навпаки, вона здебільшого вимушує і стимулює безробітних повертатися в суспільне виробництво» [372, с. 49]. В цілому автор робить висновок про те, що «величезні асигнування і великомасштабні програми, з якими пов'язане здійснення соціальної політики держави, є важким навантаженням на економіку. Втім це лише частина правди, бо без соціальної політики держави сучасна економіка взагалі не може функціонувати» [372, с. 50].

Враховуючи, що в дисертації досліджуються механізми надання суспільних благ в європейських країнах, корисним буде розгляд основних положень монографії російського ученого І. Шеймана «Теорія і практика ринкових відносин в охороні здоров'я» [442]. У даній науковій праці багато уваги приділяється застосуванню ринкових механізмів у сфері суспільної охорони здоров'я (у системах бюджетного фінансування і обов'язкового медичного страхування). Автор монографії досліджує теоретичні моделі ринку в охороні здоров'я, у тому числі різні версії концепції «регульованої конкуренції». І. Шейман пропонує ряд умов, які уможливають реалізацію

ринкової моделі, що не суперечить цілям соціальної політики в галузі охорони здоров'я.

Для аналізу ринку автор монографії використовує неокласичний підхід, який доповнюється аналітичним апаратом неоінституційної теорії. У такий спосіб І. Шейман коректує теоретичні уявлення про ринкову модель охорони здоров'я.

Книга багата не лише теоретичним аналізом, але і чисельними прикладами з досвіду реалізації ринкових моделей в галузі охорони здоров'я зарубіжних країн (Нідерланди, Великобританія). Автор критично досліджує ринок страхових послуг, розглядає роль споживчого вибору, форми взаємодії споживачів і постачальників медичних послуг, механізми розподілу фінансових ризиків тощо.

У роботі також детально досліджуються інституційні чинники ринкових реформ. Автор детально аналізує модель обов'язкового медичного страхування (ОМС), що склалася, і висуває гіпотезу про необхідність формування нових інституційних умов для конкуренції на ринках медичних і страхових послуг в системі ОМС Російської Федерації.

У монографії В. Антропова «Соціальний захист в країнах Європейського Союзу. Історія, організація, фінансування, проблеми», що вийшла 2006 року [8], досліджуються актуальні питання організації і функціонування систем соціального захисту в країнах Європейського Союзу. Цінність даної наукової праці в тому, що в ній розглядається історія розвитку соціального страхування в Західній Європі.

Значну увагу автор приділяє особливостям соціальних програм в державах-членах ЄС. На прикладі п'яти європейських країн – Німеччини, Франції, Великобританії, Швеції та Італії В. Антропов комплексно проаналізував досвід організації і функціонування програм соціального захисту – пенсійного, медичного страхування, страхування безробіття і від нещасних випадків на виробництві, а також мінімального соціального забезпечення.

Як відзначає В. Антропов, «нинішній стан соціальної сфери економічно розвинених країн ЄС є результатом поступового формування національних систем соціального страхування. Вони пройшли тривалий шлях від їх створення наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. через подальший розвиток і перетворення на універсальні системи соціального забезпечення. Ця дорога була не простою. На початку ХХ століття в більшості західноєвропейських країн тривалість трудового життя перевищувала середню тривалість життя. Люди похилого віку практично завжди відчували залежність від своїх дітей: старість була синонімом бідності. Народження дитини пов'язувалося з чисельними труднощами як для неї самої, так і для матері. Вельми обмеженим був також доступ до медичної допомоги. Мало що робилося для запобігання професійним захворюванням, а отримання трудового каліцтва недостатньо компенсувалося. Такими були умови, яких не відповідав принцип розподілу доходів. Високі доходи залежали від наявності власності, а не від вкладеної праці і рівня кваліфікації людських ресурсів. Сьогодні багато з тодішніх проблем подолано. Більшість нинішніх досягнень стали можливими не лише завдяки економічному зростанню і загальному підвищенню рівня життя, але, перш за все, розвитку соціального захисту» [8, с. 5].

У зарубіжній науковій літературі досить багато робіт, присвячених аналізу Єдиного Європейського Акту, Соціальної хартії, Соціального протоколу до Маастрихтського договору і соціального виміру ЄС, а також впливу цих договорів на формування єдиної соціальної політики ЄС. Дані питання розглядаються в працях М. Кляйнман, Д. Пічол, А. Моравчик та ін. [494, 499].

Варто звернути увагу й на монографію російського фахівця М. Каргалової «Від соціальної ідеї до соціальної інтеграції», яка побачила світ 1999 року [174]. У даній роботі аналізуються соціальні аспекти Єдиного Європейського акту (1986 р.), Хартії основних соціальних прав трудящих Співтовариств (1989 р.), соціальний протокол до Маастрихтського договору

(1991 р.), а також роль цих документів у розбудові «соціальної Європи». Цей автор підкреслює значення соціальних аспектів у розвитку європейського інтеграційного процесу, які були визначені ще Єдиним європейським актом. На думку М. Каргалової, в ЄС уже сформувалася єдина соціальна модель.

Водночас у науковій літературі висловлюється інша точка зору відносно формування єдиної соціальної моделі. Так, в невеликій за обсягом, але суттєвій за змістом роботі «Європейський Союз» за редакцією Ю. Борка [151], проводиться думка про те, що говорити про єдину соціальну модель поки передчасно. Сучасна ж її форма значно відрізняється від моделей, прийнятих в США і Японії. У цих країнах влада намагається працевлаштувати безробітних, а допомогу по безробіттю замінити на заробітну плату. Тут існують жорсткі правила надання невеликої за розміром допомоги. На думку Ю. Борка, британська соціальна модель більше тяжіє до американської моделі, що у свою чергу породжує певні труднощі в розумінні підходів до створення єдиної соціальної моделі [151, с. 23].

2007 року Незалежний інститут соціальної політики (Росія) видав наукову працю «Огляд соціальної політики в Росії. Початок 2000-х» [274]. У даній роботі аналізуються проблеми освіти, охорони здоров'я, пенсійної реформи, ринку праці, поліпшення житлових умов, соціального страхування. Висновки авторів монографії базуються на численних статистичних даних, глибокому аналізі тенденцій соціальної політики держави. Разом з тим, у роботі містяться деякі дискусійні питання. Наприклад, автори сформулювали тезу про соціальну політику як самостійну політичну сферу.

Навряд чи можна з цим погодитися. Соціальна політика є похідною від зовнішньої і внутрішньої політики держави, отже, мова може йти лише про відносну її самостійність. Звичайно, соціальна політика багатосуб'єктна. Її суб'єктами виступають політичні партії, профспілки, неурядові організації, об'єднання працедавців, церква, громадяни. Проте її основу складає державна політика. Все ж дана робота є безперечним внеском у розвиток теорії соціальної політики.

Вагомою з наукової точки зору є колективна монографія, видана за редакцією Д. Бейкера и Д. Сирайта, «Британія за і проти Європи: британська політика і питання європейської інтеграції» [483]. Дана робота є збірником статей провідних експертів в галузі європейської інтеграції, відносин між Великобританією і ЄС. Так, Е. Гембл, один з авторів даної монографії, розкриває сутність проблеми взаємин між Великобританією та ЄС, акцентуючи уваги на соціальних аспектах [483, р. 15-31]. Він відзначає, що з боку Великобританії завжди виявлялася недовіра до формування і розвитку Європейського Союзу і розглядає причини такого стану речей. Д. Грінвуд і Л. Стенкевич в розділі «Британський бізнес: вирішуючи складнощі» розглядають структури і методи регулювання ринків робочої сили в континентальній Європі і Великобританії, а також аналізують спроби держав – членів ЄС зробити ринки робочої сили більш регульованими, проти чого різко виступала Великобританія [483, р. 148-160].

У дисертації В. Мілецького «Соціальна держава: еволюція теорії і практика (політико-соціологічний аналіз)» [248] досліджується феномен соціальної держави, виділено історичні етапи його еволюції, розглянута практика його становлення і розвитку в зарубіжних країнах, показано особливості і тенденції його зародження і становлення в процесі сучасної російської модернізації. На думку В. Мілецького, політико-соціологічний аналіз дозволяє подати сучасне уявлення про формаційні засади соціальної держави, її економічні і суспільно-політичні передумови, виявити специфіку і градацію закономірностей соціальної сфери суспільства як об'єкта системи управління, розкрити сутність складових останньої та на цій підставі проаналізувати практику становлення соціальної держави сучасної Росії.

Основна мета даної дисертації полягає в тому, аби через виявлення логіки еволюції ідеї соціальної держави, розкриття змісту її системи управління та аналіз практики її формування в сучасній Росії розробити принципові положення концепції становлення соціальної держави в перехідному постсоціалістичному суспільстві. Вищеназвана мета

реалізується за допомогою поетапного вирішення ряду взаємопов'язаних дослідницьких завдань. До них віднесено: аналіз логіки еволюції ідеї соціальної держави; розгляд зарубіжної практики становлення і розвитку соціальної держави; розробка на основі синтезу ідентитарно-демократичного і політико-регулятивного підходів політико-соціологічного розуміння специфіки соціальної держави; уточнення антропологічного тлумачення поняття «соціальне» і розкриття змісту соціальної сфери суспільства як об'єкта управління соціальної держави; класифікація елементів системи управління соціальної держави; аналіз передумов і проблем становлення соціальної держави в Росії в контексті переходу до постіндустріального суспільного устрою змішаного поліформного типу; дослідження процесів соціальної орієнтації економічного розвитку і діалектики формування правової держави та громадянського суспільства під кутом зору становлення соціальної держави в країні; виявлення тенденцій трансформації «реактивної» соціальної політики в активну та адресну соціальну політику Російської держави.

У дисертації Є. Мазаєвої «Соціальна функція сучасної Російської держави» [225] розглядаються юридичні аспекти соціальної державності. Дана робота має на меті якнайповніше і комплексно, з позицій системного підходу дослідити і з'ясувати зміст соціальної функції сучасної Російської держави, визначити її місце і значення в системі інших функцій держави, виявити основні тенденції її розвитку, а також розробити науково обґрунтовані рекомендації щодо вдосконалення законодавства в соціальній сфері.

Автор дисертації поставив перед собою такі завдання: вивчення, узагальнення і аналіз наявного теоретичного і емпіричного матеріалу по даній проблемі з урахуванням тенденцій розвитку російського суспільства; переосмислення традиційного вчення про функції держави; розробка загальнотеоретичного визначення функцій держави та їх класифікація; визначення ролі і значення соціальної функції сучасної російської держави в

системі інших функцій; визначення поняття соціальної функції держави і розкриття її сучасного змісту; вивчення діяльності недержавних формувань в соціальній сфері та визначення їх ролі у здійсненні соціальної функції держави; з'ясування характеру дії соціальних рішень на мотивацію трудової активності, підприємливості та відповідальності громадян; дослідження перспектив розвитку соціальної функції сучасної Російської держави в умовах формування демократичної правової соціальної держави; аналіз сучасного російського соціального законодавства з точки зору його повноти, відповідності законодавству інших держав, відповідності потребам реформування держави; вироблення рекомендацій і пропозицій, по-перше, щодо вдосконалення законодавства, що регулює соціальну діяльність держави, по-друге, щодо підвищення ефективності рішень в галузі соціальної політики.

Метою дослідження А. Кампани Алтуни «Державне програмування в соціальній сфері: питання теорії і практики» [172] є соціологічний аналіз теоретичних, методологічних і праксеологічних підстав державного програмування в соціальній сфері взагалі, а також в її окремих галузях – освіті, забезпечення житлом, охороні здоров'я. Автор спробував вирішити такі наукові завдання: виявити особливості соціальної сфери як об'єкта державного управління; проаналізувати специфіку державного програмування в соціальній сфері, а також в її окремих галузях – освіті, забезпеченні житлом, охороні здоров'я, захисті інвалідів, дітей; розкрити технологічні особливості формування і реалізації комплексних цільових державних програм, спрямованих на оптимізацію соціальних відносин; продемонструвати можливості державного цільового програмування в соціальній сфері на федеральному рівні; показати проблеми і способи реалізації регіональних комплексних соціальних програм; обґрунтувати необхідність створення єдиної системи соціологічного супроводу процесів вироблення і реалізації державних цільових програм в соціальній сфері;

виробити пропозиції щодо вдосконалення методології державного цільового програмування в соціальній сфері.

У дисертації А. Михайлової «Комунальна соціальна політика у ФРН: основні напрями, механізми, реалізація, актори» [250] досліджуються основні напрями і механізми реалізації соціальної політики комун у Німеччині. Метою даного дисертаційного дослідження є комплексний аналіз соціальної політики, здійснюваної німецькими комунами в контексті вдосконалення інституту соціальної держави. В рамках свого дослідження автор спробував вирішити наступні наукові завдання: аналіз історичного розвитку, політико-правового статусу і еволюції моделей місцевої самоврядності у Федеральній Республіці Німеччині; з'ясування ролі різних акторів в локальній політиці; оцінка місця і ролі комунальної соціальної політики серед інших напрямів комунальній діяльності; виявлення основних проблем і тенденцій, що негативно впливають на здійснення комунальної соціальної політики; дослідження теоретико-методологічних підходів і механізмів реалізації комунальної політики в Німеччині по боротьбі з бідністю, безробіттям, молодіжної, міграційної політики і політики у сфері охорони здоров'я; аналіз основних європейських, федеральних, земельних програм, здійснюваних на комунальному рівні з метою подолання негативних соціально-економічних явищ і сприяння інтеграції; аналіз ролі, потенціалу і проблем активізації участі громадськості у вирішенні локальних соціальних проблем, у тому числі аналіз досвіду основних європейських, федеральних, земельних програм і окремих комун в даній сфері.

Метою дисертаційного дослідження Д. Велібекової «Організаційно-економічні засади формування соціальної інфраструктури підприємств сфери послуг» [59] є розробка теоретичних і методичних положень формування соціальної інфраструктури підприємств сфери послуг на основі вдосконалення організаційно-економічних підстав управління соціальним розвитком підприємств, що діють в умовах ринкового і державного регулювання.

Відповідно до мети дослідження були поставлені і вирішені такі завдання: вивчення основних елементів і призначення соціального середовища підприємств сфери послуг в умовах ринкових перетворень; визначення пріоритетів і завдань формування соціального середовища підприємств сфери послуг; виявлення основних напрямів розвитку сфери послуг в сучасних умовах; дослідження особливостей соціального партнерства, визначення його ролі і значення у формуванні соціальної інфраструктури підприємств сфери послуг; розробка організаційних аспектів використання соціального аудиту на підприємствах сфери послуг; уточнення методичних підходів до економічної оцінки програм розвитку соціальної інфраструктури підприємств сфери послуг за допомогою контролінга.

У 2007 року З. Замараєвою була захищена дисертація на здобуття наукового ступеня доктора соціологічних наук на тему «Інституціоналізація соціального захисту населення в умовах сучасної Росії» [159]. Актуальність даного дослідження автор обґрунтовує справедливим висновком про те, що в країні не склалася цілісна, теоретично обґрунтована і ресурсно забезпечена система соціального захисту населення, що поєднує принцип соціальної справедливості з ринковою конкуренцією і боротьбою за виживання кожного суб'єкта. Не виявлена повною мірою і роль держави як гаранта соціального захисту населення.

Метою дисертаційного дослідження є розробка механізму оптимізації інституціоналізації соціального захисту в умовах трансформації російського суспільства на основі ресурсно-потенційного підходу, консолідуючого соціалізаційний та інституційний аспекти даного процесу. З. Замараєва спробувала вирішити такі дослідницькі завдання: уточнити сутність понять «інститут соціального захисту» та «інституціоналізація соціального захисту» на основі ресурсно-потенційного підходу; провести аналіз міжнародного досвіду і основних механізмів організації національних моделей соціального захисту, визначення домінуючих принципів їх позитивної діяльності і як можливості їх використання для побудови російської моделі; дослідити

особливості системи соціального захисту в російському суспільстві дореволюційного і радянського періодів як соціального інституту; обґрунтувати вплив змін ціннісних орієнтацій населення і суспільно-державних формувань на ціннісно-нормативну основу процесу інституціоналізації соціального захисту; визначити основні вимоги до умов трансформації процесу інституціоналізації соціального захисту в сучасному суспільстві на основі проведеного статистичного і емпіричного аналізу життєвого рівня населення; визначити основні тенденції і характер організаційно-інституційних перетворень процесу становлення інституту соціального захисту з урахуванням сучасних протиріч російського суспільства; розробити концепцію ресурсно-потенційного підходу як одного з методів оптимізації процесу інституціоналізації соціального захисту; розробити технології, що сприятимуть активізації ресурсних потенціалів об'єктів соціального захисту; обґрунтувати сприятливі умови адаптації ресурсно-потенційного підходу до процесу інституціоналізації соціального захисту.

Цього ж року ще один російський дослідник Д. Фартуков захистив дисертацію на тему «Сучасна російська держава: трансформація соціальних функцій (соціологічний аспект)» [419]. У даній роботі запропоновано теоретичне осмислення внутрішньої логіки побудови правової держави на основі вироблення тактики і засобів реалізації соціальних функцій. Метою дисертації стало дослідження змісту соціальних функцій сучасної російської держави, виявлення шляхів їх ефективної реалізації. Автор даної роботи поставив перед собою такі наукові завдання: осмислення типологічних рис і специфічних ознак сучасної російської держави; вивчення основних функцій сучасної російської держави; визначення місця і значення соціальних функцій сучасної російської держави в системі інших функцій держави; вироблення ефективних заходів практичної реалізації соціальних функцій держави шляхом проведення ефективної соціальної політики на федеральному, регіональному і місцевому рівнях; створення механізму

управління соціальними процесами і соціальним розвитком у функціонуванні сучасної російської держави; розробка оптимальних шляхів вирішення соціальних проблем на основі ефективного ринкового господарства і політики соціальної держави.

Тенденціям і проблемам становлення контрактної держави в Росії присвячена дисертація А. Сурцевої на здобуття наукового ступеня кандидата економічних наук [383]. А. Сурцева правомірно вважає, що перехід до ринкової економіки передбачає кардинальну зміну місця і ролі держави в економіці і системи взаємин між державою та іншими економічними суб'єктами. Ринкова економіка базується на пріоритеті приватної власності на економічні ресурси в різних формах, приватній ініціативі і горизонтальних контрактних стосунках між економічними суб'єктами. Це об'єктивно вимагає перегляду функцій держави, вибудовування відносин контрактного типу з іншими економічними суб'єктами. Автор вказує на існування прямого зв'язку між розвитком контрактних принципів взаємодії держави, бізнесу і населення, з одного боку, і економічним зростанням – з іншого.

Мета даної роботи полягає в розробці методологічних і теоретичних підходів до аналізу процесів формування держави з переважанням контрактних засад і виявлення на цій підставі можливих тенденцій її становлення в Росії в ході пострадянської трансформації.

Виходячи з мети, автор визначив на основі аналізу інструментарію різних напрямів сучасної економічної науки методологічні підходи до дослідження тенденцій і проблем становлення контрактної держави в Росії; виявив критерії держави з переважанням контрактних засад і виділив її можливі види; проаналізував цільову функцію держави в умовах радянської економічної системи; охарактеризував розвиток контрактних принципів у діяльності російської держави в умовах ринкової трансформації економіки з позиції «ефекту історичної обумовленості розвитку»; проаналізував структуру доходів і витрат консолідованого і державного бюджетів, а також неформальні механізми фінансування виробництва суспільних благ з позиції

розвитку контрактних начал у діяльності сучасної держави; виявив можливі тенденції формування контрактної держави в Росії і зробив на цій підставі ряд рекомендацій щодо реформування функцій держави і принципів її взаємодії з бізнесом.

Метою дисертаційної роботи А. Фадєєва «Участь політичної групи партії європейських соціалістів у формуванні основ політики соціального регулювання в ЄС (1990-2000 рр.)» [412] є дослідження процесу вироблення спільної позиції відносно «європейської соціальної моделі» усередині групи Партії Європейських Соціалістів (ПЄС), а також її реалізації в парламентській практиці. У даній роботі велике значення надається опису системної моделі ПЄС як частини загального комплексу інститутів, задіяних в процесі ухвалення рішень ЄС в даний історичний період.

Для досягнення поставленої в роботі мети автор спробував вирішити наступні завдання: простежити вплив позицій окремих соціалістичних партій на формування загальної позиції ПЄС на основі вивчення активності національних груп усередині партії; вивчити структуру роботи фракції в парламенті; з'ясувати роль обмінів думками між співробітниками апарату ПЄС і європейськими чиновниками-соціалістами у створенні загальної позиції ПЄС; виявити механізм вироблення спільної позиції і зняття протиріч в процесі її підготовки; виявити спадкоємність концепції соціальної політики ПЄС від позицій соціал-демократів 1980-х років у вирішенні питань соціального регулювання в Європейському Парламенті; вивчити особисту участь окремих соціал-демократів і соціалістів в ухваленні різних рішень даною парламентською групою, Європарламентом та іншими інститутами ЄС.

Принципи реалізації соціальної політики в умовах економічного зростання аналізуються в дисертації В. Пальцева «Особливості формування соціальної політики в умовах економічного зростання» [284]. Метою цього дисертаційного дослідження стало формування оптимального механізму реалізації державної соціальної політики, теоретико-методологічне

обґрунтування соціальної політики як інструмента державного регулювання в рамках цільового спрямування російських ринкових реформ, а також створення організаційно-економічного механізму вирівнювання соціально-економічного потенціалу країни. Дисертант спробував вирішити наукові завдання: виявити роль і значення держав в процесі управління розвитком суспільства; визначити пріоритетні напрями реформування соціальної сфери з метою підвищення ефективності діяльності держави в рамках соціального захисту населення; виявити характерні риси соціальної політики як чинника соціальної стратегії економічного розвитку держави, проаналізувати існуючі моделі соціальної політики в різних країнах, визначити можливість застосування позитивного зарубіжного досвіду в російській практиці; визначити цілі і завдання соціальної політики в рамках переходу до етапу економічного зростання, розробити методичні підходи до вирішення соціально-економічних проблем на вказаному етапі розвитку економіки; на основі аналізу динаміки основних показників розвитку соціально-економічного потенціалу країни сформулювати комплекс показників для оцінювання сучасного стану російської економіки в контексті регулювання економічного зростання; на основі вивчення теорії і практики державного регулювання визначити принципи формування пріоритетів соціальної політики в рамках стратегії розвитку Росії відповідно до наявних політичних, організаційних, матеріальних і фінансових можливостей держави; розробити методику системного аналізу соціально-економічного розвитку країни в умовах реалізації сучасної моделі соціальної політики, в основі якої лежать соціальні цілі економічних реформ, досягнення яких в сучасних умовах має забезпечити соціальний захист і соціальні гарантії населенню; запропонувати організаційно-економічний механізм вирівнювання соціально-економічного потенціалу країни, який дозволить сформулювати взаємозв'язані і адаптивні структури системи стратегічного управління соціальною сферою, а також розробити скоординовану стратегію управління соціальним комплексом на різних рівнях в умовах економічного зростання.

Розгляду Російської Федерації як соціальної держави присвячена дисертаційна робота А. Феоктистова «Сутність Російської Федерації як соціальної держави: конституційно-правовий аналіз» [420]. Автор справедливо стверджує, що особливістю дослідження сутності соціальної держави в науці є те, що, як правило, це питання розглядається в контексті вивчення функцій держави, прав і свобод людини, і взаємодії між державою і людиною. У зв'язку з цим, проблема соціальної держави вивчається різними науками – теорією держави і права, конституційним правом, філософією, політологією, соціологією, економікою тощо.

Мета даного дисертаційного дослідження полягає в цілісному і узагальненому вивченні конституційно-правових основ соціальної держави в Росії, проблем її становлення і розвитку, обґрунтуванні практичних рекомендацій, які дозволили б підвищити ефективність взаємодії людини і держави в нових соціально-економічних умовах. Для досягнення вказаної мети автор дисертації спробував вивчити підходи до аналізу соціальної діяльності держави у вітчизняній і зарубіжній науці; розкрити сутність конституційно-правових основ соціальної держави, виявити її правові засади і відмінності від держави патерналістського типу; проаналізувати механізм співвідношення соціальних прав людини і соціальних обов'язків держави, виявити місце соціально-економічних прав в правовому статусі особи; визначити роль держави при формуванні соціальної політики для забезпечення необхідних соціально-економічних умов життєдіяльності людини, а також для зниження соціальної напруженості і стабілізації ситуації в суспільстві; виявити яке місце соціальна держава займає в системі основ конституційного устрою Російської Федерації, їх взаємозв'язок з конституційними положеннями про демократичну, правову державу; розглянути умови для реалізації соціальних і економічних прав і свобод, особливості соціальної і економічної політики соціальної держави; визначити економічний базис соціальної держави і перспективи розвитку соціальної держави в Російській Федерації.

Проблемам формування державних мінімальних соціальних стандартів присвячена дисертаційна робота В. Маркелова «Формування державних мінімальних соціальних стандартів у контексті соціально-економічних трансформацій Росії» [237]. Метою даного дисертаційного дослідження є соціологічний аналіз системи державних мінімальних соціальних стандартів і розробка пропозицій щодо їх вдосконалення. Автор поставив перед собою наступні наукові завдання: узагальнення і систематизація теоретико-методологічних підходів до дослідження взаємодії держави і суспільства та обґрунтування необхідності використання державних мінімальних соціальних стандартів як регулятора розвитку людського потенціалу; розкриття і уточнення сутності державних мінімальних соціальних стандартів, визначення їх місця і ролі в системі суспільних відносин; дослідження досвіду впровадження і використання державних мінімальних соціальних стандартів в умовах соціально-економічної трансформації російського суспільства; виявлення соціальних проблем використання системи державних мінімальних соціальних стандартів, що зумовлюють необхідність модернізації держави в нових соціально-економічних умовах господарювання; формулювання пропозицій щодо вдосконалення системи державних мінімальних соціальних стандартів в сучасних умовах для оптимізації розвитку людського потенціалу російського суспільства.

Мета дисертаційного дослідження А. Гусова «Соціальні чинники розвитку матеріально-виробничого сектора російської економіки» [113] полягає в розвитку теоретичних і методологічних уявлень про сутність і механізм використання в управлінні соціальних чинників розвитку матеріально-виробничого сектора російської економіки.

Досягненню поставленої мети сприяв аналіз стану, перспектив і основних чинників розвитку матеріально-виробничого сектора російської економіки; визначення місця соціальної сфери в системі чинників розвитку матеріального виробництва; вироблення методології дослідження природи і механізмів регулювання соціальних чинників розвитку виробничого сектора

економіки; аналіз ролі та місця державної соціальної політики в механізмі регулювання соціальних чинників розвитку матеріального виробництва; дослідження механізму дії і взаємодії соціальних чинників розвитку виробництва на рівні національної економіки, регіону, і окремого підприємства; аналіз соціальних чинників розвитку виробництва як об'єкта управління; дослідження основних напрямів вдосконалення оплати праці та системи матеріального стимулювання як найважливішого соціального чинника розвитку виробництва; визначення методологічних засад розвитку соціальної інфраструктури як чинника модернізації виробничого сектора російської економіки; вияв основних умов і принципів оптимізації соціальних чинників розвитку виробництва в Росії; розробка практичних рекомендацій і пропозицій щодо вдосконалення системи соціальних чинників розвитку матеріально-виробничого сектора російської економіки.

І. Герасимова своє дисертаційне дослідження «Тенденції розвитку соціальної сфери і якості життя населення в сучасній економічній системі» [75] присвятила визначенню взаємозв'язку між рівнем соціально-економічного розвитку країни і регіону та рівнем якості життя населення, а також розробці методологічних засад оцінки рівня розвитку соціальної сфери і якості життя населення на мікро– і макрорівнях.

Автор сформулювала такі завдання дослідження: узагальнити вітчизняний і зарубіжний досвід використання системи показників якості життя населення і на цій підставі запропонувати сучасне осмислення категорії «соціальний розвиток» як феномену керованого і якісного стану соціальної реальності; виявити зміст поняття «якість життя» як економічної категорії; вивчити методологічні підходи до побудови системи показників якості життя; проаналізувати чинники соціального благополуччя країни, дати оцінку рівня добробуту конкретного регіону і відобразити їх вплив на якість життя населення; дослідити вплив фаз економічного циклу на рівень соціального розвитку регіону і на якість життя населення; розробити модель впливу інвестиційної і податкової політики на якість життя населення.

Охороні здоров'я як найважливішому напрямку соціальної політики присвячена дисертація А. Пухальського «Формування механізму реалізації соціальної політики у сфері послуг охорони здоров'я» [313].

Основна мета даного дослідження полягає в розробці і обґрунтуванні теоретичних і методичних положень організаційно-економічного характеру вдосконалення механізму реалізації соціальної політики в процесі розвитку сфери послуг охорони здоров'я з урахуванням сучасних перетворень російської економіки. Відповідно до основної мети в дисертації сформувані, поставлені і обґрунтовані наступні завдання: визначити сутнісні основи і роль соціальної політики в Росії при формуванні механізму управління процесом надання послуг російською сферою охороною здоров'я; дослідити особливості і спрямованість процесу формування конкурентного середовища на ринку медичних послуг; проаналізувати соціальні наслідки реформ російської економіки, а також економічний стан організаційно-правових структур у сфері охорони здоров'я; виявити і науково обґрунтувати методи і способи управління розвитком сфери охорони здоров'я, зорієнтованої на підвищення ефективності системи забезпечення населення якісними послугами; забезпечення безпеки і доступності послуг охорони здоров'я; розширити системні уявлення про форми та елементні взаємодії механізмів управління процесом надання послуг охороною здоров'я, що діють в Росії та за кордоном на основі економіко-організаційного аналізу; сформувати і обґрунтувати методичні підходи до здійснення процесу оцінки результатів функціонування сфери охорони здоров'я в сучасних умовах російської економіки; розробити комплекс заходів щодо інформаційного забезпечення процесу управління у сфері послуг охорони здоров'я; здійснити моніторинг медично-демографічної ситуації, показників функціонування і ресурсного потенціалу медичних установ; сформувати і обґрунтувати методичні підходи до вирішення проблеми раціонального функціонування організаційно-економічних форм господарювання у сфері охорони здоров'я.

У дисертації Д. Бичкова «Вдосконалення механізмів регулювання соціально-трудових відносин як чинник підвищення ефективності національної економіки» [53] розглядаються механізми регулювання соціально-трудових відносин, зорієнтовані на соціалізацію економічного розвитку. Метою даного дисертаційного дослідження визначено комплексний аналіз сфери соціально-трудових відносин у сучасній економіці Росії і на його підставі – розробка наукових положень і конкретних методичних і практичних рекомендацій по вдосконаленню механізмів регулювання соціально-трудових відносин як чинника підвищення ефективності і соціальної спрямованості розвитку національної економіки. Автор уточнює і формулює нове бачення сутності соціально-трудових відносин і класифікує їх; розкриває економічний зміст трудової діяльності як основи формування і реалізації соціально-трудових відносин; виявляє і теоретично обґрунтовує напрями дії процесів соціалізації економіки на розвиток соціально-трудових відносин; змістовно аналізує методологічні підходи до дослідження соціально-трудових відносин, досліджує тенденції розвитку трудової сфери, оцінює наслідки реалізації державної соціальної політики в даній сфері; розробляє і обґрунтовує модель розвитку соціально-трудових відносин і пропонує шляхи реформування соціальної політики; створює варіативний механізм соціалізації працівників в організації; обґрунтовує методичний інструментарій оцінки якості соціально-трудових відносин.

Метою дисертаційного дослідження Н. Філіппової «Соціальна політика держави в управлінні суб'єктом Російської Федерації (на прикладі м. Москви) [421, с. 3] став розвиток концептуальних засад державної соціальної політики з акцентом на підвищенні ролі регіональної ланки управління. Для досягнення вказаної мети в роботі було визначено наступне коло завдань: розробка методичних засад аналізу соціальної сфери як об'єкта державного регулювання; виявлення особливостей соціального регулювання, властивих сучасному етапу економічного розвитку країни; уточнення ключових

принципів «вертикального» розподілу повноважень в соціальній сфері між різними рівнями державної влади і муніципального управління, а також «горизонтального» розподілу функцій у сфері соціальної політики між державою, приватним бізнесом і недержавними організаціями; виявлення особливостей столичного регіону як особливого простору соціального регулювання; оцінка стану соціальної сфери в столиці, виявлення «вузьких місць» і визначення пріоритетів розвитку; розробка концепції вдосконалення соціальної політики в м. Москві з використанням різних механізмів і джерел фінансування; обґрунтування системи індикаторів для поточної і прогнозованої оцінки результатів соціальної політики на регіональному рівні.

Впливу процесу розширення Європейського Союзу на формування єдиної європейської соціальної політики присвячена дисертація А. Сергєєва [344]. У даній роботі аналізуються всі соціальні аспекти європейської інтеграції, при цьому особлива увага приділяється соціальній політиці Європейського Союзу. Соціальна політика розглядається як специфічна діяльність європейських інститутів, визначена відповідними статтями засадничих договорів, а також подальшими рішеннями вищих органів ЄС – Європейської Ради, Комісії Європейських Співтовариств, Європейського парламенту і Ради Міністрів ЄС. Метою дисертації стало виявлення впливу процесу розширення Європейського Союзу на розвиток єдиної європейської соціальної політики. Автор дисертації вважав за доцільне вирішити такі завдання: виділити етапи становлення і розвитку європейської соціальної ідеї, визначити принципи і цілі єдиної європейської соціальної політики; визначити правові підстави проведення єдиної соціальної політики ЄС; вивчити структуру і механізм реалізації єдиної соціальної політики ЄС; розглянути новації в соціальній політиці ЄС, пов'язані з розширенням Європейського Союзу; означити перспективи соціального розвитку Європи.

Економічні основи формування державних стандартів на регіональному рівні досліджуються у докторській дисертації І. Заріпової «Економічні

основи формування державних соціальних стандартів на регіональному рівні» [161]. Метою даного дисертаційного дослідження є теоретико-методологічне обґрунтування ролі і місця державних соціальних стандартів в процесі формування і вдосконалення механізмів реалізації соціальної та бюджетно-податкової політики на регіональному рівні. Автором цієї дисертації були поставлені такі наукові завдання: дослідити теоретичні підходи до обґрунтування місця, ролі і економічних основ державних соціальних стандартів у виробництві та розподілі суспільних і соціально значущих благ; довести роль і місце державних соціальних стандартів у формуванні соціальних аспектів побудови російської моделі бюджетного федералізму; систематизувати можливості використання системи державних соціальних стандартів як основи нормативного фінансування галузей соціальної сфери, і проаналізувати нормативну базу галузей соціальної сфери в регіонах Російської Федерації, у тому числі Республіці Башкортостан, а також узагальнити регіональний досвід механізмів реалізації соціально-економічної стандартизації; обґрунтувати методологічні підходи до формування російської моделі соціальної стандартизації і запропонувати перелік державних соціальних стандартів на надання послуг в галузях соціальної сфери; розробити методичні принципи визначення соціальних стандартів в регіонах РФ; підготувати рекомендації щодо підвищення економічної ефективності і соціальної спрямованості бюджетно-податкової політики на регіональному рівні; дати пропозиції по вдосконаленню механізмів фінансування соціальних стандартів на регіональному рівні на прикладі Республіки Башкортостан.

Регіональним аспектам соціальної політики присвячена дисертація М. Панова «Формування і реалізація соціальної політики в регіоні» [287]. Метою цієї дисертаційної роботи стало виявлення механізмів формування і обґрунтування шляхів реалізації ефективної та самодостатньої соціальної політики в регіоні у період соціальних змін життєдіяльності населення і обґрунтування напрямів оптимізації регіональної соціальної політики. Автор

дисертації обґрунтовує місце і роль соціальної політики в сучасній соціально-економічній політиці держави; систематизує форми державного регулювання, доступності і якості соціальних послуг; на основі аналізу зарубіжного досвіду формування і розвитку соціальної політики в регіонах дає оцінку можливостей його використання в російських регіонах; аналізує перспективи розвитку соціальної сфери Московської області, виявляє її конкурентні переваги; розробляє підходи до формування стратегії розвитку сучасної соціальної політики в Московській області; обґрунтовує ефективну організаційно-фінансову структуру розвитку соціальної політики Московської області.

Метою дисертаційного дослідження А. Левченка «Соціальна політика підприємства в умовах становлення соціально орієнтованої ринкової економіки» [216] стало теоретико-методологічне обґрунтування формування і реалізації соціальної політики на рівні підприємства та розробка пропозицій щодо її вдосконалення в умовах становлення соціально орієнтованої ринкової економіки. Відповідно до мети дослідження вирішувалися такі завдання: виявлення сутності та функцій соціальної політики; аналіз особливостей соціальної політики на рівні підприємства; розкриття ролі соціальної відповідальності бізнесу в сучасній соціальній політиці підприємства в Росії; характеристика соціального партнерства як інституційна основа сучасної соціальної політики підприємства в Росії; дослідження особливостей основних інструментів реалізації соціальної політики підприємства; оцінка ефективності соціальної політики підприємства.

Політичним аспектам соціального захисту сім'ї та охорони дитинства в Російській Федерації присвячена дисертаційна робота О. Шохіної [448]. Автор пояснює актуальність дослідження тим, що останніми десятиліттями в умовах нестабільної політичної і соціально-економічної ситуації, кардинальної зміни мотивацій соціальної і економічної поведінки, коректування етичних орієнтирів, посилювалися негативні тенденції в сім'ях,

розширювалися джерела дитячого неблагополуччя. Зазначається, що зростання числа сімей з високим рівнем соціальної, психологічної або структурної дезорганізації має об'єктивний характер. У зв'язку з цим мета дисертаційного дослідження О. Шохіної полягає в науковому аналізі політичних процесів, що відбуваються в соціальній сфері Російської Федерації на прикладі соціального захисту сім'ї та охорони дитинства. Автор намагався розглянути політичні пріоритети соціального захисту сім'ї в Російській Федерації; визначити основні політичні напрями державного регулювання охорони дитинства в країні; виявити основні політичні причини і чинники соціального сирітства в сучасній Росії, а також визначити політичні методи і механізми вирішення проблем соціального сирітства.

Оптимізації забезпечення соціально-побутових потреб населення щодо муніципальної освіти присвячена дисертація Т. Суходосвої [384]. Мета даного дослідження полягає в розробці теоретико-методологічних засад забезпечення соціально-побутових потреб населення в процесі здобуття муніципальної освіти. У дисертаційній роботі були поставлені такі завдання: виявити проблеми ресурсного забезпечення економіки муніципального сектора, роль стандартів і нормативів в забезпеченні соціально-побутових потреб населення щодо муніципальної освіти; встановити причини низької ефективності управління соціально значимими галузями муніципального господарства на основі нормативного методу і бюджетування, зорієнтованого на результат; дослідити можливості формування міжмуніципального кластера щодо забезпечення соціально-побутових потреб населення на відповідних територіях; визначити можливості і оцінити ефективність використання методів оптимізації програми забезпечення соціально-побутових потреб населення муніципальною освітою, розробити методіку оптимізації забезпечення населення послугами соціальної сфери в процесі здобуття муніципальної освіти, що дозволяє в умовах обмеженості ресурсів розподілити їх між соціально орієнтованими галузями і виявити додаткову потребу; дослідити специфіку управління галузями соціальної сфери і

виділити основні напрями вдосконалення їх ресурсного забезпечення, виявити можливості забезпечення соціально-побутових потреб населення муніципальної освіти за рахунок залучення малого бізнесу в цей сектор економіки на умовах функціонування бюджетних установ; визначити можливість дослідження муніципальної освіти як самофінансованої господарській організації, яка забезпечує соціально-побутові потреби населення.

Метою докторської дисертації М. Романової «Теорія і методологія формування страхової інфраструктури соціальної політики у сфері забезпечення житлом громадян Російської Федерації» [333, с. 6-7] стало теоретико-методологічне обґрунтування процесу реформування соціальної політики у сфері забезпечення житлом громадян Російської Федерації на основі страхових механізмів. Автор уточнює зміст поняття «соціальний захист» з метою вирішення проблем житлової політики в Росії і формулює поняття «система соціальної політики у сфері забезпечення житлом громадян Російської Федерації»; пропонує уточнену методологію соціальної політики і соціального захисту на сучасному етапі розвитку країни; виявляє інституційні бар'єри, що виникають у галузі житлового забезпечення та вимагають кардинального реформування житлової системи; уточнює зміст поняття страхової інфраструктури соціальної політики у сфері забезпечення житлом громадян Російської Федерації і на цій підставі пропонує шляхи її ефективного формування; визначає макроекономічні завдання страхових організацій щодо зміцнення соціальної політики в процесі забезпечення житлом населення Росії; виявляє роль і місце комбінованого страхування іпотечних ризиків у сфері соціальної політики при забезпеченні населення житлом; уточнює страхові продукти, що найточніше забезпечують стійкість іпотечної системи і відповідають завданням забезпечення громадян житлом на сучасному етапі розвитку Росії; розглядає можливості стимулювання розвитку іпотечної системи непрямыми фінансово-кредитними методами (оподаткування, страхування); пропонує шляхи формування організаційно-

правове забезпечення для розвитку іпотечної системи; розробляє концепцію соціальної політики щодо забезпечення населення житлом в Російській Федерації; розкриває регіональні особливості існуючих механізмів соціальної політики при забезпеченні житлом громадян Росії.

Роботи вітчизняних дослідників можна умовно розділити на декілька груп. Перша – це роботи загального характеру, присвячені формуванню і розвитку соціальної політики в Україні. Друга – роботи з проблем європейської інтеграції України.

До першої групи варто віднести ряд дисертаційних досліджень, в яких автори детально розглядають особливості соціальної політики України, аналізують різноманітні проблеми становлення соціальної держави, соціальної політики, соціального партнерства тощо.

У 2000 році А. Сіленко захистила докторську дисертацію на тему «Соціальна держава: еволюція ідеї, сутність та перспективи становлення в сучасній Україні» [354]. Цінність даної дисертаційної роботи полягає в тому, що вперше проблеми становлення соціальної держави аналізуються у політичному вимірі. Метою даної роботи стало виявлення тенденцій, пріоритетних завдань і особливостей формування соціальної держави в Україні, формулювання концепції соціальної політики в перехідний період і на перспективу. Виходячи з мети, автор дисертації поставила такі наукові завдання: виявити і систематизувати основні теоретико-методологічні підходи до проблеми соціальної держави, які є в зарубіжній і вітчизняній політології; розглянути існуючі моделі соціальної держави; проаналізувати зарубіжний досвід функціонування соціальної держави, виявити відповідні для України механізми його використання; виявити взаємозалежність між ефективністю соціальної політики і політичною стабільністю; запропонувати наукові теоретичні і практичні рекомендації щодо реалізації засадничих положень про місце, роль, функції соціальної держави в сучасній Україні.

У дисертації О. Дороніна «Соціальна політика як засіб системного забезпечення демократичних реформ» [146] в контексті сучасних політичних

соціально-економічних процесів аналізуються тенденції, пріоритетні завдання та особливості формування соціальної політики, її роль в системному забезпеченні демократичних реформ, сформульована концепція соціальної політики в перехідний період і на перспективу. У роботі поставлені такі дослідницькі завдання: розглянути теоретико-методологічні підходи до дослідження залежності формування і здійснення соціальної політики від політичних і економічних чинників; дослідити роль і місце соціальної політики в системі державних пріоритетів; проаналізувати ступінь розробленості проблем соціальної політики у вітчизняній і зарубіжній літературі; дослідити поняття, сутність і основні категорії соціальної політики; розглянути політичні чинники формування і здійснення соціальної політики; визначити основні напрями перетворень у сфері соціальної політики з точки зору забезпечення демократичних реформ; виявити роль громадянського суспільства у здійсненні соціальної політики; дослідити роль соціального партнерства як суб'єкта соціальної політики; окреслити завдання і проаналізувати можливості соціальної політики на сучасному етапі реформування українського суспільства.

Структурно-функціональному аналізу соціальної держави присвячена дисертація Л. Четверикової «Соціальна держава: структурно-функціональний аналіз» [431]. Метою цієї дисертаційної роботи є дослідження теоретичних засад та практичних аспектів функціонування соціальної держави з використанням інструментарію структурно-функціонального аналізу. Для досягнення мети дослідження передбачалося вирішити такі наукові завдання: дослідити еволюцію політичної думки щодо становлення концепції соціальної держави; проаналізувати та визначити принципи соціальної держави; уточнити зміст поняття «соціальна держава», виявити її структуру та функції, системність зв'язків; здійснити порівняльний аналіз змісту соціальної політики в діяльності держав загального добробуту; дослідити особливості формування соціальної держави та соціальної політики в Україні на сучасному етапі.

У монографії В. Давиденка «Соціальний діалог у громадянському суспільстві» [128] розглядаються поняття, сутність і функції соціального діалогу в Україні. Актуальність монографічного дослідження полягає в тому, що, по-перше, в Україні поняття «соціальний діалог» введено в юридичну і політичну практику зовсім недавно. Це обумовлює потребу теоретичного осмислення поняття, сутності, структури і функцій соціального діалогу, перспектив його розвитку в сучасній Україні. По-друге, цінність соціального діалогу в тому, що він регулює відносини між найманими працівниками і працедавцями за участю держави, перешкоджає виникненню соціальних протиріч, які призводять до зниження продуктивності праці і рівня життя населення, а отже, є реальною загрозою для політичної стабільності.

Дослідницькі ідеї В. Давиденка втілилися у його докторську дисертацію «Соціальний діалог в контексті взаємодії громадянського суспільства і держави». Дослідження присвячено політологічному аналізу становлення, функціонування та розвитку соціального діалогу в контексті взаємодії громадянського суспільства і держави. В. Давиденко здійснив вдалу спробу охарактеризувати передумови становлення та розвитку соціального діалогу та його сутність в контексті взаємодії громадянського суспільства і держави; розкрити чинники виникнення основних суб'єктів соціального діалогу в громадянському суспільстві; з'ясувати місце і роль інститутів громадянського суспільства та державних інститутів в процесі еволюції соціального діалогу; на основі аналізу розкрити об'єктивні і суб'єктивні чинники, що безпосередньо впливають на становлення, функціонування і розвиток соціального діалогу; дослідити вплив соціального діалогу на вдосконалення соціальної політики держави та підвищення її ефективності; виявити ефективність соціального діалогу як інноваційного ресурсу сталого розвитку суспільства; з'ясувати можливості використання соціального діалогу в процесі демократизації політичної системи України; визначити перспективи інституціалізації соціального діалогу в Україні в контексті аналізу політичних перспектив її вступу до ЄС.

Мета дисертаційного дослідження В. Вовка «Формування соціальної політики підприємства» [64] – це розробка теоретичних і методичних основ формування соціальної політики підприємства. Для досягнення поставленої мети були вирішені такі задачі: уточнення визначення соціальної політики підприємства з позицій сприйняття її споживачами; визначення поняття «якість маркетингової інформації», а також виявлення можливостей її впливу на зміну життєвого циклу продукту (ЖЦП) і напрямки соціальної політики підприємства; розробка нових підходів до побудови ЖЦП і аналіз його етапів; визначення ціннісних орієнтацій аудиторії споживачів, що впливають на тенденції розвитку демографічних змін; виявлення латентних змінних, котрі визначають вибір споживачів; визначення нових критеріїв виявлення ознак класифікації споживачів.

Мета дисертаційного дослідження В. Дереди «Політологічний аналіз формування та розвитку системи соціального захисту» [140] полягає у виявленні впливу політичних процесів на формування та розвиток системи соціального захисту в світі та в Україні.

Автор спробував вирішити такі дослідницькі завдання: визначити сутність та роль соціального захисту як одного з напрямів соціальної політики держави, дослідити ступінь наукової розробки ними; на основі вивчення історичних аспектів соціального захисту з'ясувати місце і значення політичних детермінант еволюції соціального захисту в світі; проаналізувати спільне та відмінне в різних ідеологічних концепціях соціального захисту та виокремити «ідеологічні типи» соціального захисту; виявити основні сучасні тенденції трансформації соціального захисту на глобальному та державному рівнях в світі; дослідити передумови та основні тенденції розвитку соціального захисту в Україні; визначити політичне значення та шляхи удосконалення системи соціального захисту в умовах трансформаційного суспільства в Україні.

Мета дисертаційного дослідження Н. Громадської «Соціальної діалог як інструмент впровадження державної соціальної політики» [109] полягає у

виявленні сутності соціального діалогу як нового етапу розвитку в процесі удосконалення соціально-трудових відносин в Україні, що є важливим чинником забезпечення соціальної і політичної стабільності. Досягнення поставленої мети передбачає вирішення таких завдань: дослідити ступінь розробки проблеми в науковій літературі; визначити сутність і роль соціального діалогу в соціальній політиці держави; вивчити еволюцію ідеї соціального діалогу, розглянути його моделі в сучасному світі; обґрунтувати роль міжнародних організацій в розвитку соціального діалогу; показати характерні риси та особливості розвитку соціального діалогу в контексті зарубіжного досвіду; виявити особливості формування соціального діалогу в Україні; проаналізувати ступінь законодавчого й інституціонального забезпечення соціального діалогу в українській державі; окреслити шляхи вдосконалення соціального діалогу в умовах сучасної політичної системи України.

Проаналізувавши значний обсяг наукових джерел як вітчизняних, так і зарубіжних учених, Н. Громадська доходить висновку, що, не зважаючи на наявність численних досліджень з проблем становлення і розвитку демократичних інститутів в перехідних суспільствах, все ж за межами дослідницької уваги залишилися багато маловивчених питань. Серед них, зокрема, сутність і роль соціального діалогу в соціальній політиці держави, діяльність міжнародних організацій, націлена на розвиток соціального діалогу, його законодавче і інституційне забезпечення тощо.

У 2007 році була захищена дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук на тему «Середній клас як соціальна основа формування політики центризму» [102]. Її автор В. Грицанюк намагався проаналізувати політику центризму та обґрунтувати домінуючу роль середнього класу в процесі формування цієї політики. Досягнення поставленої мети передбачало розв'язання таких завдань: дослідити еволюцію поглядів, які закладають основу сучасного розуміння центризму; уточнити зміст зрозуміти «політичний центризм» та «політика центризму»;

визначити і проаналізувати цінності та принципи реалізації політики центризму; дослідити залежність політики центризму від соціальної структури суспільства; з'ясувати суть поняття «середній клас», його критерії та особливості; здійснити аналіз особливостей формування середнього класу в Україні на сучасному етапі; проаналізувати політичні вподобання та політичну активність, рівень довіри до соціально-політичних інститутів, а також соціально-політичні цінності середнього класу в Україні; визначити соціальну детермінованість українських центристських політичних партій на основі їх програм та результатів виборів народних депутатів України (березень 2006 року).

У контексті сучасних політичних реалій аналіз політики центризму набуває особливої актуальності не лише в теоретичному, але й в прикладному аспекті. Від становлення партійної системи із сильним політичним центром багато в чому залежать можливості консолідації суспільства та досягнення політичної стабільності. Займаючи проміжне положення між вищими й нижчими прошарками суспільства, середній клас бере на себе інтегруючу функцію, виступає посередником у процесі стабілізації суспільства. Адже представники середнього класу – це прихильники еволюційного, реформістського, а не революційного розвитку суспільства. Отже, видається дуже важливим дослідження середнього класу як соціальної основи формування політики центризму.

У дисертаційному дослідженні А. Костенко «Інтеграція України до Європейського Союзу: суперечності та шляхи їх розв'язання» [197] здійснена спроба визначення сутності європейських інтеграційних процесів, дослідження сутнісних протиріч вступу України до Європейського Союзу, виявлення можливих шляхів і методів їх рішення. А. Костенко поставила перед собою такі дослідницькі завдання: визначити існуючі підходи і теоретико-методологічні засади дослідження європейських інтеграційних процесів; дослідити внутрішньоєвропейські протиріччя, які виникають в процесі інтеграції України в Європейський Союз; проаналізувати

геополітичні протиріччя інтеграції України в Європейський Союз; визначити можливі шляхи подолання внутрішньоєвропейських протиріч шляхом зміни інтеграційної парадигми Євросоюзу; дослідити ефективність проведення політико-економічних реформ в Україні в рамках євроінтеграційних перетворень; проаналізувати ефективність проведення місцевої владою євроінтеграційної політики на прикладі Сумської галузі.

Метою дисертації Ю. Скулиш «Соціальна сфера: проблеми та перспективи бюджетного забезпечення в Україні» [361] є розробка теоретико-методологічних підходів до оцінки соціальної спрямованості бюджетної політики, аналіз стану бюджетного забезпечення соціальної сфери в Україні та ефективності соціальних видатків держави, оцінка перспектив та визначення пріоритетів розвитку соціальної сфери, а також розробка пропозицій щодо підвищення ефективності видатків на соціальні цілі. Відповідно до визначеної мети, в дослідженні послідовно вирішувалися такі наукові завдання: запропонувати нові підходи до трактування поняття «соціальна сфера» в ринкових умовах, уточнити складові соціальної сфери; дослідити моделі фінансового забезпечення соціальної сфери та можливості їх застосування в Україні; розробити методичні підходи до оцінки соціальної спрямованості бюджетної політики, а саме – сформулювати систему показників, що характеризують соціальні видатки та їх наслідки для суспільства, визначити індикативні критерії соціальної спрямованості та розробити алгоритм інтегральної оцінки соціальної спрямованості бюджетної політики; проаналізувати сучасний стан, особливості та ефективність бюджетного забезпечення соціальної сфери, його відповідність обраним індикативним критеріям соціальної спрямованості бюджетної політики; на основі розроблених методичних підходів здійснити інтегральну оцінку соціальної спрямованості бюджетної політики в Україні; визначити чинники, що зумовлюють низьку ефективність соціальних видатків бюджету в Україні, та запропонувати заходи, що сприятимуть її підвищенню; оцінити перспективи розвитку соціальної сфери з огляду на демографічні та економічні

передумови, а також майбутні потреби в різних соціальних послугах; уточнити модель їх фінансового забезпечення; визначити пріоритети розвитку соціальної сфери в умовах обмеженості бюджетних ресурсів.

Безперечний науковий інтерес представляє монографія В. Куценко «Соціальна сфера: реальність і контури майбутнього (питання теорії і практики)» [210]. Робота присвячена дослідженню сучасного стану і перспектив подальшого розвитку соціальної сфери України. Автор монографії аналізує сучасні розробки світової економічної думки, в яких соціальна сфера постає як суспільно-економічне явище і визначається її місце в економіці. Заслуговує на увагу авторська постановка і розробка питання щодо дослідження матеріально-технічної бази соціальної сфери з точки зору розвитку її інвестиційного потенціалу, вивчення проблем поліпшення якості кадрового потенціалу даної сфери, впровадження ринкових принципів у процес функціонування соціальної сфери.

Для розкриття теми дисертації використовувався «Журнал Європейської соціальної політики», який цілком присвячено питанням соціальної політики Європейського Союзу, включаючи питання старіння населення Європи, пенсій, соціальних виплат, сімейної політики, гендерних проблем, охорони здоров'я, міграції, бідності, професійної мобільності тощо. Журнал не відображає офіційної позиції з соціальних питань, а навпаки, проводить детальний аналіз і критику реформ ЄС в даній сфері, а також перспективи її розвитку.

Окрім цього, дисертантом аналізувалися роботи авторів, що присвячені загальним питанням інтеграції європейських країн, проблемам соціальної політики окремих держав-членів ЄС і наднаціональних інститутів Європейського Союзу.

Проведений аналіз ступеня розробленості проблеми дозволяє зробити висновок, що у вітчизняній науковій політологічній літературі до теперішнього часу бракує робіт, присвячених саме соціальній політиці як чиннику європейської інтеграції України. Цим і обумовлений вибір теми

даного дисертаційного дослідження.

Втім варто зауважити, що на сьогодні накопичено чималий досвід роботи над дотичними темами, насамперед, у галузі соціального розвитку Української держави, з'ясування основних ознак і особливостей української соціальної політики, а також формування і розвитку Європейського Союзу та соціальної політики на його теренах.

1.2. Основні категорії та поняття досліджуваної проблеми

Мета даного підрозділу – деталізувати та вдосконалити понятійний апарат досліджуваної проблеми, зокрема, визначення понять «соціальна політика», «соціальна держава», «суб'єкти соціальної політики» тощо.

Соціальна політика – один з найважливіших напрямів діяльності держави – державна соціальна доктрина, що визначає стратегію і цілі розвитку суспільства, а також напрям діяльності різних недержавних інститутів. Соціальна політика – це галузь наукових досліджень; навчальна дисципліна, яка викладається в багатьох вітчизняних і зарубіжних університетах; нарешті, це – система заходів, що забезпечує вирішення проблем на ринку праці, в галузі охорони здоров'я, освіти, пенсійного забезпеченні та інших сферах соціальних потреб суспільства в цілому та окремих категорій населення зокрема.

Дане узагальнене визначенні звертає увагу на безліч сторін феномену соціальної політики як складного системного об'єкта. З практичного боку поява соціальної політики обумовлена нагальними потребами людства, з теоретичного – її формування складалося під впливом соціально-філософської та економічної думки минулих століть. З соціальною політикою сьогодні пов'язані основні напрями дослідження соціальних, економічних та політичних концепцій.

Як вважає український дослідник А. Колот, «сучасна соціальна політика – це продукт розвитку людської цивілізації, це інститут, що створює передумови для того, щоб кожен індивід вирішував соціальні проблеми не своїми силами, а за допомогою потенціалу держави, підприємницьких структур, інших суб'єктів громадянського суспільства. Соціальна політика в нинішньому її розумінні – це не стільки соціальний захист, соціальне забезпечення, скільки закладання фундаменту соціального виміру, соціального розвитку» [193].

На думку М. Каргалової, соціальна політика – це і засіб залучення народу до вирішення найважливіших проблем суспільства, до створення добробуту країни і збереження її безпеки [175]. Вочевидь, соціальна політика держави найбезпосереднішим чином враховує соціальну активність й інших суспільних інститутів, різнобічно взаємодіючи з ними. Поза сумнівом і те, що кінцевий результат державної соціальної політики досягається завдяки діяльності не лише держави та її інститутів, але й інших суб'єктів, що здійснюють власну соціальну політику, яка тією чи іншою мірою співпадає з державною в рамках існуючого правового поля. Так, наприклад, А. Сіленко вважає, що не можна обмежуватися констатацією лише держави як суб'єкта соціальної політики [353, с. 56].

На думку авторів монографії «Європейська інтеграція України», що вийшла з друку у 2005 році, «важливим для формування соціальної держави є створення ефективної соціально орієнтованої інституціональної системи. Провідну роль у такій системі покликані відігравати державні інститути з вузькою соціальною спеціалізацією. Поряд з державними інститутами законодавчої і виконавчої гілок влади в системі таких інститутів мають бути цілеспрямовано задіяні біржі праці, житлово-комунальні установи, арбітражні суди, приватні страхові і пенсійні компанії, благодійні фонди. Створення такого розмаїтого інституціонально-соціального конгломерату дасть змогу громадянам вибирати між державними і недержавними

службами, а також використати поряд з бюджетним потенціал небюджетного фінансування соціальних програм» [149, с. 25].

На думку Д. Бичкова, «суть соціальної політики полягає в підтримці і розвитку відносин як між соціальними групами, прошарками суспільства, так і усередині них; у забезпеченні умов для підвищення добробуту суспільства, створенні соціальних гарантій і економічних стимулів для участі в суспільному виробництві.

З точки зору розвитку соціально-трудова відносин соціальна політика відіграє подвійну роль. З одного боку, з економічним розвитком соціальна політика концентрується у сфері праці і всі інші аспекти економічного розвитку починають розглядатися як засоби реалізації соціальної політики. В той же час соціальна політика виступає чинником економічного розвитку. Таке тлумачення дозволило виділити принципи реалізації соціальної політики, розкрити сутність і взаємозв'язок її складових: соціальне регулювання – соціальне забезпечення (соціальні стандарти, соціальні норми, соціальна захищеність) – соціальний захист (соціальне страхування, соціальна допомога)» [53, с. 7].

Російська дослідниця Н. Філіппова виділяє наступні функції соціальної політики:

- функція життєзабезпечення (функція соціального захисту) полягає у формуванні нормальних умов життєдіяльності всіх прошарків суспільства;
- відтворювальна функція полягає в розширеному відтворенні людського капіталу. У вузькому (демографічному) сенсі це означає розширене відтворення населення. У народногосподарському сенсі – підвищення добробуту, освіти, кваліфікації, духовне і фізичне оздоровлення людей, активізацію їх економічної діяльності і соціальної (трудова і територіальної) мобільності;
- макроекономічна функція визначається, головним чином, використанням державних витрат на соціальні потреби як один з

інструментів економічного зростання і досягнення раціонального балансу між виробництвом і споживанням.

– стабілізаційна функція полягає в досягненні і закріпленні передумов стійкого розвитку шляхом вирішення найгостріших соціальних протиріч між різними верствами населення. На практиці це означає перерозподіл певної частини доходів від найбільш забезпечених до найменш забезпечених соціальних груп [421, с. 10].

Як пише Н. Григор'єва, аналізуючи нові тенденції розвитку соціальних держав, «важливою умовою успішного розвитку соціальної політики стає активізація громадянського суспільства у вирішенні соціальних проблем, що пов'язано з просуванням ідеї соціально-активного суспільства, особливо у сфері ринку праці і сфери соціальної політики. Сучасні дослідження свідчать, що якісно новим явищем загальносвітового розвитку останнім часом стає посилення ролі некомерційного сектора, до якого входять громадські неурядові організації та інші інститути громадянського суспільства [101].

Сучасна світова криза продемонструвала в багатьох країнах створення якісно нової ситуації, коли не лише держава не може вирішити виниклі проблеми, але і комерційний сектор не готовий брати участь в ефективному вирішенні економічних, соціальних та інших проблем суспільства. За таких надзвичайних умов сама криза об'єктивно сприяє активному формуванню і посиленню впливу некомерційного сектора, який відіграє абсолютно самостійну роль і виступає партнером держави і комерційного сектора в подоланні кризових явищ. На думку А. Сіленко, «у громадян демократичного суспільства інтереси численні, різноманітні й диференційовані, а як засвідчує практика, сил і засобів навіть економічно розвиненої держави недостатньо для задоволення потреб і інтересів своїх громадян. Тому логічно, що частину цих функцій перебрало на собі громадянське суспільство, зокрема структури приватного бізнесу і некомерційні громадські організації. Держава загального добробуту не залишається такою самою, якою вона була на початку свого виникнення. Хоча і повільно, але змінюється її характер –

відходить від етатистського типу і набуває змішаної державно-приватної форми. Роль приватного бізнесу як активного елемента структури держави загального добробуту тільки посилює її можливості в сфері соціальних послуг. По-перше, заходи держави загального добробуту охоплюють не тільки нужденних, а й матеріально забезпечених і приватний бізнес в сфері соціальних послуг передусім орієнтувався б на них. По-друге, податки з приватного бізнесу дають змогу державі загального добробуту надавати соціальні послуги тим, хто неспроможний сам за них заплатити. По-третє, участь приватного бізнесу в сфері соціальних послуг вносить елемент конкуренції, що сприяє підвищенню якості цих послуг» [353].

За визначенням Організації Об'єднаних Націй, неурядовою організацією (НУО) є будь-яке добровільне некомерційне об'єднання громадян, організоване на місцевому, державному або міжнародному рівні. Орієнтовані на досягнення конкретних результатів і керовані людьми, об'єднаними загальними інтересами, неурядові організації вирішують найрізноманітніші завдання і виконують безліч гуманітарних функцій, наприклад, доводять до відома урядів потреби і сподівання людей, здійснюють громадський контроль за діяльністю поліції і сприяють активній участі мас в політичному житті на місцевому рівні. Вони забезпечують аналіз і експертну оцінку політичних проблем, діють як механізм «раннього оповіщення» і допомагають здійснювати контроль за виконанням міжнародних угод. Велике значення НУО також і в захисті соціальних прав громадян, у формуванні громадської думки з різних питань, як національного, так і міжнародного рівня.

Останнє особливо помітно виявляється в умовах глобалізації, коли посилюється прозорість національних кордонів, швидко поширюються нові комунікаційні технології по всьому світу, налагоджується активний діалог суб'єктів громадянського суспільства на міжнародній арені, що сприяє формуванню умов, за яких роль і вплив громадянського суспільства і громадської думки значно зростає [173].

Під впливом рекомендацій Європейської комісії (1977 р.) і Організації економічного співробітництва і розвитку (ОЕСР) (1994 р.) набув особливої популярності заклик до переходу від пасивного здобуття доходу до активних заходів в галузі зайнятості в межах існуючих соціальних систем. При цьому під поняттям активного суспільства розуміється упевненість в своїх силах як домінуючий елемент перетворення соціальної політики. Заклик до активного суспільства і політики активності передбачає, перш за все, прямий зв'язок між різними видами соціальних систем захисту і участі на ринку праці, а це означає, що активне суспільство сьогодні прагне зробити всіх громадян активними, незалежно від розміру їх доходу» [101].

Аналіз процесів становлення соціальної держави свідчить про те, що поступова трансформація держави у вигляді поетапних перетворень з часом призвела до фундаментальних змін, що торкнулися основ функціонування держави і змінили її призначення в суспільстві. Позиція повного невтручання держави в суспільні процеси, в сферу регулювання соціальних відносин змінилася новою формою організації держави, відповідно до якої її основною метою стало забезпечення гідних умов життя і добробуту всіх членів суспільства за рахунок розширення соціальних функцій за допомогою використання безлічі важелів впливу на соціально-економічну сферу. За допомогою регулюючих заходів, що підтримують приватну ініціативу та відповідальність громадян, соціальна держава створює умови для забезпечення справедливості у поєднанні приватних інтересів і інтересів всього суспільства через механізми ринку, не допускаючи високого рівня соціального розшарування суспільства і суттєвих розривів у рівні життя громадян. У процесі формування соціальної держави, що відбувалося в контексті базових соціоструктурних змін, поступово відпрацьовувалися і закріплювалися основні форми державного втручання (правове і фінансове регулювання, перерозподіл суспільних ресурсів і виробництво соціальних послуг). Водночас інституціоналізувалися способи і механізми регулювання доходів і заробітної плати; регулювання зайнятості і безробіття; підтримка

приватної ініціативи і малого підприємництва; розвиток обов'язкового соціального страхування, систем соціального забезпечення і допомоги малозабезпеченим і непрацездатним, системи пенсійного забезпечення, державних систем освіти і охорони здоров'я.

Сучасний арсенал соціальних функцій держави, рівень організаційно-правових форм, що забезпечують їх реалізацію, масштаби і результати регулюючої дії соціальної держави на суспільство, дозволяють визначити її як закономірний результат глобальної соціальної трансформації і як особливий тип високорозвиненої держави, що бере на себе максимальну відповідальність за соціальні процеси в суспільстві і його розвиток. Посідаючи одне з головних місць в системі регулювання соціальних відносин, така держава стає основним актором соціальних процесів і активним макросуб'єктом соціальної політики. Визначаючи базові параметри і систему координат політики, соціальна держава створює умови для гармонізації відносин між державними, суспільними інститутами і індивідуальними громадянами.

Як справедливо зазначає Д. Фартуков, «у діяльності держави реалізація соціальних функцій займає одне з провідних місць. З їх допомогою, по-перше, створюються гідні умови життя кожній людині і забезпечується громадянський мир; по-друге, здійснюється соціальний захист безробітних, літніх, інвалідів, багатодітних сімей, сиріт, дітей в неповних сім'ях, а в умовах міжнаціональних конфліктів – біженців і вимушених переселенців; по-третє, відбувається зміцнення соціальної справедливості та солідарності в суспільстві, а також демократичних засад, що охороняють індивіда» [419, с. 6].

Соціальна функція держави полягає в підтримці і розвитку людини як вищої цінності будь-якого суспільства. При цьому соціальна функція держави залежить не лише від рівня економічного розвитку, але і від політичного устрою, а також відносин власності, структури управління, культури, моралі, особливостей історії та традицій.

Соціальна діяльність сучасної держави, підкреслює Л. Мамут, мотивується рядом чинників, серед яких: необхідність підтримки гідного рівня життя членів суспільства як непорушна умова існування і функціонування самої державності; зменшення гострої соціальної напруженості; запобігання соціальним розколам і конфліктам; дотримання гуманітарних нормативів цивілізованого суспільства; виконання етичних приписів, альтруїзму, милосердя тощо. Таким чином, соціальна допомога, що надається державою, відображає різноманітні атрибути буття людської колективності, але здійснюється вона головним чином не на підставах права. Обумовлені вказаними чинниками стандарти надання соціальної допомоги отримують вираження і закріплення в соціальному законодавстві. «Втім, перевтілившись в нього, вони й надалі залишаються позаправовими» [228, с. 7-8].

Слід погодитися з дослідниками, які вважають, що соціальна політика вже вийшла з колишніх рамок економічної політики, яка була характерною і значною мірою виправданою в доіндустріальному та індустріальному суспільстві, яке сповідувало інші цінності, – це вже атрибутика вчорашнього дня. У державі соціального типу, в суспільстві, в якому людина розглядається не лише як чинник, але і як головна цінність, мета соціально-економічного розвитку, економічна політика повинні розглядатися виключно як складові соціальної політики, а не навпаки [193].

У загальноісторичному плані зростаюча увага держави до проблем соціальної політики визначається тим, що соціальна функція є однією з ключових функцій, які реабілітують суспільну необхідність або призначення самого інституту держави.

Не дивлячись на чисельні дискусії про те, наскільки добре або погано держава може реалізувати в принципі (або реалізує фактично) управлінські функції в соціальній сфері, ідея соціальної місії держави як інституту, що забезпечує регулювання і узгодження інтересів різних соціальних груп і

соціально-територіальних спільнот для стійкого розвитку суспільства в цілях реалізації довготривалих соціальних стратегій в цілому, не викликає сумнів.

Реалізація соціальної функції держави може бути описана як процес участі органів державної влади в даній діяльності, проте такий опис разом із суспільним сектором обов'язково повинен включати і приватний, оскільки в сучасній змішаній економіці державні інститути і ринок функціонують в тісному зв'язку один з одним. Відзначимо також, що сучасне уявлення про взаємодоповнення діяльності державних і ринкових інститутів є результатом зміни поглядів на проблему виробництва і розподілу суспільних благ [161, с. 15].

Успішна діяльність держави в соціальній сфері є однією з умов ефективної реалізації економічною, політичною та інших державних функцій [419, с. 8]. Вся інша активність, навіть якщо вона має соціальний ефект, не може вважатися державною цілеспрямованою соціальною політикою.

Таким чином, суб'єктами соціальної політики держави є сама держава як форма організації влади, її інститути та суспільні структури, діяльність яких в соціальній сфері визначається державними цілями.

Як відзначає А. Кампана Алтуна, головною у соціальній політиці держави є розробка дієвих програм регулювання розподільних відносин на засадах дотримання соціальної справедливості. Найважливішим напрямом соціальної політики держави є вироблення ефективних технологій розвитку соціальної структури суспільства. Реформування всіх сторін суспільного життя обумовлює важливість проблеми, пов'язаної з формуванням системи колективної відповідальності в реалізації соціальної політики, розвитку різних форм суспільної кооперації в процесах соціального забезпечення населення. Мова повинна йти про концепцію соціальної політики, яка була б заснована на розподілі соціальної відповідальності між державою, бізнесом, громадськими організаціями, сім'ями і окремими індивідами, створенні

розгалуженої служби соціального захисту, формування різноманітних благодійних організацій.

Крім того, в державній соціальній діяльності до важливих напрямів віднесені: створення, підтримка і вдосконалення механізму перерозподілу доходів на користь малозабезпечених верств населення; вдосконалення системи пенсійного забезпечення, багаторівневою структурою, що характеризується (як це прийнято в розвинених країнах); розвиток системи державного соціального страхування, що включає такі позиції, як страхування старості, втрату годувальника, тимчасову непрацездатність, медичне страхування пенсіонерів та інвалідів, страхування безробіття; реалізація комплексу заходів, спрямованих на стабілізацію демографічної ситуації, зниження рівня смертності і підвищення рівня народжуваності, розробка соціальних програм охорони материнства і дитинства, вдосконалення охорони здоров'я, зміцнення сім'ї [172, с. 14].

Реалізація соціальних функцій держави здійснюється за допомогою соціальних інститутів на різних організаційних рівнях. Це не обов'язково мають бути державні структури. Проте у ряді суб'єктів соціальної політики ключова роль належить саме державі, оскільки інші приватні суб'єкти державної соціальної політики виступають як інститути досягнення поставлених державою цілей і функціонують в рамках, заданих державою. Тобто, держава для досягнення своїх цілей діє через багато суб'єктів різних видів діяльності, які можуть вважатися суб'єктами державної соціальної політики лише тією мірою, якою вони забезпечують поставлені державою соціальні цілі.

Так, Н. Філіппова відзначає, що суб'єктом соціальної політики в сучасних умовах виступає не лише сама держава в особі її відповідних інститутів, але також і приватний сектор (корпорації, фірми, фізичні особи) і недержавні організації (політичні партії, інститути муніципального управління, суспільні рухи, добродійні фонди, релігійні організації тощо). Іншими словами, роль держави в реалізації соціальної політики не повинна

зводиться лише до бюджетного фінансування і забезпечення ефективної роботи її «власних» соціальних інститутів, а передбачає також стимулювання і координацію зусиль інших суб'єктів соціальної політики, а також і раціональний «горизонтальний» розподіл функцій і відповідальності між всіма суб'єктами цієї політики [421, с. 12].

Таким чином, до суб'єктів соціальної політики держави відносяться не лише компетентні державні органи (або установи), що формують матеріальне забезпечення або надають певні види допомоги (соціальні послуги) особам, що їх потребують, в межах затверджених гарантій.

Поняття «соціальна політика» було введено в науковий обіг у Франції яскравим представником утопічного соціалізму – Шарлем Фур'є. На думку канадського вченого Т. Ганслі, академічного визначення соціальна політика ще не знайшла. Це неоднозначне поняття пов'язане із заходами уряду, спрямованими на підвищення добробуту населення [73, с. 10].

Як відзначає М. Каргалова, соціальна політика – це не лише питання соціального захисту і життєзабезпечення населення, турбота про здоров'я нації, допомога соціально уразливим верствам суспільства. Вона включає турботу про майбутнє економіки, вдосконалення системи освіти, використання нових технологій, запобігання соціальним конфліктам, зміцнення соціального партнерства, досягнення суспільного взаємопорозуміння. Соціальна політика покликана вирішувати такі питання як зайнятість, боротьба з безробіттям, соціальною маргіналізацією. В центрі соціального виміру знаходиться головний чинник продуктивних сил – людина, її проблеми і потреби, перспективи її професійного і соціального розвитку [175].

В. Пальцев вважає, що соціальна політика – це сукупність вихідних принципів і конкретних заходів, що забезпечують умови для підтримки нормального життєзабезпечення людини, створення умов для всестороннього розвитку її трудових здібностей і етично-духовних якостей, спрямованих на служіння власним інтересам і, відповідно, інтересам суспільства. На його

думку, соціальна політика покликана регулювати соціальну сферу, соціальні відносини, умови життєдіяльності тих або інших груп населення (об'єктів соціальної політики). Соціальна політика формується державою і недержавними суспільними інститутами (суб'єктами соціальної політики), безпосередньо виходячи з уявлень про правову державу, громадянське суспільство, соціальну ринкову економіку тощо; соціальна політика має на меті вдосконалення умов, способу і якості життя людей, перш за все незахищених груп населення.

Під соціальною політикою також слід розуміти діяльність суб'єктів управління різного рівня, спрямовану на управління соціальним розвитком суспільства, на забезпечення матеріальних і культурних потреб його членів і на регулювання процесів соціальної диференціації.

Підсумовуючи перераховані загальні моменти, В. Пальцев пропонує наступне визначення: під соціальною політикою слід розуміти цілеспрямовану діяльність держави та інститутів громадянського суспільства щодо регулювання соціальної сфери і соціальних відносин заради вдосконалення умов життя населення, перш за все, соціально незахищених груп [284, с. 8-9].

Це визначення, по суті, перекликається з визначенням, запропонованим О. Холостовою, на думку якої, «соціальна політика є такою системою заходів, що здійснюється державними структурами, громадськими організаціями, органами місцевого самоврядування, а також виробничими колективами, спрямована на досягнення соціальних цілей і результатів, пов'язаних з підвищенням суспільного добробуту, поліпшенням якості життя народу і забезпеченням соціально-політичної стабільності, соціального партнерства в суспільстві» [423, с. 6]. Водночас останнє визначення є більше за обсягом, оскільки враховує політичний аспект.

Таким чином, в політичній, соціологічній, економічній науках накопичився чималий набір визначень соціальної політики. Всі ці підходи можна класифікувати за декількома напрямками.

Перший напрям акцентує увагу дослідників на ототожненні соціального і суспільного, внаслідок чого соціальна політика розглядається як суспільні дії щодо вирішення проблем, які торкаються всього суспільства. Мета соціальної політики – сприяти досягненню цілей суспільства.

Другий напрям зачіпає проблему соціально-трудових відносин і зорієнтований на їх стабілізацію, регламентацію відносин праці і капіталу, виключення можливих екстремістських або радикальних варіантів вирішення протиріч.

Третій напрям об'єднує концепції, засновані на розгляді соціальної політики як виду суспільної діяльності, націленої, в першу чергу, на потенційно небезпечні соціальні групи – непрацевдатних, маргіналів, декласованих елементів, аби через систему державної допомоги і суспільної добродійності забезпечити нижчим прошаркам мінімально прийнятний рівень задоволення їх потреб, добробут, і захистити тим самим забезпечені класи від їх можливої неконтрольованої реакції. Свого часу П. Сорокін у роботі «Соціологія революції» писав про те, що «безпосередньою передумовою будь-якої революції завжди було збільшення пригнічених базових інстинктів більшості населення, а також неможливість навіть мінімального їх задоволення» [366, с. 272]. Таке ж підґрунтя, за П. Сорокіним, має і поширеність девіантної поведінки як реакції на незадоволення базових потреб.

Четвертий напрям виходить з того, що соціальна політика – це, насамперед, інструмент, який пом'якшує негативні наслідки індивідуальної та соціальної нерівності через систему редистрибутивних (перерозподільчих) заходів. Як правило, дії в рамках такого підходу мають на меті утримати диференціацію доходів в безпечних межах. На диференціацію доходів впливає безліч чинників різноспрямованої дії. Це і доходи від власності, здатні різко збільшити частку вищої групи одержувачів доходів, і міра поширення освіти, її рівень і якість, які, навпаки, сприяють зменшенню диференціації, і рівень зайнятості населення, і багато інше. Проте значення

соціальної політики держави применшувати не слід. Звичайно, повної рівності в ринковій економіці бути не може, але певна міра соціальної рівності має бути гарантована державою.

П'ятий напрям ґрунтується на принципах соціальної справедливості і соціального партнерства як базових цінностей сучасного громадянського суспільства і соціальної держави.

Можна зробити висновок, що кожен з цих підходів містить певний позитивний аспект, справжня соціальна політика, що реалізується більшістю сучасних розвинених держав, включає елементи кожного з цих підходів.

Виправданим видається теоретико-методологічний підхід до розгляду соціальної політики через поняття «соціальна держава». Так, у дисертації М. Панова концепція соціальної політики аналізується в контексті теорії «соціальної держави», основного інституту визначення і реалізації політики. Соціальна політика «соціальної держави» шляхом збалансованого регулювання соціально-економічних відносин покликана створити необхідні умови для стабільності, забезпечити відносний баланс інтересів між різними соціальними стратами, створити ефективну систему соціального захисту соціально найуразливіших прошарків суспільства [287, с. 6].

До середини ХІХ ст. підвищення ролі соціальних функцій держави стало настільки очевидним, що теорії соціальної сутності держави і соціальних регуляторів розвитку державності виявилися недостатніми, виникла необхідність закріплення нової якості держави з її соціальною атрибутикою. Так з'явився термін «соціальна держава», який став принциповим моментом усвідомлення змін природи державності. Дане поняття, уведене в науковий обіг німецьким філософом, істориком, економістом Лоренцом фон Штайном у 1850 р., відобразило перехід від «поліцейської» держави, «держави суспільного договору», «держави як вищої форми влади» до держави, що здійснює соціальні функції.

Саме Л. фон Штайну належить науковий пріоритет у розробці першої теоретичної концепції, що містить новаторські для свого часу ідеї про

можливості і засоби державної політики. Визначаючи сутність соціальної держави, Л. фон Штайн писав, що ця держава «зобов'язана підтримувати абсолютну рівність прав для всіх суспільних класів, для окремої особи, що самовизначається, завдяки своїй владі. Вона зобов'язана сприяти економічному і суспільному прогресу всіх своїх громадян, оскільки зрештою розвиток одного виступає умовою розвитку іншого і саме в цьому сенсі говориться про соціальну державу» [247, с. 82].

І хоча сучасне розуміння соціальної держави значно відрізняється від теорії Л. фон Штайна, будь-яке дослідження в цій галузі має відштовхуватися від даного визначення, оскільки в ньому долається підхід до держави як арени класової боротьби і вперше затверджується пріоритет співвідношення «особа-держава» замість колишнього «суспільство-держава», а головною метою держави проголошується економічний і соціальний прогрес.

В. Ярська називає феномен соціальної держави одним з центральних в теорії соціальної політики і відзначає, що соціальна держава та її втілення в середині ХХ ст. в практику держави загального добробуту формувалося як елемент загальної наукової парадигми, що включає такі теоретичні напрями, як теорія соціальної справедливості, соціологія ризиків, теорія суспільного вибору та ін. Серед теоретичних пояснень соціальної держави вона виділяє:

– громадянську точку зору, представлену в роботах Т. Маршалла (держава забезпечує мінімальну соціальну підтримку аби гарантувати належну участь громадянина в ліберальному демократичному суспільстві);

– функціоналістську перспективу, що йде від Т. Парсонса (державне втручання засобами соціальної політики необхідне для вирішення конфліктів в розвинених індустріальних суспільствах);

– марксистський погляд (держава загального добробуту відіграє ідеологічну роль в легітимації капіталістичних соціальних відносин, індивіди підтримують державу і капіталістичну економічну систему, оскільки вони увірували в благополуччя, що надається капіталістичною державою [479, с. 11].

Множинність конкретно-історичних моделей соціальної держави, тенденції децентралізації діяльності державних інститутів і мультиплікації суб'єктів соціальної політики, що активізуються, свідчать про стійку життєздатність соціальної держави на невизначену перспективу.

Можливі межі соціальної держави визначаються рядом чинників, що активізувалися наприкінці минулого століття. Серед них можна виокремити основні: невідповідність традиційних адміністративно-бюрократичних методів організації державної діяльності, що суттєво ускладнилася і динамізм суспільної ситуації; розростання державних соціальних витрат і апаратів, неефективність державних соціальних служб, високі адміністративні витрати їх діяльності; вплив патерналізму і збільшення соціальних витрат держави на заборону економічного зростання за рахунок високих податків, обмежень конкурентоспроможності і поширення утриманства; процеси інтернаціоналізації, регіональної інтеграції і глобалізації, посилення міжнародної конкуренції, що вимагає скорочення соціальних витрат урядів; парадигмальна заміна державно-центристської моделі соціуму суспільно-центристською моделлю, децентралізація управління, мультиплікація і індивідуалізація центрів влади в суспільстві; виникнення нових, складніших і специфічних соціальних проблем, які неможливо вирішити за допомогою традиційних універсалістських методів діяльності державних служб.

Перераховані чинники обумовили кризу, що охопила багато соціальних держав наприкінці ХХ століття, яке найвиразніше позначило ознаки кризовості. Вони виявилися в нездатності традиційної держави впоратися з безліччю соціальних проблем і сукупною соціальною відповідальністю, що відтворюється в суспільстві. Шляхи виходу з цієї кризи пролягають сьогодні не лише у напрямі модернізації систем державного управління і діяльності державних служб, але і у напрямі активізації недержавних акторів в соціальній сфері.

Тому в рамках концептуалізації соціальної політики актуалізується питання про потенціал недержавних самоврядних суспільних суб'єктів у сфері соціальної відповідальності. Апеляція до досліджень ряду класиків соціологічної думки дозволяє обґрунтовано говорити про наявність такого потенціалу у вигляді здатності суспільства до всіляких форм самоорганізації, самоврядності, соціальної солідарності, до недержавних форм колективності, асоціативності на різних рівнях і в різних сферах життєдіяльності. Даний потенціал і можливості суспільства, які активно відтворюються в сучасних умовах у всіх моделях соціальної політики, слід розглядати як окремий специфічний феномен, що вимагає аналітичного оформлення, для чого в категоріальній схемі створюваної концептуалізації пропонується ввести спеціальне поняття «соціальне суспільство».

За допомогою цього поняття на теоретичному рівні з'являється можливість висвітлити власне соціальний аспект громадянського суспільства, відокремивши його від політичної, економічної, культурної та інших складових, а також серед численних неінституціалізованих і догромадянських форм колективної взаємодії та індивідуальної активності, означити ті з них, які наділені якостями суб'єктності у сфері соціальної політики.

Л. Кочеткова виділяє наступні характеристики соціальної держави. На її думку, в першу чергу, соціальна держава має примусову, зобов'язальну природу. Її головною відмінною ознакою є те, що держава визнає і закріплює за собою обов'язки перед громадянами. Саме цим соціальна держава відрізняється від патерналістської держави, що також піклується про своїх громадян.

Друга характеристика полягає в тому, що соціальна держава не лише зобов'язана, але і може виконувати свої функції. Цю можливість надається їй владою. Необхідність застосування влади обумовлена тим, що виконання соціальних обов'язків може бути пов'язане з державним примусом, наприклад, коли йдеться про перерозподіл доходів для виконання соціальних

програм. Обов'язок кожного громадянина – виконувати рішення державної влади, тобто тієї влади, яка є в соціальній державі не внаслідок того, що вона – соціальна, а внаслідок того, що вона – держава.

По-третє, соціальна держава сама зацікавлена у виконанні взятих на себе зобов'язань. Головною метою держави є самозбереження, тобто підтримка існуючого політичного і соціального устрою. Сенс становлення держави як соціальної полягає в тому, що людина, задоволена рівнем і якістю свого життя, маючи можливості для вільного розвитку, швидше за все не прагнучиме радикально змінювати своє положення – так забезпечується природна стабільність суспільної структури, а також і політична стабільність [198, с. 41].

Інакше кажучи, коли з'ясовується, що існування держави під загрозою, що виникла в результаті революційних змін і що єдиною альтернативою в цьому плані є забезпечення кожній людині умов гідного життя або мінімальних гарантій для гідного існування і розвитку, то наділені владою особи і структури віддають перевагу цій альтернативі, внаслідок чого дії державних інститутів стають соціальними.

Кінцева мета соціальної держави – це збереження соціально-політичної стабільності, тобто умов, за яких державна влада відчуває себе в цілковитій безпеці. Тому в діяльності соціальної держави немає нічого альтруїстичного, тобто такого, що б держава робила собі на шкоду. Держава так само зацікавлена трансформуватися в соціальну, як вона зацікавлена в своєму збереженні.

Виходячи з таких позицій, відзначає Л. Кочеткова, видається неправомірним підхід, при якому основна мета соціальної держави визначається як максимальне задоволення постійно зростаючих матеріальних і духовних потреб членів суспільства, послідовне підвищення рівня життя населення і зниження соціальної нерівності, забезпечення загальної доступності до основних соціальних благ, насамперед, до якісної освіти, медичного і соціального обслуговування.

Таким чином, за своєю природою феномен соціальної держави має яскраво виражений політичний характер, що означає свідоме перебрання владою на себе соціальних зобов'язань щодо створення гідних умов життя і розвитку громадян з метою збереження соціальної і політичної стабільності [198, с. 41].

У сучасній науковій літературі соціальна держава визначається як «правова демократична держава, яка здійснює сильну соціальну політику і розвиває вітчизняну соціальну ринкову економіку, спрямовану на стабільне забезпечення високого життєвого рівня і зайнятості населення, реальне здійснення прав і свобод громадян, створення своєчасних і доступних всім громадянам систем освіти, охорони здоров'я, культури, соціального забезпечення і обслуговування, підтримки незаможних і малозабезпечених верств населення» [419, с. 13].

На думку А. Каннуникова, соціальною може вважатися лише така держава, яка спирається на підтримку і довіру суспільства, реалізуючи водночас свою економічну і соціальну політику. А. Каннуников особливо вказує на таку ознаку соціальної відповідальності держави, за дотриманням якої уважно стежить громадянське суспільство європейських країн - забезпечення соціальної безпеки, тобто стабільності, сприятливої «соціальної екології», створення комфортного соціального клімату [173].

Поява в держави особливих соціальних функцій не лише стало новим способом задоволення соціальних потреб суспільства, але і призвело до різкого, стрибкоподібного зростання даних потреб.

За таких умов традиційні способи задоволення соціальних потреб удержавлюються як, наприклад, страхування, або витісняються на периферію суспільної значущості як благодійність.

Російський учений Я. Пляйс вважає, що концепція соціальної держави потребує певного перегляду. Досвід декількох післявоєнних років засвідчив, що завдяки швидкому розвитку продуктивних сил, сприятливій зовнішньоекономічній кон'юктурі, відносному (з розрахунку на душу

населення) зниженню витрат на військові потреби, в країнах Заходу склалася реальна можливість повніше задовольняти зростаючі потреби своїх громадян. У результаті досить швидко склався потужний середній клас у країнах так званого золотого мільярду, що виступає, як відомо, не лише ефективним стабілізатором соціально-політичного життя, але і локомотивом економічного розвитку. За рахунок усіх цих чинників у країнах високорозвиненого капіталізму з'явилася можливість утримувати тих, хто схильний до соціального паразитизму. Заради збереження стабільності і соціального миру держави свідомо примирилися з цим. Як відзначає російський учений, велика провина за появу цього феномену лежить на лівих партіях, які, прагнучи прийти до влади, неодноразово зловживали соціальним популізмом.

Отже, соціальна і правова держава стала не лише надією і опорою для тих, хто на це дійсно заслуговує, починаючи з багатодітних сімей, тяжкохворих інвалідів, пенсіонерів та інших, але й інкубатором для соціальних утриманців. У результаті зародився феномен, який можна охарактеризувати як «паразитичний соціалізм» або «надмірна соціальність». Але як тільки у держави виникають труднощі, насамперед фінансові, тягар такого «соціалізму» стає особливо відчутним. Тому більше десяти років тому на Заході почалося переосмислення ідеології і концепції соціальної держави, різні її, здебільшого надмірні соціальні пільги і допомоги стали переглядатися і обмежуватися. І навіть ліві партії (наприклад, соціал-демократи Німеччини), навчені гірким досвідом реального врядування, були змушені скоректувати свою ідеологію та програми. У зв'язку з цим, враховуючи наявний негативний досвід, необхідно по-новому переосмислити дефініцію «соціальна держава» і довести її зміст до широкого загалу. Допомогу і підтримку з боку суспільства і держави повинні отримувати ті, хто цього насправді потребує, а не всі, хто забажає. Принципи справедливої соціальної політики мають бути засновані на тому, що на таку підтримку мають право розраховувати ті, хто з певних поважних причин (юний,

молодий вік, хвороба, неосвіченість, інвалідність тощо) не в змозі зводити кінці з кінцями і жити гідно. Хто ж здоровий, освічений, має професію, зобов'язаний працювати і власноруч утримувати свою сім'ю. Це буде справедливим в очах суспільства [297, с. 25-27].

Визначаючи можливості розвитку соціальної держави в сучасному українському суспільстві, необхідно вказати на переосмислення сутності і змісту соціальної політики держави, яка відбувається сьогодні у всьому світі. Фактично це означає спробу поєднання понять «соціальна держава» і «соціальний менеджмент» в практиці соціального забезпечення і захисту. У нових історичних умовах – умовах глобального ринку – соціальна відповідальність держави пов'язується з наданням населенню певного, законодавчо регламентованого набору соціальних благ – гарантованого соціального мінімуму. Держава все більше звільняється від вузько-управлінських функцій, пов'язаних з розподілом засобів на рівні кінцевих споживачів, зосереджуючись на регулюванні інституційних взаємодій у соціальній сфері. Але це не зменшує, а навпаки, збільшує сферу компетенції держави як гаранта збалансованої соціальної політики і основного суб'єкта-носія соціальної місії. З одного боку, держава підтримує і контролює деякі загальні правила гри, що не перешкоджають процесам соціального саморегулювання у вирішенні завдань соціального захисту і підтримки населення. З іншого – держава встановлює пріоритетні напрями збалансованої соціальної політики і розробляє технології бюджетного фінансування соціальних програм.

Зміна ролі держави у напрямі регулювання системи інституційних взаємодій задається в першу чергу необхідністю ефективного менеджменту на всіх рівнях реалізації заходів соціальної політики, що виявляється в спробах створення додаткової, недержавної інституційної підсистеми соціальної підтримки – вибудовування альтернативної мережевої технології вирішення соціальних проблем на підставі громадських соціальних ініціатив. Головною особливістю сучасного етапу є пошук і розвиток адекватних

ринковим умовам технологій взаємодії державних (тих, що «традиційно» займаються вирішенням соціальних проблем) і недержавних структур (неурядових організацій, альтернативних ініціатив, добродійних проєктів), що забезпечують нову якість управління в соціальній сфері, – управління гнучкішою, динамічнішою, реалізованою за принципом «мережевої» дії і зорієнтованою в першу чергу на ресурсозберігання. Такі інституційні структури повинні розглядатися як вдосконалений інструмент для фіксації актуальних соціальних домагань і масових очікувань, а також для процесу їх об'єктивування в ефективні соціально-управлінські технології, що відповідають принципам «раціонального соціального менеджменту», тобто є маловитратними і результативними. Включення нових інституційних структур до сфери соціальної політики зумовлює і зміну традиційних процедур розробки значимих рішень за допомогою легітимації і розвитку засобів суспільної експертизи, дозволяє враховувати нові соціальні ініціативи і благодійну допомогу з боку бізнесу. Зрештою йдеться про значне розширення спектру і обсягів соціальної підтримки в суспільстві, перш за все, завдяки мережевого охоплення даною підтримкою тих соціальних груп, які не «охоплюються» традиційними формами.

У економічній літературі усталеним є використання поняття «соціальний захист населення». У розширеному трактуванні цей термін передбачає можливість позначення ним всіх вищеописаних елементів інституційних структур соціальної політики. У вузькому тлумаченні «соціальний захист» аналогічний поняттю «допомога». Як відомо, відсутність стандартизованої термінології дає можливість окремим фахівцям за певних обставин вживати одне поняття замість іншого. В той же час до соціального захисту фахівці Міжнародного бюро праці відносять соціальне страхування і соціальну допомогу.

Розподіл соціального захисту на соціальне страхування і соціальну допомогу обумовлений, по-перше, методами врахування (неврахування) соціальних ризиків і, по-друге, відмінністю в джерелах фінансування.

Соціальне страхування – це страхові внески працедавців і працівників, а при соціальній допомозі – це ресурси, що акумулюються в бюджетній системі переважно за рахунок оподаткування. Що стосується допомоги для малозабезпечених сімей, інвалідів з дитинства, то такі види соціального захисту не пов'язані з виплатою страхових внесків і за своєю природою не є страховими випадками. Відповідно їх забезпечення має бути віднесено до системи державної соціальної допомоги або до інших державних соціальних програм.

Розуміння найбільш помітних відмінностей в існуючих сучасних підходах до соціального захисту дає класифікація Г. Еспінг-Андерсена, що отримала на сьогодні широке визнання [487]. Дослідник виділяє три основні моделі соціальних держав: ліберальну, консервативну (корпоративну) і соціал-демократичну.

Формування ліберальної моделі, властивої для таких країн, як США, Канада, Австралія, Велика Британія, відбувалося за утвердження приватної власності, переважанні ринкових відносин і під впливом ліберальної трудової етики. Основними умовами функціонування даної моделі є мінімальна залученість держави в ринкові відносини та обмежене використання заходів державного регулювання, що не виходить за рамки вироблення макроекономічної політики; у внутрішньому валовому продукті (ВВП) державному сектору економіки належить лише невелика доля. Соціальна підтримка громадян здійснюється за рахунок розвинених систем страхування і при мінімальному втручанні держави, що надає певні гарантії. Розміри страхових виплат, як правило, невеликі. Незначні і трансфертні платежі, тобто фінансові кошти, отримані від податків, що переказуються з рахунків державного бюджету безпосередньо різним групам населення у вигляді допомоги і субсидій. Матеріальна допомога має адресну спрямованість і надається лише на підставі перевірки її необхідності [351].

У сфері виробничих відносин створені максимальні умови для розвитку підприємницької активності. Власники підприємств нічим не обмежені в

ухваленні самостійних рішень щодо розвитку і реструктуризації виробництва, включаючи і вивільнення зайвих працівників. Така ситуація є найгострішою для США, де з 1948 року діє закон про трудові угоди, або «Закон Вагнера», згідно з яким адміністрація підприємства в разі скорочення або модернізації виробництва має право звільняти працівників без попередження або з повідомленням за два-три дні, без урахування трудового стажу і кваліфікації. Завдання профспілок – відстоювання інтересів працівників з найбільшим стажем в разі загрози масових звільнень, однак, не завжди вдається їх відстояти.

Дана модель цілком відповідає своєму основному призначенню в умовах економічної стабільності або підйому, але при спаді і вимушеному скороченні виробництва, що супроводжується неминучим зменшенням соціальних програм, в уразливому положенні опиняються чимало соціальних груп, перш за все жінки, молодь, літні люди [351].

Консервативна (корпоративна) модель характерна для країн з соціально орієнтованою ринковою економікою. У їх числі – країни континентальної Європи, такі як Австрія, Німеччина, Італія, Франція. Позиції держави тут значно сильніші: бюджетні відрахування на соціальні потреби майже дорівнюють страховим внескам працівників і працедавців, основні канали перерозподілу знаходяться або в руках держави або під її контролем. Разом з тим, держава прагне поступатися матеріальною підтримкою громадян системі страхового захисту. Завдяки цьому величина соціальної допомоги пропорційна трудовим доходам і, відповідно, розмірам відрахувань на страхові платежі. Відмітною особливістю є «самоуправління» страхових кас, що знаходяться в спільному веденні власників підприємств і впливових профспілок, які захищають інтереси найнятих працівників. Розмір гарантованих виплат в разі безробіття залежить від трудового стажу, а терміни виплат – від тривалості сплати страхових внесків, їх величини і віку працівника. У багатьох країнах період виплат допомоги по безробіттю збільшено для осіб, старших 50 років [351].

Соціал-демократична модель (інколи її ще називають солідарною) передбачає провідну роль держави в захисті населення. Причому пріоритетними завданнями державної соціальної політики вважаються: вирівнювання доходів населення і загальна зайнятість. Дана модель практично втілена в країнах північної Європи – Швеції, Норвегії, Фінляндії, Данії, а також в Нідерландах і Швейцарії. Основою фінансування соціальної сфери слугує розвинений державний сектор економіки, зміцненню якого не в останню чергу сприяє дуже високий рівень оподаткування. Доля державних витрат у ВВП складає 66 % (Швеція), 61 % (Данія), 56 % (Фінляндія). Основна частина цих витрат йде на задоволення потреб об'єктів соціального призначення. Вельми значну частину серед них складають і трансфертні платежі, завдяки яким відбувається перерозподіл національного продукту на користь найменш забезпечених верств населення.

Іншими відмінностями даної моделі є розвинена система виробничої демократії, регулювання трудових відносин на загальнонаціональному рівні, а не на рівні окремих підприємств або галузей, використання дієвих засобів, що дозволяють мінімізувати рівень безробіття [351].

Найбільшої популярності набула шведська доктрина соціальної держави, яку часто називають егалітарною. Вона виводить турботу держави про своїх громадян на рівень національного культу, обіцяючи забезпечувати «безпеку, надійність і захист в загрозливих ситуаціях, а також організацію і керівництво захистом».

Комісія Європейського співтовариства (ЄС) згідно з принципами організації виокремлює дві основні моделі соціальної політики: «бісмарківську» і «бевериджську». «Бісмарківська» модель встановлює жорсткий зв'язок між рівнем соціального захисту і успішністю (тривалістю) професійної діяльності. Соціальні права обумовлюються тими відрахуваннями, які сплачуються впродовж всього активного життя, тобто соціальні виплати набувають форми відкладених доходів (страхових внесків). Страхові каси, що управляються на паритетних або розділених засадах

працедавцями і працівниками, збирають відрахування із заробітної плати, з яких формуються різні професійні страхові фонди і здійснюються соціальні виплати. Таким чином, соціальний захист незалежний від державного бюджету.

«Бевериджська» модель виходить з того, що будь-яка людина, незалежно від її приналежності до активного населення, має право на мінімальну захищеність у разі захворювання, старості або з іншої причини скорочення своїх ресурсів. У тих країнах, які вибрали цю модель, діють системи страхування хвороб, прикріплення до яких є автоматичним. Пенсійні системи забезпечують мінімальні доходи всім особам відповідного віку незалежно від їх минулих зусиль по відрахуваннях від заробітної плати (так звані «соціальні пенсії» на відміну від «професійних»). Такі системи соціального захисту фінансуються через податки з державного бюджету. В даному випадку переважає принцип національної солідарності, що ґрунтується на концепції розподільної справедливості. На сьогодні формується також нова загальноєвропейська модель соціальної політики, заснована на принципі поєднання економічної ефективності та соціальної солідарності. У такий спосіб наголошується на збалансованому розвитку соціальної політики Європи, транспарентності та дотримання інтересів всіх країн-членів ЄС. Відбувається процес переорієнтації соціальних програм з універсального рівня на індивідуальний, що значно дешевше і ефективніше, оскільки адресна допомога надається лише тих, хто її потребує.

Особливістю сучасної еволюції держави добробуту є те, що вона розвивається в умовах глобальної економіки. Сформувалося поняття зовнішньої соціальної політики, що відображає якісний характер змін. Переваги в продуктивності праці поки що дозволяють багатьом країнам ЄС підтримувати конкурентоспроможність при збереженні високих рівнів зарплати і соціальних витрат, які є чинником мотивації праці і зростання соціального капіталу. Реформи соціальної сфери покликані забезпечити компроміс між конкурентоспроможністю і соціальною політикою.

Європейські дослідники при аналізі соціальної політики вважають за доцільне використовувати поняття «соціальна якість». Дане поняття відіграє інтеграційну роль, оскільки вимір соціальної якості вимагає ширших мультидисциплінарних підходів. Концепт соціальної якості, на думку європейських учених, дозволить застосувати точніший підхід для встановлення нових рамок досліджень і політичного порядку денного, і співвідношення політичних трендів із структурними проблемами нерівності. На національному і міжнаціональному рівнях, усередині і поза урядами наголошується повсюдне зростання зацікавленості до нового розуміння соціальної політики разом з розширеними цілями добробуту. Уряди Великобританії та Ірландії, наприклад, узяли зобов'язання вирішити завдання щодо зниження рівня бідності в країні [101]. Європейські соціологи здійснили моніторинг урядових зобов'язань з питання бідності [491]. Були розроблені індикатори Європейського Союзу щодо соціальної виключності [480], зросли вимоги до влади відносно національних і міжнародних стандартів мінімального доходу [508, р. 141]. У програмі «ILO InFocus» з питань соціально-економічної безпеки є тема «Пошук справедливості в розподілі – основа захисту для всіх».

Аналіз «соціальної якості в Європі» свідчить, що такий підхід охоплює всю політику (економічну, культурну, соціальну тощо) і таким чином має достатній потенціал, аби зробити політику ефективнішою, ніж за сучасних умов, і водночас демократичнішою.

На загальнонаціональному рівні соціальна політика є одним з найважливіших напрямів внутрішньої політики держави, пов'язаним з відтворенням соціальних ресурсів і забезпеченням як стабільності соціальної системи, так і динамічності її розвитку. Соціальна політика реалізується за допомогою соціальних заходів і програм, що здійснюються державою, а також приватними корпораціями, громадськими організаціями. Одне з її завдань – вирішувати протиріччя, що виникають між інтересами різних

суб'єктів суспільства, між поточними і стратегічними його завданнями [287, с. 11-12].

В. Пальцев виділяє чотири основні напрями соціальної політики: створення правових, організаційних і фінансових умов для організацій соціальної сфери щодо задоволення різних потреб членів суспільства; створення правових, організаційних, виробничих передумов для самостійного заробляння громадянами засобів на підтримку необхідного рівня життя; створення умов для задоволення потреб населення шляхом розвитку соціальної інфраструктури, що знаходиться у власності і розпорядженні державних або муніципальних органів управління; організація виробництва, розподілу і використання окремих товарів і продуктів на виробничих підприємствах і в установах соціальної сфери, що перебувають у власності і розпорядженні державних або муніципальних органів влади.

На думку В. Пальцева, основними принципами державної соціальної політики при переході до стійкого економічного зростання є:

- дотримання загальноприйнятих міжнародних норм і стандартів, передусім, Загальної декларації прав людини, конвенцій і рекомендацій Міжнародної організації праці в галузі соціального захисту населення (принцип «відповідності міжнародним нормам»);

- сприяння з боку держави зайнятості, здобуттю доходу, що забезпечує гідне життя і відповідного трудовому вкладу, встановлення гарантій мінімального розміру заробітної плати, достатньої для покриття основних потреб населення, зокрема, харчування, житло, освіта, здоров'я (принцип «преференційного регулювання»);

- створення комплексних систем соціального забезпечення для непрацездатних і працездатних громадян, що не мають можливості здійснювати трудову діяльність через об'єктивні причини або через низькі доходи (принцип «суцільної страховки»);

– забезпечення колективної відповідальності за кожного, хто потребує соціального захисту, солідарності між працюючими і безробітними, здоровими і хворими тощо, що передбачає розумну централізацію засобів і їх перерозподіл для забезпечення тих, хто без них не в змозі існувати (принцип «солідарності»);

– здійснення диференціації умов і норм соціальних виплат (пенсії, допомоги тощо) громадянам з урахуванням їх трудового вкладу, причини і міри непрацездатності, потреби в соціальній допомозі та інших чинників (принцип «персоніфікації»);

– розмежування компетенції держави та її суб'єктів у сфері соціального забезпечення громадян, до компетенції держави слід віднести визначення соціальної політики, встановлення умов соціального страхування, пенсійного забезпечення, медичного обслуговування, державної підтримки малозабезпечених громадян, сімей, що виховують дітей, інших соціальних гарантій, які забезпечуються в законодавчому порядку [284, с. 9-10].

Таким чином, можна зробити висновок про те, що поняття соціальної політики належить до широко використовуваних у практиці державного будівництва, а відтак у офіційному документообігу. Соціальна політика стає предметом досить широких наукових дискусій, причому обсяг поняття і його зміст у різних дослідників суттєво відрізняються. Це обумовлено тим, що соціальна політика є найбільш значущою сферою інтересів сучасного суспільства і найважливішою частиною діяльності сучасної держави. Соціальна політика найтісніше пов'язана з типом і рівнем розвитку суспільства, пануючою ментальністю населення, з тими цілями і завданнями, які ставить суспільство в своєму соціальному розвитку.

Вибір тих або інших складових соціальної політики як пріоритетних означає не лише використання відповідних ресурсів, спрямованих на різні галузі соціальної сфери, але і обумовлює соціальні гарантії з боку суспільства, які воно дає своїм членам з приводу забезпечення їх потреб в рамках кожної із складових соціальної політики [284, с. 6].

Висновки до розділу 1

Аналіз ступеня розробленості проблем соціальної політики засвідчив, що, не зважаючи на значну кількість публікацій і дисертаційних досліджень, у вітчизняній політичній науці проблеми соціальної політики як чинника європейської інтеграції України недостатньо вивчені. Проте є певні напрацювання у суміжних галузях. Зокрема, в полі зору вітчизняних політологів виявилися такі проблеми як: 1) соціал-демократична політика (так звана «третя дорога») і діяльність європейського соціалістичного руху; 2) соціальна держава, соціальна політика, соціальний захист; 3) перспективи європейської інтеграції України, діяльність інститутів Європейського Союзу, соціальна політика ЄС та ін.

У більшості джерел обговорюються лише окремі аспекти досліджуваної проблеми, при цьому невирішеними залишаються багато питань, а саме: недостатньо уваги приділяється порівняльному аналізу особливостей моделей соціального захисту в країнах ЄС; дослідженню механізмів надання суспільних благ в європейських країнах та Україні; шляхи адаптації соціальної політики до стандартів ЄС як пріоритетного напрямку європейській інтеграції України; визначенню основних напрямів реформування соціальної сфери в Україні; гармонізації соціальних стандартів України і європейських соціальних стандартів тощо.

Таким чином, актуальність проблем соціальної політики (у зв'язку з постійно зростаючою практичною значущістю) та її недостатня наукова розробленість зумовили вибір теми даного дисертаційного дослідження.

Актуалізація проблематики соціальної політики є ознакою останніх років для вітчизняної науки і соціально-управлінської практики. Соціальні наслідки радикальних економічних реформ, погіршення умов життя переважної більшості населення, що відобразилося у зниженні рівня і якісних

параметрів життя, а також перетворення соціальної сфери, що активно розвивається у напрямку подолання цих наслідків, призвели до того, що ключові аспекти соціальної політики в даний час стали предметом гострих наукових, політичних та ідеологічних дискусій. Дані дискусії ускладнюються відсутністю єдиних концептуальних рамок і теоретико-методологічних засад розгляду проблеми. Все це актуалізує необхідність теоретичного пошуку конструктивних напрямів і подальшої розробки питань соціальної політики. За останні роки у вітчизняній науці і соціально-управлінській практиці накопичено значний емпіричний і теоретичний матеріал, що дозволяє розпочати процес методологічної рефлексії соціальної політики на системному якісному рівні.

В узагальненому вигляді діяльність держави щодо задоволення соціальних потреб громадян визначається як її соціальна політика. Власне узагальненість даного поняття, концепт соціальної політики передбачає різні рівні конкретизації стосовно суб'єктів, інститутів і цілей соціальної політики.

Соціальну політику можна визначити як діяльність держави та інших суспільних інститутів, спрямовану на прогресивний розвиток соціальної сфери, вдосконалення умов, способу і якості життя людей, забезпечення певних їх життєвих потреб, надання громадянам необхідної соціальної підтримки, допомоги та захисту.

Роль держави полягає у забезпеченні і досягненні відповідного результату за рахунок найрізноманітніших механізмів. Для вирішення своїх соціальних завдань держава задіює профспілки, інститути громадянського суспільства, політичні партії і корпорації, гуманітарні установи, фонди, асоціації і інші недержавні утворення.

Державна соціальна політика – це діяльність держави у соціальній сфері, націлена і співвіднесена з конкретно-історичними обставинами, підкріплена необхідними організаційними і пропагандистськими зусиллями, фінансовими ресурсами і розрахована на певні соціальні результати.

Держава реалізує свої соціальні завдання в умовах, коли в демократичному (громадянському) суспільстві множинність ідеологій і суб'єктів породжує різноманітність цілей і стратегій соціальної політики. При цьому держава своєю соціальною політикою інтегрує цілі різних суб'єктів і прагне до підпорядкування їх діяльності своїм цілям, пов'язаним з задоволенням потреб більшості в соціальному просторі. Визначена таким чином соціальна політика держави є узагальненою соціальною функцією, в рамках якої реалізуються окремі соціальні функції.

РОЗДІЛ 2

Європейська соціальна модель: сучасні тенденції та перспективи розвитку

2.1. Еволюція європейської соціальної політики

Необхідність боротьби з соціальною нерівністю та бідністю була усвідомлена в Європі ще в XIX ст. У 1871-1903 рр. провідні країни, які сьогодні складають ядро Європейського Союзу, запровадили обов'язкове страхування від нещасних випадків на виробництві, в 1883-1911 рр. – обов'язкове медичне страхування працівників, у 1889-1913 рр. – пенсії за віком, а в 1905-1919 рр. – допомогу по безробіттю.

У Паризькому договорі 1951 р., яким засновано Європейське об'єднання вугілля і сталі (ЄОВС), для працівників відповідних галузей вже передбачалися певні соціальні права. ЄОВС узяло на себе часткове фінансування допомоги шахтарям і металургам в разі звільнення, їх професійної перепідготовки, працевлаштування, створення альтернативних робочих місць в районах згортання сталеливарних підприємств і вуглевидобутку. Крім того, обумовлювалися права професійних асоціацій, гарантії проти необґрунтованого зниження заробітної плати і соціальних виплат, а також права мігрантів (вугільників і сталеварів) з країн-учасниць ЄОВС [381, с. 22].

Протягом усього XX століття європейські держави збільшували долю соціальних витрат у ВВП. США, які в середині 1950-х років були лідерами по долі державного споживання у ВВП (16,84 % проти 16,08 % в Швеції, 14,22 % у Франції і 11-13 % в більшості інших країн – нинішніх членів ЄС), втратили свої позиції, як тільки в Європі був завершений процес післявоєнного відновлення економіки. До 1980 р. доля соціальних витрат у ВВП досягла 32,7 % у Великобританії, 34,1 % – у Німеччині, 34,3 % – у Франції, 40,7 % – в Данії і 43,7 % – у Швеції [170, с. 6-7].

Як відзначає В. Іноземцев, не дивлячись на наполегливу критику активної соціальної політики європейських урядів з боку ультраліберальних економістів, вона залишається найважливішим інструментом збереження соціальної стабільності, а відтак лідерство ЄС в цьому відношенні не піддається сумніву [170, с. 7].

Самостійним напрямом діяльності Європейського Союзу соціальна політика стала не відразу. Так, у 1950-х роках інтеграційний порядок денний формувався переважно в термінах ринкової інтеграції та лібералізації, а кроки у напрямі розвитку соціального виміру залишалися непомітними. На національному рівні в економічній і соціальній політиці був один і той же статус – тобто протиріччя, що виникали між ними, доводилося вирішувати голосуванням або шляхом компромісів. Але на європейському рівні після встановлення прямої дії європейських рішень і примату європейського права, національна політика зайнятості і системи соціального захисту виявилися в тіні європейського ринкового регулювання, а отже, були змушеними під нього підлаштовуватися [381, с. 24].

Згадки про необхідність соціальної політики з'явилися в Римських договорах. Римський договір 1957 р. про Євратом відмінив обмеження за ознакою національного громадянства на доступ до кваліфікованої праці в галузі розвитку ядерної енергетики та включив положення про захист працівників і населення в цілому від загрози радіації. Римський договір 1957 р. про Єдине Економічне співтовариство (ЄЕС) також включає заходи соціальної політики, але вже стосовно ширшої сфери. У текст цього документа увійшли посилення на права всіх робітників-мігрантів (з країн Співтовариства), на необхідність забезпечити рівну оплату за рівну працю для чоловіків і жінок, на бажання гармонізувати національні системи соціального страхування і на важливість зміцнення діалогу між працею і капіталом.

Договір про ЄЕС визначив загальні контури соціальної політики Співтовариства виходячи з двох цілей – пов'язати економічну інтеграцію з

соціальним розвитком і нейтралізувати її негативні соціальні наслідки (частина III «Соціальна політика»). Згідно зі ст. 18 Комісія ЄС була уповноважена сприяти співпраці між державами-членами в питаннях зайнятості, трудового законодавства, умов праці, професійної підготовки, соціального забезпечення і прав профспілок. Було введено вільний рух робочої сили усередині Співтовариства, заборонена дискримінація за національною ознакою (ст. 48, 51).

У Римському договорі декларувалася загальна мета просування соціального прогресу і досягнення високого рівня зайнятості, а також містився спеціальний розділ, що передбачав тісну співпрацю (і одноголосне голосування в Раді) з питань, стосовно поліпшення умов життя і праці. Було засновано також Європейський соціальний фонд (ЄСФ, реально створений 1960 р.) – фінансовий інструмент для забезпечення професійної підготовки і в цілому політики ЄС в галузі зайнятості.

Всі ці заходи були відповіддю на проблеми, що виникали в ході економічної інтеграції. Але вони були лише першими кроками у створенні європейського соціального простору і виокремленні соціальної політики в самостійний напрям діяльності.

1971 р. Регламентом 1408 було запроваджено наднаціональний режим, за яким умови соціальних виплат, отримані людиною в рамках однієї національної системи, можуть бути конвертовані і експортовані в межах всієї території Співтовариства. З 1975 по 1980 рр. Рада прийняла десять директив щодо соціальної політики в рамках Програми соціальної дії (ПСД). З них три стосувалися захисту робочих місць (тобто забезпечення мінімальних прав працівників, постраждалих від реструктуризації підприємства), три – рівного ставлення незалежно від статі, ще чотири – щодо забезпечення безпечних і здорових умов праці. Деякі з цих директив призвели до змін в національному законодавстві. Але до середини 1980-х років ПСД виявилася під тиском опозиції з боку консервативного уряду Великобританії та ділових кіл Європи.

1972 року на Паризькому саміті була розроблена перша масштабна Програма соціальних дій на 1972-1974 рр. і поставлено питання про необхідність розробки соціального законодавства. Правда, реалізація Програми значною мірою виявилася підірвана тодішньою економічною кризою.

Насправді європейська соціальна політика почала розвиватися в 1980-х роках. Саме тоді правова база соціальної політики ЄС була розширена завдяки прийняттю двох важливих документів: Єдиного європейського акту 1986 р. і Хартії основних соціальних прав трудящих Співтовариства 1989 р. Якщо перший знаменував собою новий підхід до гармонізації національних законодавств і приведення їх у відповідність до європейського права, то друга, не маючи юридичної сили, позначала головні цілі соціальної політики Європейського Союзу.

З побоювань, що Єдиний внутрішній ринок (ЄВР) принесе вигоду, головним чином, капіталістам, а не трудящим, французькі соціалісти – президент Франції Ф. Міттеран і голова Європейської комісії Ж. Делор – наполягли на підвищенні статусу «соціального виміру». У 1983 р. для просування ідеї створення єдиного європейського ринку було створено Європейський Круглий Стіл Промисловців (ЄКС), в роботі якого взяли участь єврокомісар з питань промисловості Е. Давіньон і єврокомісар з фінансово-економічної політики Ф.-Х. Ортолі. ЄКС, організовуючи кампанії щодо здійснення тиску на національні влади, намагався прискорити процес утворення єдиного ринку і нейтралізувати опір національних урядів. Він став каталізатором створення єдиного ринку, закликаючи національні влади відмовитися від політики протекціонізму, що погіршувало конкурентоспроможність європейської економіки в світі. Результатом цих зусиль став прийнятий державами-членами ЄС 1986 р. Єдиний Європейський Акт, що послужив юридичною підставою для створення спільного ринку. Роль ЄКС полягала не лише в тому, аби переконати уряди в необхідності створення єдиного європейського ринку. Члени ЄКС зажадали від

національних урядів схвалення програми єдиного європейського ринку під загрозою відтоку європейських інвестицій.

Єдиний європейський акт 1986 р. (ЄСА) передбачив правила гармонізації стандартів в галузі захисту здоров'я і безпеки на робочому місці з використанням кваліфікованого голосування в Раді. На сесії Ради Європи в Ганновері в 1988 р. була підкреслена важливість соціального виміру для реалізації програми створення ЄВР. Європейська комісія, очолювана Делором, виступила у вересні того ж року з робочим документом, яким було перераховано вісім можливих заходів в даній галузі, хоча і без вказівки терміну їх виконання. Акцент було зроблено на створенні умов, необхідних для сприяння підвищенню мобільності робочої сили.

У грудні 1989 р. у Страсбурзі на саміті Європейського Союзу 11 держав-членів (за винятком Великобританії, де прем'єр-міністром була консерватор М. Тетчер) підписали запропоновану Комісією Хартію основних соціальних прав трудящих (Соціальну хартію.). Вона містила список з 47 акцій з метою затвердження соціального виміру програми реалізації ЄВР. Були зафіксовані такі положення, як право на працю в будь-якій державі-члені; право на справедливу винагороду за працю; право на поліпшення умов життя і праці; право на соціальний захист відповідно до правил, що застосовуються в окремих державах-членах; свобода об'єднань і колективних переговорів; право на професійну підготовку; рівні права чоловіків і жінок; право на інформування, консультації та участь в управлінні; право на охорону здоров'я і безпеку на робочому місці; захист дітей і підлітків; право людей похилого віку на гідні життєві стандарти; інтеграція інвалідів у суспільство і трудове життя. В цілому, Хартія не розширила компетенції Співтовариства в соціальній сфері. Проте Комісія представила ряд законодавчих пропозицій в рамках програми соціальних дій, яка була опублікована ще до прийняття Хартії. У цій програмі пропонувалися комунітарні дії в соціальній сфері. Комісія керувалася трьома принципами: субсидіарності, різноманітності систем культури і національної практики та

сприяння конкурентоспроможності підприємств. Для введення в дію положень Хартії і Програми були необхідні зміни інституційного порядку і розширення законодавчої бази в соціальній сфері. Для цього слід було внести зміни до Римського договору.

Як вважає російський дослідник А. Сергєєв, саме в Хартії відбилася спроба прописати єдину Європейську соціальну модель [344, с. 17].

У лютому 1992 р. в Маастрихті було підписано договір про заснування Європейського Союзу. Цей документ став етапним для соціального виміру. Особливістю Договору було визнання комунітарної соціальної політики. Договір і його застосування – Угода про соціальну політику і Протокол про соціальну політику – передбачали ряд змін інституційного характеру і визначали поле дій Союзу в соціальній сфері. У основному тексті Договору були розділи, що стосувалися безпосередньо соціальної галузі: розділ УШ «Соціальна політика, освіта, професійне навчання і молодь» і розділ XIV «Економічне і соціальне об'єднання». В Договорі особливе місце відводилося соціальному діалогу між підприємцями і трудящими як одному з важливих інструментів соціальної політики. Стаття 7 Договору передбачала складання Комісією щорічної доповіді з соціальних питань і надання звіту до Європейського парламенту, Європейської Ради та Економічного соціального комітету. За Європейським парламентом залишалось право залучати Комісію для складання доповідей з особливих проблем, що стосуються соціального становища трудящих.

Більшість держав-учасників запропонували внести цілі Соціальної хартії до Договору про заснування ЄС і надалі використовувати кваліфіковану більшість в Європейській Раді при вирішенні всіх питань соціальної політики. Проте британський уряд наклав вето на цю пропозицію. У результаті з соціальної політики було укладено окрему угоду між останніми 11 державами-членами, що додатком увійшла до Протоколу по соціальній політиці (Соціальний протокол), підписаного 12 тодішніми державами-членами. Маастрихтський протокол відобразив прагнення 11 держави-членів

(всіх, за винятком Великобританії) добитися істотного прогресу даної галузі. Передбачалася кваліфікована більшість (44 з 66 голосів), коли йшлося про захист здоров'я і безпеки трудящих, про рівність між чоловіками і жінками і про інтеграцію осіб, витиснених з ринку праці.

З набуттям чинності Договору про Європейський Союз комунітарна Європа отримала в своє розпорядження всі базові елементи, необхідні для забезпечення європейського соціального законодавства. Воно дозволяло при здійсненні економічних завдань, пов'язаних із створенням єдиного внутрішнього ринку, захищати соціальні права громадян.

Інтеграційний процес в Європі йшов у різних напрямках. На початку 1990-х років розпочалися процедури щодо приєднання до Співтовариства Австрії, Швеції і Фінляндії. Всі країни, що входили до ЄС, зобов'язалися застосовувати комунітарне право на своїх територіях, зокрема, закони щодо вільного пересування осіб і соціальної політики. Застосування законодавства ЄС в соціальної галузі для трьох вищеназваних держав не мало особливих проблем, оскільки це були країни з високим рівнем життя (що перевершував середні показники по ЄС). Вони мали в своєму розпорядженні передові системи соціального захисту. В соціальному плані вони також цілком вписувалися в рамки, визначені документами ЄС [344, с. 18].

У Зеленій книзі європейської соціальної політики «Європейська соціальна політика, роздуми для Союзу» (1993 р.) і двох Білих книгах (Біла книга про зростання, конкурентоспроможність і зайнятість: виклики і шляхи входження в ХХІ ст. (1993 р.) і Біла книга: Європейська соціальна політика. Перспективи для Союзу (1994 р.) визначені завдання соціальної політики.

«Біла книга про зростання, конкурентоспроможність і зайнятість: виклики і шляхи входження в ХХІ ст.» присвячена пошуку засобів скорочення негативних явищ, пов'язаних з безробіттям. У Зеленій книзі «Європейська соціальна політика, роздуми для Союзу» було зроблено висновок про те, що здійснення соціальної політики несумісне з ідеєю обмеження соціального прогресу заради посилення конкурентоспроможності

економіки. У Білій книзі «Європейська соціальна політика. Перспективи для Союзу» вперше було проаналізовано сутність поняття «Європейська соціальна модель», в основі якої, як зазначалося, лежать загальні і зрозумілі для всіх громадян ЄС цінності. Серед них: демократія і права особи, вільна ринкова економіка, рівність можливостей для кожного, благополуччя і соціальна захищеність для всіх, об'єднання і солідарність. Як пише А. Сергєєв, «Все це, зокрема, принцип солідарності і соціального об'єднання, що набуває останніми роками особливого значення, визначає сьогоднішній варіант єдиної Європейської соціальної моделі, яку необхідно реалізувати для успішного будівництва» Європи майбутнього». Головним привабливим моментом даної моделі вважається те, що вона покликана забезпечити захист інтересів різноманітних груп і прошарків суспільства, не обмежуючись підтримкою найбільш знедолених [344, с. 18].

Вся подальша діяльність Європейського Союзу в соціальній сфері опиралася на стратегічні положення, викладені у вищезгаданих документах, які дотепер залишаються найбільш змістовними в концептуальному плані документами ЄС з соціальних питань.

У червні 1997 р. в Амстердамі відбулося засідання Європейського Союзу, на якому його учасники підтвердили курс на створення соціальної Європи, а соціальна політика була визнана одним з найважливіших напрямів діяльності ЄС.

У програмних документах проголошується фундаментальний для діяльності ЄС принцип підпорядкування економічної інтеграції інтересам підвищення життєвого рівня громадян Євросоюзу.

Угода і Протокол про соціальну політику стали повноправною частиною основного тексту нового Договору (глава 4), в який також було включено спеціальну главу, присвячену зайнятості як одній з найгостріших соціальних проблем сучасності, що вимагає вжиття негайних заходів на комунітарному рівні.

Саміт підтвердив прихильність основним соціальним правам у тому вигляді, як вони були визначені Європейською соціальною хартією 1961 р. і Хартією основних соціальних прав трудящих 1989 р. [175]. Соціальна хартія, яка гарантує головні соціальні права, відобразила прагнення і політичну волю країн-учасниць побудувати в рамках Європейського Союзу соціально орієнтоване суспільство і започаткувала реалізацію нової соціальної стратегії, здійснюваної комунітарними інститутами – Європейським соціальним фондом, шістьма постійними комітетами з конкретних напрямів соціальної політики, тристороннім Комітетом соціального діалогу.

Після прийняття Амстердамського договору Рада отримала право за допомогою директиви встановити мінімальні і поступово здійснювані вимоги до умов і технічних норм, застосовуваних в кожній з держав-членів. Всі нові документи були результатом переговорів між комунітарними і національними інститутами, а також між соціальними партнерами після консультацій і чисельних переговорів, запеклих дискусій.

Єдина соціальна політика, яка проводиться з 1989 р., разом із наданням підтримки людям, що потрапили в скрутне економічне становище, включає співпрацю між соціальними партнерами, органами влади різних рівнів, комунітарними інститутами, добровільними громадськими і міжнародними організаціями, окремими громадянами.

Аби зрозуміти, яким чином Євросоюз може проводити економічну і соціальну політику, проаналізуємо структуру цієї організації.

По-перше, в Євросоюзі існує Єдиний внутрішній ринок (ЄВР), де вільно пересуваються товари і послуги, а за його межами (тобто у відносинах з третіми країнами) діє загальний для всіх країн ЄС порядок. Функціонування ЄВР забезпечують політика конкуренції, зовнішньоторговельна політика, а також (частково) промислова і податкова політика. Важлива роль тут належить праву ЄС і Суду Європейських співтовариств.

По-друге, ЄС має в своєму розпорядженні набір фінансових інструментів. Головний з них – бюджет ЄС, який нині складає близько 1 %

від ВВП держав-членів. Його розподілом займаються декілька цільових фондів, у тому числі сільськогосподарський, регіональний, соціальний, Фонд об'єднання і Фонд солідарності. Європейський інвестиційний банк акумулює кошти грошового ринку для фінансування проектів, важливих для Союзу в цілому.

По-третє, ЄС активно діє у декількох галузевих напрямках (сільськогосподарська, транспортна і енергетична політика).

По-четверте, існує Економічний і валютний союз (ЕВС), що включає два компоненти. Єдину грошово-кредитну політику проводить Європейський центральний банк (ЄЦБ), а загальну економічну політику – Рада ЄС і Європейська комісія. Кожні три роки вони визначають основні напрями цієї політики, роблячи головний наголос на виконання Маастрихтських критеріїв – дотримання бюджетної дисципліни і підтримку низької інфляції. Самостійною частиною в «Загальних напрямів економічної політики ЄС» (ЗНЕП) є план дій в галузі зайнятості, на підставі якого держави-члени розробляють власні національні програми.

Також функціонують Комітет із зайнятості, спеціалізовані комітети ЄС з окремих напрямів соціальної політики: соціальний захист робітників-мігрантів, вільне пересування трудящих в рамках ЄС, професійне навчання, безпека праці, гігієна і охорона здоров'я на робочих місцях, рівноправ'я на ринку праці і жінок, соціальний діалог.

Як вважає М. Стрежнева, структурні фонди могли б слугувати основою європейської системи соціальних компенсацій і страхування суспільних ризиків. Але для цього їх потрібно було б значно наростити порівняно з нинішніми обсягами і націлити на запобігання соціальної нерівності і бідності на додаток до нині пріоритетного завдання подолання міжрегіональних або міждержавних нерівностей [381].

Також у межах Євросоюзу функціонують спеціальні фінансові структури (Європейський фонд регіонального розвитку, Європейський інвестиційний банк, Фонд об'єднання та ін.), що дозволяє поступово

скорочувати розриви в рівнях економічного і соціального розвитку між країнами і регіонами, забезпечуючи переваги тим, хто відстає.

Про посилену увагу до проблем соціальної політики з боку ЄС свідчить той факт, що з березня 1997 р. проводяться Форуми з соціальних питань, у яких беруть участь представники всіх соціальних сил Європи.

Роль і місце соціальної політики в процесі європейської інтеграції стали предметом гострих наукових дискусій, в результаті яких було зроблено висновок про розгляд соціальної політики як пріоритетного завдання ЄС. Сучасні вчені (П. Розанваллон, Ж. Синт) вказують на необхідність пошуку нових підходів до концепції соціальної політики. Зокрема, вимагають осмислення проблеми ролі держави і Співтовариства у її здійсненні.

На сьогодні загально визнаною є проблема формування активної соціальної бази європейського суспільства, оскільки жодна успішна діяльність у межах Європейського Союзу неможлива без урахування позиції його громадян. Справедливим є твердження про те, що соціальна база потрібна будь-якій державі, будь-якому міждержавному об'єднанню. Саме цим пояснюється популярність таких понять, як соціальна солідарність, соціальне об'єднання, соціальний діалог тощо, які міцно утвердилися як основи довгострокової політики Європейського Союзу.

Як відзначає А. Левченко, останніми десятиліттями в розвинених європейських країнах все чіткіше стала формуватися нова парадигма соціальної політики, що поєднує три сили: державу (політична влада), ринок (економічна влада) і громадянське суспільство (дифузна влада, що організовується знизу). Не дивлячись на те, що баланс між цими силами є вельми рухливим, крихким і конфліктним, у багатьох випадках він все ж досягає результату, забезпечує взаємне коректування і обмежує владу один одного [216, с. 3].

Вирішення соціальних питань Європейським Союзом і державами-членами забезпечує йому соціальну підтримку з боку населення, допомагає досягти єдності при ухваленні життєво важливих для європейського

інтеграційного процесу рішень і для втілення їх у життя. Розуміючи це, Європейський Союз докладает багато зусиль для подолання таких явищ, як дефіцит довіри до керівних органів ЄС, так званий «євроскептицизм», недолік взаєморозуміння між державами-членами або окремими соціальними групами. Загальновизнаним є той факт, що одночасний і рівномірний розвиток економічного і соціальних змін є необхідною умовою майбутнього розвитку Європейського Союзу.

Як вважає С. Сильвестров, тип організації суспільного життя, характерний для Євросоюзу, стає можливим за дотримання таких умов:

– всі системи народного господарства орієнтовані на економічне зростання, центр (його роль може виконувати держава і інтеграційне об'єднання) формує «здорове» (а отже, конкурентне) економічне середовище, законодавчо встановлюючи «правила гри» для господарських суб'єктів і контролюючи макроекономічні пропорції. Пріоритет віддається розвитку ресурсів, які даються не «від природи», а залежать від суспільства (нові технології в промисловості, інформатиці і освіті, інноваційна сфера, якісний розвиток людського капіталу через освіту, охорону здоров'я і соціальні програми). Підвищується рівень захисту природних джерел добробуту шляхом включення витрат на екологічні заходи у витратах виробництва;

– соціальне партнерство, дійсно, ефективно, якщо владні структури відчують свою залежність від виборців, якщо представництво різних інтересів на різних рівнях ухвалення рішень не обмежується декларуванням позицій, а реально призводить до вироблення рішень на основі консенсусу. Звичайно, для цього необхідні політична культура, висока активність професійних об'єднань і окремих громадян, що дозволяє основним соціальним партнерам повністю усвідомити законні інтереси один одного і знаходити розумні компроміси на основі взаємності. Окремим, але переконливим прикладом є захист європейським законодавством соціальних прав робітників, легально прибулих з третіх країн, оскільки воно виходить з

рівності прав на здобуття соціальних благ, з необхідності їх надання на недискримінаційній основі по відношенню до повноправних громадян ЄС;

– високий рівень опрацьованості рішень, що приймаються Євросоюзом.

Їх інноваційний характер забезпечується глибокою концептуальною і інформаційною підготовкою, продуманістю організаційної процедури [348].

Особливістю політики ЄС стала відмова від безумовного дотримання одного з головних принципів ринкової економіки – вільної конкуренції на користь регульованої конкуренції. Таке коректування ринкових механізмів і «вільного ціноутворення» в ЄС спрямоване не лише на захист соціальних завоювань, але і на підтримку малого і середнього бізнесу, деяких галузей промисловості, що страждають від структурної кризи і сільськогосподарських виробників.

Практика свідчить про високу ефективність політики заборони соціальної нерівності, що проводиться в європейських країнах. При цьому останнім часом економіка пристосовується до такої політики і демонструє задовільні показники зростання. Про міру рівності або нерівності можна судити на основі порівняльного аналізу відповідних показників по кожній країні. Міра рівності в розподілі доходів, досягнута європейськими країнами, – досить вагомий доказ того, що це найважливіший чинник, що забезпечує соціальний мир і оберігає суспільство від великих потрясінь і революцій. У економічному плані зниження нерівності слугує необхідною умовою зростання споживчого попиту, відставання якого від зростання виробництва може породжувати (і породжувало у минулому) глибокі економічні кризи.

Крім того, сьогодні певна міра рівності в розподілі доходів багатьма дослідниками розглядається як важливий чинник доступу до освіти широких верств населення, а відтак, накопичення людського капіталу, а також розвитку малого підприємництва, що відіграє важливу роль в сучасній економіці.

Від країн, яким надається фінансова допомога, країни ЄС мають намір добиватися виконання юридичних і економічних умов, що забезпечують

поступове вирішення гострих соціальних проблем. Юридичні умови – це ратифікація і виконання міжнародних правових норм, націлених на розширення прав громадян. Економічні можливості для поступового усунення бідності і соціального відторгнення Євросоюз пов'язує з політикою створення нових робочих місць і впровадження «ефективних стратегій соціального розвитку».

В даний час національні системи соціального забезпечення зберігають свою автономність, але оскільки об'єднання ринків потенційно створює загрозу «соціального демпінгу», то Євросоюз зафіксував у своїх програмних документах принцип збереження вже досягнутих у країнах-учасницях соціальних стандартів. Політика ЄС не поширюється на регулювання всіх аспектів національної соціальної політики, загальні норми ЄС визначають лише мінімальні соціальні стандарти (вперше вони були зафіксовані в загальному вигляді в Соціальній хартії 1989 р. і включають гарантований режим праці і відпочинку, максимальну тривалість робочого тижня тощо), нижче яких національні уряди країн-членів зобов'язалися не опускати міру соціального захисту. Досягнута також угода про те, що національне соціальне законодавство має орієнтуватися на досягнення високого рівня соціальної підтримки. Проголошено принцип справедливої оплати праці та гідного пенсійного забезпечення, достатніх для підтримки звичного стилю життя [348].

Середній термін, протягом якого безробітний отримує в ЄС допомогу, що досягає 80 % заробітної плати на останньому місці роботи, складає 8,5 місяців після звільнення, тоді як в США рідко перевищує 4 місяці; тривалість оплачуваної відпустки складає в Європі 32 дні проти 18 в США; тривалість відпустки по догляду за дитиною досягає в Швеції 72 тижнів, а в Америці – не більше 12; нарешті, попередження про звільнення робляться в європейських країнах за 6-10 місяців, тоді як в США – за 60 днів, і ці приклади не вичерпують відмінностей соціальних послуг, що надаються в Європі та США [170, с. 7].

Протягом 1990-х років переважна більшість європейських законів у соціальній сфері ґрунтувалася на Угоді про соціальну політику, що додавалася до Маастрихтського договору, і на Соціальній хартії 1989 р., що не мала характеру зобов'язального документа. Але британський уряд того часу не підписував ні Угоди, ні Хартії. Наданий Великобританії виняток обмежував можливість прийняття європейського законодавства в соціальній галузі, оскільки соціальні зобов'язання і витрати, покладені на фірми тих країн, які підпорядковувалися європейським законам, породжували конкурентні переваги для британських фірм, що теж користувалися необмеженим доступом на європейський ринок.

Відновити єдність в «соціальному вимірі» інтеграції вдалося в грудні 1997 р., коли лейбористський уряд, змінивши консерваторів у Великобританії, схвалив Амстердамський договір, що інкорпорував Маастрихтський соціальний протокол. Ст. 136 Амстердамського договору, який набрав чинності в травні 1999 р., підтверджує, що соціальна політика – це віднині сфера спільної турботи Європейського співтовариства і держав-членів. Договірні основи і процедури ухвалення рішень, що діють відносно європейського законодавства в соціальній галузі, прописані у статтях 137, 139, 141 [381, с. 26].

З Амстердамського договору розпочалася реформа структурних фондів, зважаючи на розширення, що мало відбутися. У зв'язку з цим, «Порядок денний 2000» передбачав, що розширення фінансуватиметься в масштабі політики об'єднання за рахунок внутрішньої реформи бюджету, що вже склалася, без залучення додаткових засобів. Але Іспанія, Греція і Португалія наполягли на тому, аби фінансові інструменти політики об'єднання залишалися відкритими і для країн зони євро. Крім того, в Ніщцькому договорі 2001 року Іспанії вдалося добитися збереження принципу одноголосності при вирішенні питання про розподіл таких засобів на період до 2007 р.

З набуттям чинності Амстердамського договору в список цілей Співтовариства було включено сприяння зайнятості (ст. 2), що не шкодить конкурентоспроможності. Аби цього добитися, Співтовариству була додана нова сфера відповідальності на додаток до дій держав-членів, що передбачає вироблення скоординованої боротьби за підвищення зайнятості.

У зв'язку із зростанням безробіття, яке у ряді країн ЄС не удається зменшити дотепер, вирішення проблем зайнятості поступово висувалося на місце основного пріоритету в соціальній політиці ЄС.

Однією з головних причин збільшення рівня європейського безробіття стала швидка зміна структури робочої сили, що поєднується з вираженою соціальною орієнтацією європейських господарських систем. У 1985-1995 рр. сукупна зайнятість у ЄС скорочувалася в середньому на 1,5 % в рік. Єдиним істотним чинником, що гальмував цей процес, залишалось зростання зайнятості в державному сектора, який забезпечував тоді більше 60% нових робочих місць. В умовах достатньо твердих соціальних гарантій і високого рівня життя європейці, що втратили роботу, вважали за краще жити на державну допомогу (цьому сприяла і система європейських цінностей: навіть у Німеччині не більше 15% персоналу вважають діяльність на своєму робочому місці важливішою для власного розвитку, ніж активність за його межами. В той же час підприємці не могли легко звільняти прийнятих на роботу осіб (системою колективних договорів було охоплено 98 % працівників у Австрії, 95 % – у Франції і Фінляндії, 92 % – в Німеччині та близько 80 % – в Іспанії та Італії, що стримувало компанії від збільшення зайнятості). Недивно, що до середини 1990-х років загальний рівень безробіття в країнах ЄС перевищив 11 %. При цьому серед молоді у віці 16-25 років рівень безробіття досягав 21,5 %, а у ряді регіонів, зокрема в Південній Іспанії, піднімався ще вище – до 35 %.

Таким чином, європейці свідомо віддали перевагу високому рівню безробіття над високим рівнем майнової нерівності [170, с. 10].

Найважливішим інструментом боротьби з безробіттям став компроміс між урядом, підприємцями і трудящими. Уряд законодавчо закріплював вужчі рамки робочого тижня, підприємці активізували створення нових робочих місць, найманий персонал погоджувався на деяке зниження рівня мінімальної заробітної плати. Першими на цей шлях стали Нідерланди, де безробіття в 1984-2000 рр. скоротилося з 9,3 до 1,8 % працездатного населення, ставши найнижчим в ЄС. У 1996 р. за нею послідувала Іспанія, де рівень безробіття знизився до літа 2001 р. з 23,1 до 14,4 %; у 1997 р. – Франція, Великобританія та Італія, а 1998 р. – Німеччина [170, с. 10].

У 1993 р. Данія, головуючи в Раді Європи, доручила Комісії скласти Білу книгу про конкурентоспроможність і зайнятість. Ця Книга була схвалена на сесії Ради Європи в грудні 1993 р., що свідчило про те, що мета вироблення європейської стратегії зайнятості користується істотною політичною підтримкою.

Окрім Білої книги 1993 р. з'явилася також Зелена книга «Європейська соціальна політика, роздуми для Союзу» – консультативний документ, опублікований Комісією в листопаді 1993 р., положення якого викликали неабиякий відгук. Вони були перероблені в Білій книзі 1994 р. «Європейська соціальна політика: дорога для Союзу». У останньому документі наголошувалося, що, хоча соціальні права в першу чергу розглядаються в ЄС крізь призму праці і винагороди, необхідно розвивати і систему загальної європейської соціальної підтримки, заснованої на соціальних правах громадян як засадничому елементі Європейського союзу.

Не зважаючи на те, що організація систем соціального захисту як і раніше залишалася у сфері виняткової відповідальності держав-членів, в 1990-і роки Рада все ж прийняла дві рекомендації, покликані сприяти зближенню політики в цій галузі на довготривалу перспективу. Зокрема, було рекомендовано, аби кожен громадянин ЄС, що не має зараз доходу від роботи або з капіталу, отримував мінімальну допомогу від держави. Була заснована система взаємного інформування з питань соціального захисту.

Починаючи з середини 1990-х років данські підходи до даної проблеми отримали додаткове підкріплення з боку нових країн-учасниць (Швеції і Фінляндії): зростаюча увага на рівні ЄС стала приділятися взаємозв'язку між економічною, соціальною політикою і політикою зайнятості. Нарешті, Європейська стратегія зайнятості (ЄСЗ) була кодифікована в Амстердамському договорі та визнана чинною Люксембурзькою сесією Ради Європи в 1997 р., тобто ще до набуття чинності Амстердамського договору. Згодом сприяння забезпеченню зайнятості було включене в список цілей Співтовариства: йшлося про прагнення до досягнення «високого рівня зайнятості», при якому не завдавався би збиток конкурентоспроможності.

У люксембурзькій стратегії було виділено чотири теми: підприємницька якість – готовність до створення нових робочих місць за рахунок скорочення трудових витрат, що не мають відношення до заробітної плати та інших форм податкового обтяження зайнятості; відповідність вимогам найму, тобто сприяння працівникам в нарощуванні ними якостей і умінь, що сприятимуть здобуттю роботи; адаптивність – дія на підприємства і індивідів засобами податкового стимулювання; рівність можливостей – заохочення участі жінок на ринку праці, а також сприяння інтеграції інвалідів у трудове життя.

У 1999 році в Кельні у центрі дискусії опинилася координація макроекономічної політики та ідея макроекономічного діалогу за участю соціальних партнерів. Проте з часу створення європейських співтовариств соціальна політика, при всіх зусиллях, що додавалися до її розвитку, все ж продовжувала відставати від політики економічної. Новою спробою зрівноважити їх, вивести соціальні питання на авансцену європейської політики, стала лісабонська стратегія.

На сесії Ради Європи в Лісабоні у березні 2000 р. глави держав і урядів ЄС прийняли рішення до 2010 р. перетворити Європу на «найінноваційнішу, конкурентоздатну і динамічну економіку в світі». На сесії знайшла підтримку мета досягнення до 2010 р. – 70 % зайнятості в країнах Союзу при 60 % зайнятості для жінок.

Як засвідчив час, вирішення таких амбітних завдань виявилось не реальним. Проте це не означає, що лісабонська стратегія відставлена убік. Вона, як і раніше, залишається одним з основних напрямів інтеграційної діяльності. На саміті Європейського Союзу в Лондоні восени 2005 р. британський прем'єр Т. Блер нагадав своїм колегам, що за п'ять років до цього в Лісабоні вони поставили завдання – до 2010 р. перетворити економіку регіону на «найбільш конкурентоздатну і таку, що динамічно розвивається». На думку Т. Блера, аби наблизитися до вирішення цього завдання, Європі необхідно відстоювати ідеї вільного ринку, що перемогли в посттетчерівській Великобританії. Французький президент Ж. Ширак негативно відреагував на радикальну пропозицію британського прем'єра, заявивши, що європейська модель – це ринкова соціально орієнтована економіка і що в центрі суспільного проекту має знаходитися гідність людини.

Модернізація європейської соціальної моделі шляхом структурного реформування національних ринків праці і держави добробуту паралельно із заходами протидії соціальній знедоленості і нарощуванню інвестицій в освіту і професійну підготовку зафіксована як один із засобів виконання «лісабонського порядку денного».

Із створенням адекватної правової бази ЄС зміг перекласти соціальну політику на комплексне програмування. Його основи були закладені на саміті ЄС в Ніцці в грудні 2000 р. Зокрема, було ухвалено Хартію засадничих прав громадян Європейського Союзу, яка значно розширила положення Хартії 1989 р. і поширювала її дію на всіх громадян. Відповідно до нової статті 144 Договору був заснований Комітет соціального захисту з консультативним статусом при Європейській комісії з метою моніторингу соціальної ситуації та розвитку політики соціального захисту в державах-членах і ЄС в цілому, сприяння обміну інформацією і досвідом в даній сфері.

2004 р. в Ніцці на Саміті Європейського Союзу був прийнятий Новий Соціальний порядок денний, який відображає пріоритетні цілі соціальної

політики ЄС на майбутнє, а саме: вирішення проблеми зайнятості і зменшення безробіття, захист прав трудящих в умовах мінливої економіки, гендерне рівноправ'я, ліквідація бідності та боротьба з будь-якою дискримінацією. У число завдань, які належить вирішувати соціальній політиці, включено стимулювання активності і підвищення якості робочої сили, боротьбу з соціальною маргіналізацією і пом'якшення наслідків демографічних змін. Особлива увага приділена заходам, спрямованим на підвищення активності жінок на ринку праці, поліпшення можливостей для гармонізації професійних і сімейних обов'язків. Документом введено поняття «соціальні індикатори», відповідно до яких має оцінюватися соціальна ситуація в ЄС і рівень соціального захисту окремих груп населення. Хоча Соціальний порядок денний – це програма дій Євросоюзу в соціальній сфері, і вона є документом, що не має юридичної сили, було висловлено загальну думку про необхідність закріпити її положення відповідними правовими актами.

Європейські країни знайшли ефективні способи боротьби з соціально неприйнятними масштабами безробіття. А це один з важливих аргументів користь європейської моделі суспільного розвитку.

В той же час слід зазначити, що значне просування країн Євросоюзу до соціальної Європи не означає, що всі проблеми вирішені.

Так, розмірковуючи про соціальні проблеми, що стоять перед сучасною Європою, переважна більшість дослідників, перш за все, звертається до питань безробіття.

Про те, що проблема безробіття існує і сьогодні, свідчать наступні дані статистичної служби Єврокомісії «Євростат». Всі держави-члени ЄС в 2009 році зареєстрували зростання безробіття. Так, найменше зростання спостерігалось в Бельгії (з 7,5 % до 7,9 %) і Німеччині (з 7,2 % до 7,7 %). Найбільше збільшення безробітних було зареєстровано в Латвії (з 7,4 % до 18,3 %) і Естонії (з 4,1 % до 13,3 %).

Згідно з даними «Євростата», серед держав-членів ЄС найнижчі показники безробіття зареєстровано в Нідерландах (3,5 %) і Австрії (4,7 %), а найвищі – в Іспанії (18,9 %) і Латвії (18,3 %).

У липні 2009 р. рівень безробіття в країнах ЄС і країнах зони євро виріс на 0,1 % до 9 % і 9,5 % відповідно. Найвищий рівень безробіття був зафіксований в Іспанії, найнижчий – в Голландії та Австрії.

У період з серпня 2008 по серпень 2009 року рівень безробіття серед чоловіків збільшився з 7,0 % до 9,4 % в зоні євро і з 6,7 % до 9,1 % в ЄС. Рівень безробіття серед жінок збільшився з 8,3 % до 9,8 % в зоні євро і з 7,5 % до 9,0 % у ЄС.

Найвищий рівень зайнятості серед молодих людей був зафіксований у Нідерландах (6,3 %), а найнижчий – в Іспанії (39,2 %) і Литві (31,2 %).

Як повідомляє Євростат, у серпні 2009 року рівень безробіття в єврозоні склав 9,6 %, це на 0,1 % більше порівняно з даними за липень.

У країнах ЄС рівень безробіття за вказаний період підвищився до 9,1 % з 9 % в липні. Це означає, що в серпні безробітними були 21 млн. 872 особи, з них в єврозоні – 15 млн. 165 тис. осіб.

Більше всього безробітних, як і раніше, в Іспанії, де цей показник досяг 18,5 %. На другому місці за кількістю непрацевлаштованих громадян – Латвія (17,4 %), на третьому – Литва (16,7 %).

Найбільш сприятливими країнами для працевлаштування залишаються Нідерланди – 3,4 % і Австрія – 4,4 % [25].

Як вважає Н. Григор'єва, зміни на європейському ринку праці наприкінці ХХ століття, збереження і постійне зростання безробіття стали своєрідним сигналом проведення реформ на ринку праці, в галузі соціального забезпечення і соціального захисту [101].

На думку Адріана Синфельда, «такі погіршення в галузі соціального захисту були викликані зміною політичних цілей. Відбулося «звуження» і «розмивання» цілей, що істотно вплинуло на соціально-економічний захист населення» [101]. Актуальним стало питання про зміну парадигми сучасної

соціальної політики та означення ряду дискурсів, в рамках яких слід було показати зв'язки між «окремими проблемами «навколишнього середовища» і у «загальній соціальній структурі». Саме розробка нового концепту сучасної європейської соціальної політики стала стратегічним напрямом багатьох дослідників, які з кінця 80-х років ХХ століття почали пропонувати політикам різні варіанти вирішення цієї проблеми з метою досягнення стійкого розвитку суспільства добробуту.

Якщо коротко, то питання полягає в тому, що поставити основною задачею домінуючої соціальної моделі – ідею соціальної включеності, виключеності чи щось середнє? Чи буде вона відстоювати ідею соціальної справедливості для всіх, або перевага буде віддана таким, що лише найбільш її потребують, або лише найбільш гідним (і як їх визначити)? Чи буде вибрана модель націлена на досягнення високоякісного рівня життя або зупиниться на варіанті системи, що забезпечує виключно мінімальний рівень безпеки? Значущість пошуку відповідей на ці питання, так само як і невідкладність цих відповідей, посилюється ситуацією, що склалася, коли довкола європейської соціальної моделі багато тих, хто сумнівається, крім того, існує небезпека, пов'язана з деякими політичними нововведеннями [509].

Думку про те, що зміни необхідні, сьогодні розділяє більшість європейців, які згодні з тим, що економіка головних країн Європейського Союзу зростає дуже повільно, а населення старіє дуже швидко, аби можна було зберігати державу загального добробуту і продовжувати сподіватися на здатність регіону створювати достатньо робочих місць і успішно брати участь в глобальній конкуренції. Як відзначає А. Бородаєвський, оцінюючи ситуацію в Європейському союзі, виникає принципове питання: у сучасну епоху, яку можна назвати епохою соціального ринкового господарства, висока ефективність державної політики і всього державного механізму є менш важливою, ніж ефективність власне виробничої системи. Або: хіба європейський досвід вичерпується недостатньо динамічними показниками

зростання Франції і ФРН, структурними слабкостями їх господарств? Країни Північної Європи часто звинувачуються в надмірному розширенні соціальних програм і збільшенні оподаткування бізнесу. Проте при цьому, в рейтингах міжнародної конкурентоспроможності вони традиційно займають лідируючі місця. Наприклад, 2004 р. США займали почесне друге місце. А перше місце дісталось Фінляндії, третє, п'яте і шосте місця зайняли відповідно Швеція, Данія і Норвегія. Серед переваг скандинавської моделі наголошувалися низький рівень корупції, стабільні правові умови для бізнесу і висока інтенсивність технологічних нововведень. У 2004 р. Фінляндія витратила на фінансування наукових і дослідно-конструкторських розробок (НДДКР) близько 3,5 % ВВП, поступившись за цим показнику лише Швеції (4,3 %) і набагато випередивши США (2,6 %) і ЄС в цілому (менше 2 %). З числа нових членів ЄС найбільш конкурентоздатною була визнана Естонія [37, с. 23].

Також слід виділити таку соціальну проблему Європейського Союзу, як регіональну соціально-економічну диференціацію. Так, Н. Гоффе, наводячи великий масив даних щодо рівня ВВП на душу населення в порівнянні з середньою величиною для ЄС-15, відзначає колосальний розкид цих показників як між регіонами, так і усередині окремих країн – і бідних, і багатих. За ними ховаються настільки ж великі відмінності в рівнях зайнятості і безробіття, рівня розвитку тіньової економіки і, особливо, в масштабах бідності. У свою чергу, всі ці явища тісно пов'язані з нерівністю в доступі до освіти і новітніх технологій. Так, на середземноморському побережжі Франції, в південних районах Іспанії доля осіб з низьким рівнем освіти серед вікової категорії від 25 до 65 років доходять до 45-65 %. Н. Гоффе підкреслює: «Можливість успішного включення в процес світового розвитку – до регіонів це відноситься тією же мірою, що і до країн, – сьогодні більше, ніж будь-коли, залежить від якості інтелектуального капіталу. Проте сформована система його формування і використання закріплює і посилює існуючу нерівність [372, с. 104].

Проблема регіональної нерівності після вступу до Євросоюзу нових 10 країн стала для нього ще гострішою. У «десятці» нових країн-членів, лише в двох столичних регіонах – Празі і Братиславі – доля ВВП на душу населення перевищує середній показник для ЄС. У останніх він значно нижчий.

Необхідно підкреслити, що соціальна сфера постійно перебуває у полі зору міжнародних організацій, що приділяють первинну увагу питанням міжнародно-правового регулювання і координації в даній галузі. Так, прийнятий 1966 року Міжнародний пакт ООН про економічні, соціальні і культурні права містить декілька статей, присвячених правам у сфері соціального забезпечення. Всі країни, що ратифікували даний пакт, зобов'язані його дотримувати. Важливу роль відіграє Міжнародна організація праці (МОП), яка спрямовує свої зусилля на практичне втілення загальних принципів соціальної справедливості в законодавство окремих країн і володіє однією з найдосконаліших систем міжнародного контролю за виконання ратифікованих конвенцій.

У 1952 році МОП ухвалила Конвенцію № 102, в якій викладена концепція соціального захисту. Вона проголошує право всіх громадян на соціальну допомогу, незалежно від трудового стажу і розміру виплачених страхових внесків, і виділяє дев'ять напрямів, за якими ця допомога повинна надаватися: медичне обслуговування, допомога по хворобі, допомога по безробіттю, пенсії по старості, пенсії по виробничому травматизму, допомога у зв'язку з народженням дитини, сімейна допомога, допомога з інвалідності, допомога з нагоди втрати годувальника. У конвенції зафіксований базовий принцип рівноправ'я при наданні соціальній допомозі: всі держави, що ратифікували конвенцію, беруть на себе зобов'язання надавати на своїй території громадянам будь-якої іншої держави — члена МОП, а також біженцям і особам без громадянства однакові зі своїми громадянами права, що стосуються встановлених конвенцією видів забезпечення. Країнам, що не досягли необхідного рівня розвитку економіки і системи медичного обслуговування населення, дана можливість ратифікувати Конвенцію «з

вилученнями» при обґрунтуванні причин вилучень в щорічних доповідях, що надаються в Міжнародну організацію праці.

Оцінюючи механізм регулювання економічних і соціальних процесів у Європейському Союзі, можна зробити висновок, що, з одного боку, в результаті інтеграції з'явився наднаціональний рівень, на який національна держава передала деякі зі своїх функцій. З іншого – розвивається субнаціональний рівень, що відображає збільшену в умовах глобалізації роль локальних акторів, – окремих адміністративних одиниць – областей, штатів, територій, земель. На думку Н. Гоффе, «результатом цих процесів стала певна трансформація функцій національної держави в економічній, соціальній, політичній сферах. З одного боку, перехід частини цих функцій до різних міжнародних організаціями, а також до наднаціональних органів (наприклад, в рамках Європейського Союзу). З іншого – розширення сфери відповідальності субнаціональних владних інститутів» [372, с. 113]. Саме до їх компетенції частково або повністю переходить багато питань соціальної політики.

Слід зазначити, що в кожній соціальній системі Європі є три головних мети – це страхування від суспільних ризиків, допомога незаможним і перерозподіл доходів. Якщо поставити основним завданням функцію страхування (в разі, якщо в ЄС цілковито запанує «бісмарківська» модель), то найбільш вразливі і неактивні члени суспільства постраждають, а соціальне громадянство в Європі буде підірвано. Якщо ж зробити пріоритетом перерозподіл доходів, то витратні соціальні програми не отримають підтримки середнього класу і бізнесу. Тим часом така підтримка все ще значима у всіх, за винятком англосаксонського, національних варіантах соціальної політики. Тому захист сутності Європейської соціальної моделі вимагає деякого поєднання двох цих варіантів, і одночасно – протистояння тиску світової економіки.

Про систему допомоги, що надається за національними програмами захисту доходу в деяких країнах Європейського Союзу свідчить таблиця, складена Л. Церкасевичем [426, с. 120]:

Таблиця 1

Допомога, що надається за національними програмами захисту доходів у деяких країнах ЄС

Країна	Основні допомоги і послуги
Австрія	Відшкодування вартості оплати житла, медичного страхування
Бельгія	Відшкодування вартості оплати житла, медичного обслуговування
Данія	Відшкодування вартості оплати житла, стипендії студентам
Фінляндія	Відшкодування вартості оплати житла, послуг охорони здоров'я, вартості перебування дітей в дошкільних установах
Франція	Відшкодування вартості оплати житла, послуг охорони здоров'я
Німеччина	Відшкодування вартості оплати житла, послуг охорони здоров'я, субсидії на освіту
Ірландія	Відшкодування вартості оплати житла, безкоштовне медичне страхування
Люксембург	Відшкодування вартості оплати житла, безкоштовне медичне страхування
Нідерланди	Відшкодування вартості оплати житла, безкоштовне медичне страхування
Португалія	Відшкодування вартості оплати житла, послуг охорони здоров'я, субсидії на освіту

Іспанія	Відшкодування вартості оплати житла, допомога в придбанні предметів домашнього вжитку
Швеція	Відшкодування вартості оплати житла, послуг охорони здоров'я, допомога в придбанні предметів домашнього вжитку, субсидії на освіту

Останніми роками Європейська комісія і економічні органи окремих держав були постійно заклопотані чотирма головними проблемами – недостатнім зростанням виробництва, хронічно високим безробіттям, соціально-економічними аспектами масової міграції трудового населення і боротьбою з «делокалізацією», тобто з виведенням промислових галузей в інші країни і регіони. Багато країн, особливо великих і у минулому з порівняно однорідним населенням, зокрема, Франція або Німеччина, виявилися не готовими до того, що реально відбувається з Європою. Коріння проблем низки країн континентальної Європи дехто вбачає саме в специфічній моделі державного регулювання, яка є більше дирижистською, ніж американською (особливо у Франції), і не створює стимулів до економічного зростання і структурної модернізації.

Як вважає Н. Григор'єва, сучасна Європа фактично стоїть перед вибором. «З одного боку, варіант «неоліберально-натхненної» трансатлантичної згоди, в якій економічні та, особливо, фінансовий інтереси визначають суть і форму соціальної політики; з іншого – ідея універсальної соціальної якості. Здається, що ЄС в даний час розривається між цими двома альтернативами у пошуках компромісу у формі «продуктивної ролі добробуту». Але доки аналітичні роботи констатують відсутність бачення, необхідного для створення європейської моделі і перетворення її в стратегічно значиму, яка включатиме, у тому числі і активність громадян» [101]. Американські політологи часто несхвально оцінюють європейську соціально-економічну модель, у якій підвищена увага приділяється забезпеченню високого рівня соціального захисту (нібито на

шкоду здоровому динамізму і всемірному підвищенню продуктивності та ефективності праці і капіталу.

Вочевидь, збереження принципів соціально-орієнтованого ринкового господарства може обернутися економічним застоєм, що вже сьогодні можна спостерігати у ряді країн ЄС. Проте поки що немає іншого способу, який дозволив би повністю скористатися тими не лише матеріальними, але і соціальними благами, які в принципі здатне забезпечити економічне зростання. Б. Фрідман, автор книги «Моральні наслідки економічного зростання», відносить до соціальних благ «появу нових можливостей, велику терпимість до відмінностей, соціальну мобільність, прихильність до принципів справедливості і демократії» [503].

Слід зазначити, що для значної більшості рядових європейців переваги європейської інтеграції далеко не очевидні. За результатами загальноєвропейського дослідження, проведеного в кінці 2004 р., лише 53 % європейців вважали на той момент, що членство в ЄС принесло користь їх країні, тоді як 34 % вважало, що, навпаки, воно завдало шкоди [54, с. 125]. Дані опитування жителів країн Євросоюзу, проведеного весною 2008 р., свідчать, що ці показники залишилися практично без змін (лише 54 % опитаних вважають, що членство в ЄС приносить користь їх країні). Найменше уявлення про позитивний вплив на життя їх країни її приналежності до ЄС властиві громадянам основних членів європейського співтовариства. Опитування жителів Великобританії, Франції, Німеччини, Італії та Іспанії, проведене службою Харріса 2007 р. у зв'язку зі святкуванням 50-річної річниці підписання Римського договору про створення Європейського Економічного Співтовариства, виявило, що в середньому лише 25% респондентів вважали, що приєднання до ЄС сприяло поліпшенню життя в їх країнах, тоді як 44% вважало, що членство в ЄС негативно вплинуло на їх життя. За твердженням одного з провідних британських політологів Марка Леонарда, Євросоюз не користується значною довірою громадянам в плані його здатності вирішувати проблеми, що турбують їх.

«Справедливо це чи ні, – пише він, – але Євросоюз сприймається як елітарний проект, що реалізується без згоди громадян» [54, с. 126].

Г. Вайнштейн відзначає, що думка про позитивність економічних змін, що відбуваються в їх країні, властива більшою мірою жителям тих країн, які меншою мірою залучені до процесу європейської інтеграції. Зокрема, в таких країнах як Великобританія, що не бажає ні відмовлятися від своєї національної валюти, ні приєднуватися до Шенгенської угоди, або ж Данія, що також залишається осторонь зони євро, або ж Норвегія та Ісландія, що зовсім не входять до складу Європейського Союзу, в 2003 р. від 44 % до 59 % громадян позитивно оцінювали економічні зміни попереднього десятиліття. В той же час, в середньому по всіх західноєвропейських країнах аналогічну оцінку висловили лише 32 % опитаних, а 49 % дотримувалися протилежної думки, вважаючи свою країну економічно слабкішою, ніж 10 років тому. Отже, можна сказати, що сьогодні, в умовах світової економічної кризи, ставлення пересічних громадян до ідеї європейської інтеграції піддається особливо серйозному випробуванню. Здатність цієї ідеї отримати визнання широких мас багато в чому пов'язана з тим, чи зможуть європейські лідери знайти спільні ефективні рішення проблем сьогодення, продемонструвавши їх переваги над спробами подолання нинішніх економічних негараздів засобами національної політики [54, с. 126].

Отже, європейська інтеграція, глобалізація, використання технологічних інновацій, інформатизація суспільства, що заявили про себе наприкінці ХХ ст. – по-новому поставили питання про співвідношення економічних, політичних процесів і соціального розвитку.

Не випадково зараз соціальну політику, разом з екологією, називають пріоритетом ХХІ століття. Це відчули політичні лідери, провідні представники фінансових і промислових кіл, міжнародні організації. Саме вони виявилися ініціаторами і реалізаторами таких концепцій як Концепція стійкого розвитку і Концепція загального розвитку (КЗР), де питання економічного зростання пов'язуються з соціальним розвитком і врахуванням

екологічного чинника, де разом з вимогою конкурентного порядку, підкреслюється необхідність соціальної відповідальності бізнесу і держави.

На основі викладеного можна зробити висновок, що еволюція соціальної політики ЄС демонструє не лише етапи її розвитку, але і послідовне створення правової бази, здатної забезпечити втілення цієї політики в життя.

Для реалізації соціальної політики в Європейському Союзі існує складний механізм, який складався поступово і вдосконалювався впродовж півстоліття. За цей час в структурі інститутів ЄС відбувалися різноманітні зміни, але найбільш помітними виявилися трансформації структур, пов'язаних з соціальним виміром. Це цілком зрозуміло, якщо врахувати, що відбувалося оформлення соціальної політики в самостійний напрям, а сфера її компетенції постійно розширювалася.

Нові завдання, що встали перед соціальною політикою у зв'язку з розвитком інтеграції в соціальній галузі і глобалізацією вимагали вдосконалення механізму виконавчої влади, збільшення компетенції і створення нових структур, здатних конструктивно відповісти на виклики часу.

Соціальна політика ЄС реалізується за допомогою розгалуженої системи інститутів. Причому кожен з них діє в межах повноважень, якими наділений відповідно до засадничих договорів: Лісабонський договором про внесення змін до Договору про Європейський союз і Договором про заснування Європейського співтовариства.

Соціальна політика ЄС не сконцентрована в одному інституті і навіть не координується ніким одноосібно, що дозволяє, з одного боку, враховувати різні аспекти і наслідки соціальних проблем, з іншого – призводить до розпорошення умов за рішенням соціальних питань. Саме за такой стан речей Комісія, як головний орган виконавчої влади Співтовариства, неодноразово піддавалася критиці. Це робить особливо актуальною необхідність вироблення глобальної соціальної політики. В результаті були

прийнято ряд кроків щодо впорядкування процесів і процедур управління соціальною політикою.

Європейський парламент, вирішуючи такий широкий спектр комунітарної політики, має в своєму розпорядженні 18 комісій, у тому числі ту, що безпосередньо займається соціальними питаннями і проблемою зайнятості, а також координує діяльність в соціальній сфері інших комісій, які стикаються в своїй роботі з соціальними питаннями.

Процес розширення ЄС, розвиток міжнародних зв'язків і глобалізація в цілому ведуть до розширення діапазону дій соціальної політики, інтенсивного розвитку її зовнішнього виміру і правового оформлення її досягнень. Намір ЄС, разом з виправданим єдиним економічним простором, побудувати єдиний соціальний простір, що функціонуватиме у відповідності до чітко фіксованих юридичних норм, викликаний вимогами часу, викликами ХХІ століття.

З удосконалення процесів розбудови ЄС ці моменти знаходять відображення в перегляді його установчих документів: Маастрихтському (1992 р.), Амстердамському (199 р.), Ніщцькому договорах (2001 р.), Хартії основних прав ЄС і Соціальному порядку денному, Лісабонському договорі про внесення змін до Договору про Європейський союз і Договору про заснування Європейського співтовариства і тим самим визначають напрями розвитку соціальної політики нового тисячоліття.

Залишаючись в руслі міжнародного гуманітарного права, соціальне право ЄС відображає прагнення поглиблювати його, насичувати особливостями, зберігати досягнення в цій галузі, що вигідно відрізняють ЄС від інших регіонів світу. Це право націлене на попередження негативних соціальних наслідків для людини процесів інтеграції і глобалізації, на цивілізоване вирішення гострих соціальних проблем повсякденного життя і майбутнього громадян на основі закону.

2.2. Особливості моделей соціального забезпечення в країнах ЄС

Як відомо, Європейський Союз поділяється на так звану «стару» Європу і нових членів Євросоюзу. Вперше в історії до ЄС вступила така велика кількість країн, рівень добробуту і рівень розвитку економіки яких значно відрізняється від країн – «старих» членів ЄС. Таке активне розширення може значно посилити положення в ЄС як фінансово, так і функціонально. Будь-яке погіршення стану світової економіки, який відбивається на Європі, матиме вплив на дебати з приводу доцільності вступу в ЄС і умов, необхідних для цього вступу [16, с. 38].

Процес євроінтеграції не можна оцінювати однозначно, оскільки він має як позитивні, так і негативні сторони. До переваг можна віднести зростання можливостей доступу до ринку, прилив капіталу, прямі трансферти фінансових ресурсів з Європи, поліпшення перерозподілу чинників виробництва, підвищення ефективності економічних процесів, економію фінансових ресурсів унаслідок зменшення бар'єрів в операціях з країнами ЄС [496].

У березні 2000 р. на сесії Європейської Ради, що проходила в столиці Португалії, було прийнято так звану Лісабонську стратегію, націлену на перетворення ЄС до 2010 р. в найбільш конкурентоздатну і динамічну економічну зону в світі. Тим самим Євросоюз спробував не лише поєднати основні елементи своєї економічної політики, але і зв'язати їх з викликами глобалізації. Окрім переходу до «економіки знань», нова стратегія передбачала реалізацію принципів стійкого розвитку, тобто досягнення стійких темпів зростання, створення великого числа нових робочих місць і забезпечення гідного рівня життя всім групам населення.

Проте невдовзі стало зрозуміло, що досягти наміченого не вдасться. Для того, щоб не допустити зриву Лісабонської стратегії, Євросоюзу довелося серйозно її відкоригувати. У прийнятій 2005 року новій редакції Лісабонської стратегії (тепер вона називається «Лісабонська стратегія зростання економіки

і зайнятості») головними цілями було оголошено економічне зростання і збільшення кількості робочих місць. До пріоритетних завдань віднесено також стимулювання НДДКР, підвищення якості життя, захист довкілля і забезпечення енергетичної безпеки ЄС.

Багато з країн ЦСЄ, які вступили в Європейський Союз, зважаючи істотні відмінності в економіці, зіткнулися з такими проблемами як зростання бідності і соціальної напруженості, висока інфляція і слабкість фінансової системи, проблеми державного управління і погіршення соціальних показників тощо.

Ситуація загострилася ще й через світову економічну і фінансову кризу 2008 року. Відносно Європейського Союзу нинішня криза характеризується двома особливостями. Перша пов'язана із зміною ролі ЄС в міжнародному розподілі праці і обумовленим цим ризиком послабленням його конкурентних позицій. Друга впливає з недавнього розширення ЄС на схід. Тепер перехідна економіка є невід'ємною частиною господарського ландшафту Євросоюзу, а вона реагує на кризу (незалежно від того, визнається це офіційним Брюсселем чи ні) інакше, ніж розвинена ринкова економіка. Таким чином, фінансово-економічна криза викликала в ЄС асиметричний шок.

У нових країнах-членах ЄС відзначається набагато нижчий рівень абсолютної бідності, ніж в інших країнах ЦСЄ/СНД, завдяки тому, що на початку перехідного періоду вони мали вищий рівень економічного розвитку і досягли великих успіхів в проведенні реформ. Деякі держави, наприклад, Чеська Республіка і Словенія, по суті, викоренили абсолютну бідність. В Угорщині та Словаччині значно скоротилася кількість тих, хто живе на менше, ніж 4,30 долара по ПКС (паритет купівельної спроможності) в день. Проте, проблеми відносної бідності, нужденності та нерівності є навіть в найбагатших нових країнах-членах. Особливо з тих пір, як Європейський Союз почав приділяти увагу соціальній ізоляції, рівень національної бідності

став вимірюватися питомою вагою тих, хто має доходи, нижче 60 відсотків середнього доходу в країні.

Згідно з таким визначенням, бідність у багатьох з цих країн збільшилася з 1990 р., і в даний час коливається в межах від 8 % в Чеській Республіці до 21 % у Словаччині.

Автори національних доповідей про ЦРТ (Цілі Розвитку Тисячоліття) у більшості країн переформулювали глобальну мету так, що вона полягає в скороченні вдвічі частки людей, розташованих в нижній частині розподілу за доходами.

У доповідях по Угорщині і Словенії ставиться завдання скорочення кількості тих, хто живе на дохід, нижче 60 % від середнього доходу, а в доповіді по Литві як цільова група визначаються ті 15 % населення країни, подушове споживання яких нижче за половину середнього споживання на душу населення в країні. У доповіді по Латвії як орієнтир визначається скорочення кількості тих, хто живе на доходи, нижчі 40 і 60 відсотків від медіанного доходу, а також ставиться завдання скорочення нерівності в доходах.

Абсолютна бідність до цього часу зустрічається серед уразливих соціальних і етнічних груп, а її скорочення має стати пріоритетом для всього субрегіону [267, с. 51-52].

У доповіді по Словаччині ставиться мета скоротити удвічі долю тих (в основному циган), хто має доходи, нижчі за межу бідності 2,15 долара по ПКС в день (зараз – 2,6 % населення) з тим, аби понизити абсолютну бідність до рівня Польщі і Угорщини. ЦРТ в цій національній доповіді інтерпретується на користь зупинення поширення бідності серед циганів, 85 відсотків яких мають доходи, нижчі прожиткового мінімуму.

Угорська доповідь виділяє хронічно безробітних, бездомних і циган як групи, що найбільш піддаються загрози соціальній ізоляції, перш за все, із-за їх низького рівня освіти.

Чеська доповідь, навпаки, привертає увагу до важкого становища матерів-одиначок, для яких рівень бідності став втричі вищий в Чеській Республіці і удвічі – в Угорщині. У чеській доповіді ставиться завдання скорочення рівня бідності (1,6 прожиткового мінімуму) серед матерів-одиначок до 20 %, що буде істотним скороченням порівняно з рівнем в 35 %, зафіксованим 1995 г. Відмінною ознакою цих доповідей також є завдання скорочення відмінностей між різними частинами цих країн, особливо це стосується сільських та ізольованих районів [267, с. 51].

Враховуючи відносно низький (6 %) загальний рівень безробіття в країні, в угорській доповіді зазначається, що подальше зниження національного рівня може бути досягнуто, лише якщо концентруватися на регіональних і місцевих ринках праці. У доповіді по Словенії пропонується ряд заходів, спрямованих на підвищення добробуту найбіднішої частини країни до 70 відсотків від рівня найбагатшого району. У нових країнах-членах ЄС наголошується набагато нижчий рівень абсолютної бідності, ніж в інших країнах ЦСЄ/СНД.

На сьогодні абсолютна бідність зустрічається серед уразливих соціальних і етнічних груп, і національна доповідь по ЦРТ наголошує, що скорочення бідності повинно стати пріоритетом для всього субрегіону. Рівень бідності в сільських районах перевищує рівень бідності в містах у 2,5 рази і відносна бідність зачіпає майже 28 % сільського населення. Ці доповіді також виділяють безробіття як основну причину бідності (більшість безробітних не має роботи більше року і таким чином ризикує втратити свою кваліфікацію). Це особливо справедливо для Словаччини і Польщі, де рівень безробіття складає 16-20 %. Вірогідність стати бідним для безробітного в Словаччині у п'ять разів вища, ніж по генеральній сукупності населення.

У словенській доповіді міститься заклик до збільшення витрат на навчання безробітних, субсидювання зайнятості, мінімальну заробітну плату, пенсії і допомоги з непрацездатності, а також до вжиття заходів щодо підтримки сімей і забезпечення житлом. Натомість у польській доповіді

ставиться завдання скорочення на 50 відсотків кількості тих, хто має право на соціальну допомогу, а в чеській доповіді формулюється завдання скорочення на 15 % абсолютного числа осіб, які отримують державну допомогу [267, с. 52].

Загалом, рекомендації щодо досягнення Цілей Розвитку Тисячоліття в нових країнах-членах ЄС відображають їх зобов'язання як країн ЄС, особливо у зв'язку з дотриманням Хартії соціальної інтеграції та Лісабонського порядку денного щодо поліпшення економічної конкурентоспроможності і соціального забезпечення.

Проте очевидними є протиріччя між рекомендаціями по збільшенню соціальних витрат, з одного боку, і пропозиціями по реформуванню ринку праці і соціальної політики у напрямі виведення людей з бідності через стимули для роботи і скорочення хронічного безробіття, з іншого. Видається, буде потрібна розумна комбінація обох підходів. Хоча той факт, що вже зараз ці держави перерозподіляють велику частину ВВП (45-50 %) своїх країн, дозволяє думати, що, принаймні, в менш багатих нових країнах-членах ЄС ініціативи нарощування витрат в цій сфері наštтовхнуться на бюджетні обмеження [267, с. 52]

Сьогодні в найбільш розвинених країнах Західної Європи (Франції, Німеччині, Італії та ін.) існує досить ефективна система соціального захисту, багато в чому завдяки багаторічній боротьбі громадських організацій і рухів, перш за все, профспілок як найбільш масових і соціально активних об'єднань. За весь післявоєнний період, завдяки діалогу влади і суспільства в цих країнах не допустили великого розриву між доходами найбагатших і найбідніших громадян. Соціальна справедливість, що склалася на сьогодні в європейських країнах, поза всякими сумнівами, є результатом завоювань масових організацій і громадянського суспільства в цілому, а також розумним компромісом з боку підприємців і держави [173].

Як відомо, наявність розвинених систем соціального захисту є фундаментальним компонентом і відмітною особливістю європейської

моделі ринкового господарства. Відповідні інститути виконують важливу роль у послабленні соціальної напруги, що виникає в результаті демографічних і економічних змін.

У роботах дослідників з проблем європейської соціальної моделі (М. Каргалова, Т. Яригина та ін.) [331] наводяться чисельні приклади того, як у разі руйнування системи соціального захисту і соціальних інститутів держави, значно зростає активність екстремістських груп. Якщо поглянути на більшість «гарячих точок» Європи, то стане очевидним, що вони з'являються там, де уряди не можуть впоратися з гострими соціальними проблемами і, в першу чергу, забезпечити соціальний захист населення. У поєднанні з іншими чинниками – кризовими явищами в економіці, безробіттям, поляризацією доходів, поглибленням соціальних і економічних дисбалансів і негативними наслідками глобалізації – сама ситуація провокує зіткнення різних інтересів, які набувають форми політичної, релігійної і національної конфронтації [173].

На перший погляд може здатися, що в національних системах соціального захисту країн Європейського союзу більше відмінностей, ніж схожих ознак, оскільки кожна держава йшла своїм шляхом при формуванні соціальної політики. Разом з тим, можливою є їх типологізація, що допомагає краще вивчити досвід європейських країн і застосувати його в українських умовах. У науковій літературі під моделлю соціального захисту розуміють принципи організації і функціонування програм соціального забезпечення, що склалися. Згідно зі звітом Європейської комісії 1995 року, у країнах Європейського Союзу домінують чотири основні моделі: континентальна, англосакська, скандинавська і південно-європейська.

Проаналізуємо, як організована система соціального захисту в країні «соціального ринкового господарства» – Німеччині (континентальна модель).

Континентальна модель, яку інакше називають бісмарківською, встановлює жорсткий зв'язок між рівнем соціального захисту і тривалістю професійної діяльності. В її основі лежить соціальне страхування, послуги

якого фінансуються в основному за рахунок внесків страхувальників. Головні принципи цієї моделі були закладені в Німеччині наприкінці ХІХ ст. канцлером О. Бісмарком, який заклав основи прогресивного для того часу соціального законодавства, що надалі послужило зразком для інших індустріальних держав. Саме тоді були створені три галузі соціального страхування, що існують в Німеччині дотепер: страхування по старості та інвалідності, по хворобі і від нещасних випадків на виробництві. Основні принципи даної моделі властиві також Австрії, Франції, країнам Бенілюксу.

Один з базових її принципів – професійна солідарність, яка передбачає існування страхових фондів, керованих на паритетних засадах найнятими робітниками і підприємцями. Фонди акумулюють соціальні відрахування із заробітної плати, з яких і здійснюються страхові виплати. Подібні страхові системи, як правило, не фінансуються з державного бюджету – принцип бюджетної універсальності протилежний до цієї моделі соціального забезпечення. Проте в сучасних умовах існування соціальної держави в Європі з її розповсюдженою мережею програм ця модель захисту не завжди ґрунтується лише на даному принципі. Тому для малозабезпечених членів суспільства, що не мають можливості отримувати страхові соціальні виплати з ряду причин (наприклад, через відсутність необхідного страхового стажу), солідарність реалізується через системи соціальної допомоги. В цьому випадку застосовуються допоміжні механізми, які є своєрідними відступами від основної логіки бісмарківської моделі.

Принцип німецької системи соціального захисту полягає в тому, що суспільства в особі свого повноважного представника «соціальної держави» - відповідальне за кожного громадянина незалежно від того, з яких причин той опинився в біді. Одержувачами соціальної допомоги в Німеччині є багатодітні батьки, матері-одиначки, вдови, розлучені з дітьми, інваліди і навіть алкоголіки та наркомани. Серед клієнтів німецької системи соціального захисту 23% іноземців – вихідців з Африки і Південно-Східної

Азії, араби, турки, югослави, албанці та ін. У цілому ж частка іноземців серед населенні складає близько 9 % [224, с. 42].

Безробітними громадянами займається арбайтсамт (управління з працевлаштування).

Згідно з німецьким законодавством, право на соціальну допомогу мають ті, хто її потребує – не лише непрацевдатні або такі, що не встигли здобути піврічний стаж, але і ті, хто працює, але чий дохід в перерахунку на одного члена сім'ї менше встановленого прожиткового мінімуму. По допомогу мають право звернутися і пенсіонери з невеликою пенсією.

Таким чином, особливістю даної системи соціального захисту є те, що на допомогу можуть розраховувати не лише особи, які не мають взагалі жодного доходу, але і ті, хто маю недостатній дохід. Слід зауважити, що дана обставина відома не всім німецьким громадянам, оскільки чиновники не схильні до збільшення числа громадян, що розраховують на соціальну допомогу. Водночас деякі громадяни, обізнані про свої права на таку допомогу, не квапляться її отримувати. Так, відомо, що по допомогу звертаються не менше третини осіб, що мають на неї право. Це пояснюється непрестижністю статусу «соціального» в Німеччині.

Менш педантичні в цих питаннях іноземці, які, на відміну від німців, спокійніше ставляться до громадської думки і, як правило, не відмовляються від того, на що їм належить по праву.

Серед основних статей соціальної допомоги, в першу чергу, слід назвати щомісячну допомогу «на життєзабезпечення». Її має вистачати на харчування, предмети гігієни, побуту і особистого вжитку (звичайно, найдешевші). Хворі, особи похилого віку, вагітні, які вже мають допомогу, отримують доплати. «Соціальник» отримує медичну страховку, яка дає право на безкоштовне медобслуговування і безкоштовні (за небагатьма винятками) ліки. Окрім цього, соцзабез оплачує оренду житла і опалення тим, хто його потребує. Електроенергія і телефон не оплачуються, втім встановлюється пільгова абонентна плата за їх користування. Бідні також звільняються від

плати за радіо і телевізор. Таким чином, на утримання бездітної подружньої пари німецька держава витрачає понад 1100 євро на місяць.

Сім'ї з дітьми оточені особливою турботою з боку держави. На кожну дитину у віці до двох років (у деяких випадках – до трьох років) мати отримує по 300 євро на місяць. Плюс так звані «дитячі гроші» – ще по 154 євро на кожного з перших трьох дітей і по 179 євро на четвертого і наступних. Ці кошти виділяються до 27 років, якщо «дитина» живе з батьками і не працює (мається на увазі, що вона отримує спочатку середню, а потім і вищу освіту).

Турбота про дітей диференціюється залежно від віку. Для малят безкоштовними є книжки з малюнками, скромний набір іграшок, триколісний велосипед. При зарахуванні дитини до школи виділяються кошти на придбання ранця, зошитів і ручок. Щороку безкоштовно видаються необхідні підручники. Також оплачується спортивна форма – недорога або «секонд хенд». Відпочинок дітей в літньому таборі також є статтею соціального забезпечення. Багатодітні – з трьома і більше дітьми – сім'ї мають право на щорічну безкоштовну путівку для всіх у санаторій або будинок відпочинку [224, с. 42].

Окрім щомісячної допомоги, кожному клієнтові двічі на рік надаються кошти на придбання одягу (зимового і літнього) – від 340 до 420 євро залежно від статі та віку. При першому вселенні в квартиру надається допомога на придбання меблів, електроприладів, постільної білизни, завіс тощо.

Якщо порівняти рівень забезпеченості німецького «соціального» з рівнем життя його українського колеги, то, звичайно, це порівняння буде не на користь останнього. Що ж до рівня життя німецьких громадян, то небагато з них, змогли б обходитися сумою соціальної допомоги. Так, кілька років тому німецькі соціологи провели цікавий експеримент, в ході якого групі добровольців, що складалася з місцевих німців, запропонували два місяці пожити на суму, еквівалентну соціальній допомозі. Майже половина

випробовуваних змогла витримати лише один місяць такого життя, коли доводилося рахувати кожен євро. Велика частина тих, що залишилися в експерименті, негативно оцінила суму соціальної допомоги.

Система соціальної допомоги, що діє в Німеччині складалася на матеріальній базі, створеній «економічним дивом» 1950-70-х років. Економіка країни процвітала – низький рівень безробіття, пристойні доходи, податкові надходження до бюджету. Все це збільшувало можливості держави в реалізації соціальної функції.

Що стосується сьогодні, то більше 3 % населення Німеччини продовжують отримувати щомісячну допомогу «на забезпечення життя» та інші соціальні виплати. Витрати на соціальну допомогу – одна з істотних статей німецького бюджету (вони прирівнюються до витрат на оборону або підтримку громадського порядку і безпеки, або на державне управління).

Враховуючи, що багато «соціальників» з метою збереження права на соціальну допомогу, працюють нелегально, держава втрачає понад 100 млрд. євро на рік.

Для виходу з цієї ситуації фахівці, у тому числі економісти, соціологи, психологи, пропонують різні методи стимулювання, покликані залучити одержувачів соціальної допомоги до суспільного виробництва. Державні органи схильні скорочувати, а потім і позбавляти права на допомогу в разі відмови від запропонованої роботи, ретельно перевіряти необхідність допомоги шляхом вивчення умов життя або відстеження даних про реєстрацію автомобілів.

З 1 січня 2003 р. відповідно до ухваленого закону, всіх «соціальників» Німеччини старших 65 років перевели на так зване «базове забезпечення» – своєрідну міні-пенсію. Передбачається, що вона дорівнюватиме колишній соціальній допомозі. Що стосується молоді, то за оцінками соціальних служб, не менше чверті молодих осіб слід залучити до трудових процесів [224, с. 44].

Не зважаючи на обов'язковість соціального страхування, воно реалізується не повною мірою. Причиною цього є існування граничних рівнів заробітної плати, в разі перевищення яких можливе лише добровільне страхування або лімітація відрахувань (відрахування здійснюються лише в межах граничної заробітної плати, а соціальні виплати обчислюються відносно цього рівня).

Таким чином, в основі даної моделі лежить принцип комутативної справедливості, коли величина страхових відрахувань визначається в першу чергу величиною страхових внесків. На момент появи в Німеччині наприкінці ХІХ ст. це відбувалося саме таким чином. На даний час розвиток системи соціальної допомоги (що вибудовується за принципом допомоги, а не страхування) призводить до розмивання моделі та збільшення частки фіскального фінансування соціального захисту.

У системі соціального захисту Німеччини центральне місце належить соціальному страхуванню. Як і в більшості західноєвропейських країн, система соціального страхування складається з підсистем обов'язкового і приватного страхування. Вони, у свою чергу, охоплюють такі напрями: медичне і пенсійне страхування, страхування інвалідності, безробіття, від нещасних випадків тощо. У німецькій науковій літературі засадничими принципами системи соціального захисту зазвичай називаються наступні положення:

Принцип страхування. Фінансування наданої допомоги здійснюється за рахунок внесків членів страхового об'єднання, які отримують соціальні послуги при настанні страхового випадку. Обсяг цих послуг залежить від розміру індивідуальних внесків (принцип еквівалентності), Вносячи певну частину заробітної плати до фонду страхування, особа має право на отримання коштів (за умови виплати соціальних внесків), обсяг яких співвідноситься з розміром колишньої заробітної плати. Окрім правила еквівалентності, принцип соціального страхування включає також елементи солідарного перерозподілу.

Принцип забезпечення. Соціальна допомога надається незалежно від зроблених раніше внесків і з інших підстав (наприклад, забезпечення державних службовців і жертв війни) та фінансується за рахунок податкових надходжень до бюджету. Одержувачі соціальної допомоги, на яких поширюється цей принцип, як правило, не платили раніше жодних внесків, проте отримали право на неї в результаті особливих заслуг перед державою. Фінансування за рахунок бюджетних коштів безпосередньо залежить від ефективності економіки і стану бюджету та може призводити до перевантаження державних фінансів й інших негативних наслідків. Проте дотримання цього принципу необхідно в тих випадках, коли не можна використовувати принцип страхування.

Принцип допомоги. Необхідну соціальну допомогу може отримати кожен, хто її потребує, в тому випадку, якщо у нього немає можливості самостійно вийти із скрутного становища. Так само, як і принцип соціального забезпечення, даний принцип передбачає фінансування соціальних потреб з державного бюджету. Це означає, що воно більшою мірою залежить від стану бюджету країни і в напружені моменти може призводити до зниження рівня соціального забезпечення. Елементи допомоги – неодмінна частина соціального забезпечення в економіці ФРН, оскільки принципи страхування і забезпечення не охоплюють всіх можливих страхових ризиків.

Система соціального захисту в Німеччині діє за принципом самоврядності: установи соціального страхування наділені правовою, фінансовою і організаційною незалежністю від інститутів державного управління. Проте це не суперечить необхідності визначення державою правових рамок створення і діяльності страхових інститутів. Крім того, держава стежить за дотриманням законів органами соціального захисту, має право контролювати їх фінансову і комерційну діяльність.

Самоврядність страхових установ Німеччини, що існує понад 100 років, забезпечує більш тісну взаємодію між страхувальником і застрахованим, ніж

це може зробити державна система, оскільки управління соціальним страхуванням здійснюється особами, безпосередньо в ньому зацікавленими. З іншого боку, принцип самоврядності сприяє зміцненню соціальної стабільності і солідарності, підтримці соціального партнерства.

Установи соціального страхування в Німеччині мають правовий статус так званих організацій суспільного права, що, на думку німецьких дослідників, якнайповніше відповідає принципу самоврядності і дозволяє враховувати інтереси і можливості всіх соціальних груп. Функціонуючи на основі паритетного представництва застрахованих і працедавців, органи самоврядності тим самим сприяють тіснішій взаємодії обох сторін на основі принципів демократичного і легітимного представлення своїх інтересів. Така організаційно-правова форма виявилася досить ефективною завдяки високому рівню профспілкового руху в країні.

Для системи соціального захисту Німеччини характерною є певна відокремленість установ, що здійснюють соціальне страхування: окремо діють організації з пенсійного забезпечення, забезпечення по хворобі і у зв'язку з нещасними випадками на виробництві. Страхування безробіття не входить в загальну систему соціального захисту і діє в рамках політики сприяння зайнятості населення, якою опікується федеральне відомство з проблем праці. Разом з соціальним страхуванням передбачені механізми допомоги, що надається у випадках, коли всі інші її види вичерпані.

Фінансування системи обов'язкового соціального страхування забезпечується внесками застрахованих осіб найманої праці і працедавців, здійснюється за рахунок загальних податкових надходжень до державного бюджету, а також за рахунок комбінації обох різновидів фінансування. Втім основним його джерелом є страхові внески, що виплачуються порівно як найнятими працівниками, так і працедавцями і згодом спрямовуються на різні форми страхування: медичне, пенсійне і страхування безробіття. Виняток складає обов'язкове страхування від нещасних випадків, яке фінансується за рахунок внесків працедавця.

При виникненні в органів соціального страхування фінансової скрути гарантом виконання їх зобов'язань виступає держава. Цей факт відображає визнання особливої ролі органів соціального захисту в підтримці стабільності і соціальної справедливості.

Також цікавим видається французький досвід реформування системи соціального захисту. Реорганізація економічної частини французької моделі супроводжується поступовою зміною її соціальної компоненти. Мета реформування системи соціального захисту полягає у підвищенні конкурентоспроможності національного бізнесу через зменшення соціальних витрат. Так, 2004 року лише на програми в галузі соціального забезпечення було витрачено 29,1 % ВВП (480,4 млрд. євро). Впродовж 1990-2003 рр. рівень соціального перерозподілу доходів там збільшився з 26,5 до 29,9 %, найвищий показник – 30 % – зафіксовано 2003 року. При цьому темпи зростання соціальних витрат перевищували темпи ВВП протягом 8 з 13 років цього періоду (вище 0,9 процентних пунктів на рік) [222, с. 31].

По суті це означає перехід до соціальної політики англосакського типу, основна ідея якої полягає у зменшенні податків для підприємців (а також зменшення витратної частини державного бюджету) у поєднанні з покладанням частини витрат на безпосередніх споживачів соціальних благ. Подібні реформи проведені в більшості розвинених країн. У Франції демонтаж застарілої системи і розбудова нової довгий час гальмувалися політичним чинником – небажанням, як соціалістів, так і правоцентристів втрачати підтримку електорату. Проведення реформ стало можливим після перемоги правоцентристів на президентських і парламентських виборах 2002 року, коли переважна більшість виборців об'єдналася довкола них в боротьбі з Ле Пеном. Але згодом відсутність компромісу у французькому суспільстві знову стала чинником уповільнення соціальних реформ.

Система соціального захисту, що склалася ще в післявоєнні роки, дійсно відображала високі досягнення французьких трудящих у галузі соціальних завоювань і була однією з найкращих на Заході, але водночас і однією з

найдорожчих. Сьогодні соціальні виплати складають майже половину обов'язкових відрахувань – 21 % з 43,7 % ВВП в 2005 р. (один з найвищих показників в ЄС). За допомогою цієї системи фінансуються, зокрема, працевлаштування, пенсійне забезпечення, охорона здоров'я. Джерелами покриття витрат слугують засоби підприємців, держави і трудящих (відповідно 60, 20 і 20 %). Нововведення торкаються фінансування трьох секторів: забезпечення працевлаштування, пенсійної системи і охорони здоров'я [282, с. 44].

Як відзначає О. Островська, через високий рівень безробіття проблема працевлаштування стала центральною в соціальній політиці французької держави. До кризи середини 1970-х років ринок праці відчував дефіцит пропозиції робочої сили. Але впродовж 1973-198 рр. безробіття виросло з 1,9 до 8,6 % і продовжує збільшуватися. І в 1990-і роки ХХ ст. і на початок ХХІ ст. французький показник постійно випереджає середній по ЄС-15. 2005 року він, за даними Євростату, складав 9,9 і 7,9 % відповідно [282, с. 44].

Французьке безробіття більшою мірою торкається молоді. У 2005 р. рівень безробіття для осіб 15-29 складав 17,3 %. Ще однією особливістю французького безробіття є висока питома вага тривалого (понад рік) і надтривалого (понад два роки) безробіття – 42,5 і 21,6 % відповідно того ж 2005 року.

Що стосується державного регулювання французького ринку праці, його методи залежать від того, які політичні сили перебувають при владі. І право-, і лівоцентристські уряди використовували переважно бюджетний інструментарій. Однак ліві пропонували в основному пряме бюджетне фінансування боротьби з безробіттям: розширення зайнятості безпосередньо в державному секторі, прийняття і реалізацію дороговартісних цільових бюджетних програм. При цьому істотна частка витрат перекладалася на підприємців, які не лише сплачували високі податки і соціальні внески, але і змушені були відповідно до законів Роб'єна-Обрі (кінець 1990 р.) оплачувати 35-годинний робочий тиждень практично за ціною 39-годинного.

У результаті рівень безробіття наприкінці 1990-х років став знижуватися вперше за чверть століття. Проте такий позитивний ефект в подальшому спричинив наростання бюджетного дефіциту, який на той момент вже був досить значним, і до падіння макроекономічних показників (зокрема, динаміки продуктивності праці). Окрім цього, з погіршенням економічної ситуації в світі наприкінці 2001 р. рівень безробіття став знову підвищуватися.

У 2003 р. уряд правих сил здійснив спробу зміни курсу щодо вирішення проблеми безробіття. Підставою для цього були дві причини: ідейні міркування і необхідність виконувати сповна конкретні економічні завдання, зокрема підвищувати ефективність економічного зростання. Темпи приросту продуктивності праці в 1997-2001 рр. виявилися нижчими, ніж в середньому по ЄС-15 (відповідно 1,8 і 2,2 %). «Навіть якщо відкинути ідеологічну риторіку, – відзначали французькі дослідники, – аналіз ситуації зі всією очевидністю засвідчує: подальше залучення в економіку низькооплачуваних працівників з невисокою продуктивністю абсолютно неефективне» [497, р. 2]. Також праві політичні сили повинні були реагувати на запит малих і середніх підприємців, які складали значну частину їх електорату, щодо зростання трудовитрат. При переході на 35-годинний робочий тиждень останнє торкнулося майже всіх компаній.

Праві політичні сили оголосили створення нових робочих місць одним з головних пріоритетів своєї економічної і соціальної політики. Це був правильний крок, враховуючи складну ситуацію на ринку праці. Було навіть проголошено гасло – «битва за зайнятість». Втім, зберігаючи вірність своїй ідеології та своїй стратегії, добиватися створення робочих місць вони вирішили не за рахунок прямого бюджетного фінансування, а за рахунок часткового субсидування розширення зайнятості в підприємницькому секторі. Так, 2003 р. були згорнуті бюджетні програми працевлаштування молоді та фактично скасовані закони Роб'єна-Обрі. У 2004 р. був прийнятий План соціального єднання. Основними інструментами його втілення в життя

стали вісім так званих трудових договорів субсидування. Сутність їх полягала в тому, що держава або відповідні недержавні організації частково оплачують працедавцеві кожне створене робоче місце (інший варіант – зниження підприємницьких внесків до соціальних фондів). Кожен вид договорів охоплює певну групу осіб, які шукають роботу.

Головні серед договорів субсидування – Договір включення в трудову діяльність і Договір майбутнього. Обидва вони поширюються на осіб, які отримують Мінімальний дохід включення та інші так звані мінімуми. Перший застосовується у приватному секторі та до тих, хто втратив роботу більше року, а другий – у державному секторі і при меншому терміні пошуків роботи (від півроку). Договори передбачають надання постійного або тимчасового робочого місця, на повний або неповний робочий час (але не менше 20 годин на тиждень), з оплатою праці, пропорційною відпрацьованому часу, помноженому на почасовий СМІК (мінімальна гарантована міжгалузева оплата праці).

Серед документів Плану соціального єднання – сумнозвісний Договір першого найму, який стосувався компаній з кількістю зайнятих, менше 20. Відповідно до французького законодавства, звільнити працівника досить складно як з економічних, так і з яких-небудь інших підстав (наприклад, службова невідповідність, постійні порушення трудової дисципліни тощо). Саме тому французькі підприємці наймають на роботу працівників україноохоче, розуміючи, з якими труднощами доведеться зіткнутися у разі потреби їх звільнення. Цим пояснюється особливе небажання підприємців брати на роботу молодих людей, які не мають ані досвіду, ані відповідних рекомендацій.

Договір першої позики мав деякі особливості, що відрізняють його від інших договорів Плану соціального єднання. По-перше, він ставав безстроковим при проходженні особою, яка уклала цей договір, дворічного випробувального терміну. По-друге, ним передбачалася звичайна заробітна плата, а не така, що базується на почасовому СМІК. По-третє, найманий

працівник відразу отримував всі права і гарантії, обумовлені правовим статусом найманої особи. При розірванні договору працедавцем, працівнику, який мала бути надана істотна допомога, а також для нього передбачався прискорений пошук нового робочого місця службами зайнятості.

Ліберальна модель соціального захисту має певні власні особливості. Так, англосаксонська модель соціального захисту ґрунтується на доповіді В. Беверіджа, представленій уряду 1942 року. Її ідейними витокami стала теорія Дж. Кейнса про те, що динаміка суспільного виробництва і зайнятості визначається платоспроможним попитом, а отже, необхідним перерозподілом доходів на користь соціальних груп з низькими доходами. Беверідж запропонував організувати систему соціального захисту на основі двох принципів. На принципі загальності (універсальності), тобто поширенні її на всіх громадян, що потребують матеріальної допомоги, і на принципі одноманітності та уніфікації соціальних послуг, що виражалось в однаковому розмірі пенсії і допомоги, а також умов їх виплат. Умову «допомога дорівнює внеску» Беверідж вважав соціально справедливою, а тому в більшості випадків дотримувался принципу рівності пенсії і допомоги, незалежно від розміру втраченого доходу. В основі цієї моделі була ідея про те, що будь-яка людина, незалежно від її приналежності до активного населення, має невід'ємне право на мінімальний соціальний захист, а отже, залежність соціальних виплат від попередніх відрахувань суперечить ідеї рівності людей. Сутність концепції Беверіджа полягала в гарантуванні кожному певного доходу, що дозволяє задовольнити мінімальні потреби в їжі, житлі та медичному обслуговуванні.

Таким чином, засадничим принципом даної моделі є принцип розподільної справедливості, оскільки йдеться не про професійну (як в моделі Бісмарка), а про національну солідарність. Фінансування таких систем соціального захисту здійснюється як за рахунок страхових внесків, так і з загального оподаткування. Зокрема, допомога сім'ям і охорона здоров'я фінансуються з державного бюджету, інші соціальні виплати – за рахунок

страхових внесків найманих працівників і працедавців. На відміну від бісмарківської, ця модель включає соціальне страхування з досить низькими виплатами і соціальну допомогу, яка відіграє тут провідну роль. Характерним моментом є також повсюдне застосування перевірки доходів, обов'язкової для отримання соціальної допомоги.

Усередині англосаксонської моделі є деякі відмінності. Так, в Англії безкоштовні медичні послуги надаються всім громадянам незалежно від рівня їх доходу, а в Ірландії – лише низькооплачуваним працівникам.

Слід звернути увагу на певні особливості британської системи соціального захисту. По-перше, відсутність спеціальних, організаційно оформлених інститутів, що займаються страхуванням конкретних видів соціальних ризиків, – старість, хвороба, безробіття, нещасні випадки на виробництві та ін. Всі програми соціального страхування утворюють єдину систему. По-друге, велика роль у забезпеченні соціальними послугами державних установ, а також (так історично склалося) їх тісний зв'язок з приватними страховими програмами.

Уніфікована система соціального захисту, що охоплює практично все населення країни, поділяється на дві найбільші підсистеми:

– національне соціальне страхування, що включає програми пенсійного страхування, забезпечення по інвалідності, страхування від нещасних випадків на виробництві, підтримки материнства, соціальної допомоги, а також страхування тимчасової непрацездатності (допомога в разі хвороби);

– національна охорона здоров'я, що надає медичні послуги всім громадянам (окрім виплат щодо тимчасової непрацездатності), а також іноземцям, що проживають на території Англії тривалий час.

У нинішньому національному соціальному страхуванні можна виділити три основні види соціальних програм: обумовлені попередніми внесками страхові схеми; не засновані на внесках програми, пов'язані з перевіркою соціальних потреб (соціальна допомога), а також соціальні програми, не сформовані на підставі внесків, орієнтовані на певні групи населення.

Програми першого виду, запроваджені на підставі концепції В. Беверіджа ще з середини 40-х років ХХ ст., передбачали створення єдиного страхового фонду, який формується з відрахувань найнятих працівників, працедавців і з державних дотацій. За рахунок коштів цього фонду фінансуються пенсійне і медичне страхування, допомога у разі хвороби і пенсії по інвалідності. Англійську систему соціального страхування відрізняє від існуючих систем в інших країнах ЄС те, що обсяг соціальних послуг, що надаються, не залежить від обсягу внесків, рівень яких в цілому досить низький для більшості застрахованих. Такими ж низькими залишалися здебільшого і розміри допомоги, що надаються в рамках державної системи соціального забезпечення. Проте це відшкодовується існуванням індивідуальних (приватних) страхових схем.

До програм, що не ґрунтуються на внесках і пов'язаних з перевіркою соціальних потреб, відносяться такі види підтримки, як соціальна допомога, житлові субсидії тощо, призначені для людей, які не мають інших джерел доходу. Обов'язковою умовою їх надання є перевірка доходів претендента, за результатами якої і призначається допомога. Фінансуються програми з коштів держбюджету.

Не засновані на внесках соціальні програми, орієнтовані на певні групи населення, призначені для осіб, не охоплених системою страхування, і фінансуються з держбюджету. Соціальна підтримка в рамках даних програм (які, по суті, є соціальною допомогою) передбачає допомогу з інвалідності, старості, а також допомогу дітям.

Друга підсистема соціального захисту – медичне забезпечення – фінансується переважно за рахунок коштів держбюджету. Таким чином, в даному випадку йдеться про безплатну охорону здоров'я (не засновану на принципах страхування). Проте в останнє десятиліття фінансова участь пацієнтів практикується все частіше, особливо в стоматології і офтальмології.

Структура фінансування системи соціального захисту у Великобританії визначається поділом цієї системи на охорону здоров'я і соціальне страхування. Перша – майже на 90 % фінансується з державного бюджету, друга – за рахунок страхових внесків найманих працівників і підприємців. Повністю за рахунок загальних податків фінансується страхування від нещасних випадків на виробництві, а також допомога сім'ї.

У системі соціального страхування застраховані розділяються на чотири класи залежно від рівня доходів.

Перший клас – наймані працівники і підприємці. Встановлені для них внески розраховуються в процентному відношенні до заробітку з щорічним обмеженням максимальних і мінімальних відрахувань.

Другий клас – самозайняті громадяни, для яких встановлено твердий розмір страхових внесків – 4,55 фунтів стерлінгів на тиждень і додатково 6,3% річного заробітку, обмеженого мінімумом в 5450 і максимумом 18200 фунтів стерлінгів. Внески другого класу дають право на отримання соціальних виплат щодо хвороби, вагітності та пологів, пенсії за віком (але не допомогу з безробіття).

Третій клас – особи, що не працюють або не мають достатнього страхового стажу для отримання права на відповідне соціальне забезпечення у перших двох категоріях. Страхування осіб, включених до третього класу, здійснюється на добровільній підставі. Як правило, розміри соціального забезпечення менші, ніж для перших двох класів.

Четвертий клас – самозайняті особи (актори, музиканти та ін.), а також керівники підприємств і адміністративно-управлінський персонал, з доходами, що перевищують рівень, необхідний для страхування по першому і другому класам.

За певних умов певним категоріям (наприклад, безробітним, які здобувають освіту, тимчасово непрацездатним) замість фактичної сплати внесків дозволено кредитування їх потреб для того, щоб вони не втратили страхового стажу. Межі заробітку, з якого виплачуються внески, щорік

коректуються. Як правило, нижня межа набагато менша від суми, що обкладається прибутковим податком, а верхня майже удвічі перевищує середній заробіток. Це означає, що фінансування страхового фонду здійснюється переважно за рахунок внесків працівників із середнім рівнем доходів, а не в результаті перерозподілу засобів від найбільш забезпечених верств населення до найменш забезпеченим. Слід зазначити, що регресивна схема соціального оподаткування створює певні переваги для високооплачуваних працівників, знижуючи міру їх участі у фінансуванні соціального захисту і в той же час надаючи їм більшу допомогу.

Таким чином, характерною особливістю британської державної системи соціального захисту є те, що вона не передбачає існування окремих страхових внесків, призначених для підтримки конкретних страхових програм (пенсійного, медичного страхування, пенсій по інвалідності тощо). Всі витрати на фінансування цих програм покриваються за рахунок єдиного соціального внеску, надходження від якого спрямовуються на потреби певної галузі соціального страхування.

Як вважають деякі експерти, дана модель цілком відповідає своєму основному призначенню в умовах економічної стабільності або підйому, але при спаді і вимушеному скороченні виробництва, що супроводжується неминучим урізуванням соціальних програм, в уразливому становищі опиняються багато соціальних груп, перш за все жінки, молодь, літні люди [352].

Заслуговує всебічної уваги і друга модель соціального захисту – скандинавська, що характерна для Данії, Швеції та Фінляндії. Соціальні послуги визначаються в ній як громадянські права, а всі громадяни мають право на рівне, фінансоване соціальне забезпечення (за рахунок податків). Таким чином, соціальний захист – це не милостиня держави, а законне право громадянина. Винятком є страхування з безробіття, виокремлено з системи державного соціального захисту, яке ґрунтується на принципі добровільності.

Гене́за і становлення скандинавської моделі як теоретично і практично найбільш вдалого варіанту стратегії соціал-реформаторського суспільного перевлаштування величезною мірою були пов'язані з унікальністю національної соціально-політичної ситуації впродовж багатьох десятиліть ХХ століття. Це був своєрідний соціетально-інженерний експеримент, при проведенні якого – на відміну від радянського – були знехтувані експропріація приватної власності і майже повна ліквідація власності і ринку через нарощування державного втручання в соціально-економічні процеси. Головним інструментом такого втручання була вибрана бюджетна (фіскальна і соціальна) політика.

Відмінною рисою скандинавської моделі є максимальне охоплення різних соціальних ризиків і життєвих ситуацій, які вимагають підтримки суспільства. Соціальні послуги, як правило, гарантуються всім жителям країни і не обумовлюються зайнятістю і сплатою страхових внесків. В цілому пропонований рівень соціальної захищеності досить високий. Окрім інших чинників, цього удається досягти завдяки активній перерозподільній політиці, спрямованій на вирівнювання доходів.

Необхідною передумовою функціонування даної моделі є високоорганізоване суспільство, що базується на принципах інституційного суспільства добробуту. Фінансування систем соціального захисту здійснюється переважно за рахунок коштів загального оподаткування, хоча певну роль відіграють страхові внески підприємців і найманих працівників. Єдина частина соціального захисту, виділена із загальної системи, – добровільне і кероване профспілками страхування по безробіттю.

Донедавна наймані працівники були практично звільнені від соціальних внесків і брали участь в страхуванні через сплату загальних податків. Проте в останнє десятиліття ХХ ст. окреслилася тенденція поступового збільшення долі участі працюючих по найму у фінансуванні страхових програм і підвищення страхових відрахувань від заробітної плати. Ця ж тенденція

простежується і стосовно підприємців, тоді як соціальні витрати держави помітно скоротилися.

Найбільшої популярності набула шведська доктрина соціальної держави, яку часто називають егалітарною. Вона виводить турботу держави про своїх громадян в ранг національного культу, обіцяючи забезпечувати їм «безпеку, надійність і захист в загрозливих ситуаціях, а також організацію і управління захистом. Шведам немає необхідності залежати від рідні або благодійності, а тим паче від ринку. Від колиски до могили про них дбає держава» [426, с. 27].

Засадничий принцип шведського соціального захисту – її універсальність, тобто охоплення всіх верств населення. Другим за важливістю принципом, характерним для багатьох європейських соціальних економік, але найбільшою мірою реалізованим в Швеції, є принцип солідарності. Його суть полягає в тому, що всі громадяни порівну і незалежно від соціального статусу беруть участь у фінансуванні системи соціального захисту, роблячи внески відповідно до своїх доходів.

Важливу роль в цій системі відіграє держава, яка виконує функції перерозподілу соціальних благ від забезпечених до найуразливіших категорій населення. Висока вартість такої системи (рівень оподаткування в Швеції один з найвищих у світі) повною мірою компенсується високою соціальною захищеністю населення, відсутністю шокуючих контрастів між багатством і бідністю і, відповідно, високою політичною і соціальною стабільністю.

«Золоте століття» шведської моделі припадає на кінець 1960 – початок 1970-х років, коли країна за показником національного доходу на душу населення посідала третє місце в списку найбагатших держав. Економічна криза 1970-х років торкнулася Швеції дещо пізніше, ніж інших західноєвропейських країн: її наслідки стали відчутними лише з 1977 року, коли виріс рівень безробіття і збільшився дефіцит бюджету, скоротилася зайнятість в державному секторі.

На початок 1990-х років рівень безробіття досяг середньоєвропейського рівня і складав 10-14 %. Це дало підстави деяким аналітикам заговорити про кінець шведської моделі. Соціал-демократам довелося знову повернутися до питань ефективності шведської моделі соціальної держави, а також ставлення виборців до безперервного розширення соціальної держави і державного сектора.

З тих пір незалежно від політичної орієнтації уряду окреслилася тенденція до поступового скорочення державного фінансування соціального сектора, а також до перегляду обсягів соціальних дотацій, обмеження часових рамок їх отримання і скорочення числа зайнятих в соціальному секторі. У парламенті і в ряді політичних партій обговорювалися ідеї переходу від загального принципу соціального захисту до вибіркового, тобто до підтримки найуразливіших груп населення. Реалізація таких сценаріїв несла в собі чимало ризиків. Адже «зрівняльна» система, яку соціал-демократи створювали десятиліттями, має досить сильну підтримку не лише серед лівих, але і серед ліберально налаштованих виборців. Навіть помірне скорочення витрат на соціальну сферу, як правило, викликає хворобливу реакцію населення і профспілок, і нинішній соціал-демократичний уряд змушений зважати на подібні настрої.

Виходячи з ситуації, що склалася, уряд розробив так званий третій варіант фінансової політики, проміжний між неоліберальним і кейнсіанським підходами, між політикою сукупної пропозиції і політикою заборони заробітної плати. Колишні позиції соціал-демократів, орієнтованих на загальний добробут, були частково принесені в жертву заради перетворень шведського суспільства у напрямку «нової економіки». Це означало, по-перше, що соціал-демократична партія намагалася досягнути компромісу інтересів різних прошарків суспільства; по-друге, вона змушена була перебудувати соціальні установи відповідно до норм Євросоюзу. Зміни в соціальній політиці пов'язані як з новими процесами глобального

економічного характеру, так і зі зміною ціннісних орієнтацій в самому шведському суспільстві.

Зміна історичних умов функціонування шведської моделі пов'язана не стільки з національним, скільки з інтернаціональним чинником. Його складовими, окрім глибоких структурних зрушень в економіці і суспільстві, стали такі, тісно пов'язані з ними тенденції планетарного масштабу, як глобалізація, особливо інтернаціоналізація національних економік, та індивідуалізація інтересів і потреб в найрізноманітніших їх проявах. В цілому це загальне зрушення можна означити як зміну індустріального суспільства, індустріальної парадигми розвитку – постіндустріальними. Цей процес став причиною руйнування шведської моделі з її колективістсько-універсалістською природою.

Інтернаціоналізація економіки спричиняє переважання тенденції до певної стандартизації економічної та соціальної політики (і держави, і бізнесу), до ослаблення державного втручання і ролі національних інститутів соціально-економічного регулювання. Індивідуалізація диференціює інструментарій задоволення запитів, які в умовах підйому загального добробуту зростають і стають усе більш різноманітними. Індивідуалізація ж викликає зростання проліберальних настроїв в суспільстві. Звідси, зокрема, - збільшення значення ринкових механізмів які найбільше реагують на модифікацію зростаючого попиту. Тому сьогодні шведи віддають перевагу свободі і індивідуальній відповідальності, а не державному патерналізму і рівності. Причому ці переваги у них набагато виразніші, ніж в переважній більшості західних країн [488, р. 87]. Це, здавалося б, несподівано для колективістсько-універсалістсько-соціально етатизованого суспільства, але, мабуть, тому і закономірно. Проте, не можна сказати, що все в цій ситуації однозначно. Усвідомлення більшістю необхідності змін зовсім не рівноцінно їх швидкому і беззастережному прийняттю. Соціально-психологічна інерція, звичка до гарантованих благ безвідносно до їх «заробленості» індивідом може зникнути лише з часом.

Виявившись в принципово іншому соціально-історичному контексті, шведська модель повинна була до нього адаптуватися. Але вона не змогла цього зробити, не змінюючи своїх сутнісних ознак.

Динаміка співвідношення політики і ринку, властива шведській моделі, змінилася протилежною: ринок поступово бере гору. Відмирають інститути і механізми політики солідарності в галузі заробітної плати і централізованого колдоговірного регулювання. З появою масового безробіття втрачається значення активної політики зайнятості як інструменту адаптації попиту на робочу силу до її пропозиції: їх співвідношення більшою мірою, ніж раніше, формує ринок. У результаті шведська модель як системна сукупність інститутів соціального вирівнювання здебільшого втрачає свій інструментарій і свою ефективність, позбавляючись соціально-регулятивного змісту – чинника, що раніше визначав її соціалістично-перерозподільний вектор («соціалізм в розподілі»).

Соціальна політика держави зберігає свою універсальність і залишається засобом ослаблення нерівності щодо кінцевих доходів, особливо у застосуванні соціальних послуг. Проте в цілому міра компенсації по соціальному страхуванню знижується, певні його елементи передаються у повноваження працедавців і приватних організацій, що спеціалізуються на страхуванні. На зміну державної монополії у сфері соціальних послуг йде багатоукладність останньої – зростає значення приватного і кооперативного підприємництва. Соціал-демократи пішли на часткову приватизацію і комерціалізацію сфери соціальних послуг. У результаті соціальна політика держави починає втрачати свій інституційно-перерозподільний характер, обумовлений колективістсько-універсалістською природою шведської моделі. Таким чином, і ця опора соціального каркасу шведської моделі піддається справжній ерозії; і в цьому аспекті співвідношення «ринок – політика» відчутно змінюється на користь ринку.

З часом з'ясувалося, що, хоча політика щодо підвищення ролі держави в соціально-економічних процесах була адекватною умовам індустріального

суспільства, разом з тим, вона виявилася неефективною і безперспективною з переходом до постіндустріальної стадії. Колективістсько-універсалістська парадигма шведської держави добробуту, принциповими характеристиками якої були політика витіснення ринку «розтоварювання» робочої сили і орієнтація на чисельні владні ресурси праці, стала суперечити новим реаліям і тенденціям міжнародного і внутрішнього розвитку.

Головний висновок, який слід зробити, виходячи з аналізу шведської моделі суспільного розвитку, полягає в тому, що навіть в умовах розвиненої демократії перспективи функціонування моделі держави добробуту (а Швеція – зразок саме такої держави, тоді як багато інших західних країн краще було б називати суспільствами добробуту) пов'язані з цілим рядом проблем. Вони породжені недостатньою гнучкістю структур даної моделі в епоху постіндустріалізму та індивідуалізації, її загальмованою реакцією на швидкі зміни в суспільстві і навколишньому світі.

Однак не йдеться про крах шведської моделі, а, радше, про вичерпання її як динамічної моделі. Як стверджує шведський професор К. Омарк, прагнення розвивати економіку за допомогою політичних важелів істотно зменшилося, особливо в порівнянні з грандіозними планами 1970-х років [365, с. 536].

В умовах постіндустріалізму монопольно-централізаторські дії і в економіці, і в політиці, характерні для індустріального соціалізму, стають все менш можливими. Постіндустріальна революція стимулює приватне підприємництво і приватну ініціативу. Це не означає ліквідації регулювання в економіці і соціальній сфері, але веде до його істотної зміни [339, с. 10], що передбачає гнучкішу і конформну ринкову систему управління соціально-економічними процесами.

Наступну, південно-європейську модель соціального захисту. представляють такі країни, як Італія, Іспанія, Греція і Португалія. Цю модель ще називають рудиментарною. Лише у останні десятиліття під впливом соціально-економічних і структурних змін системи соціального захисту

почали тут удосконалюватися. Дану модель можна інтерпретувати радше як таку, що розвивається, перехідну, а тому не має чіткої організації надання соціальних послуг. Саме тому «рудиментарність» моделі наголошується як її основна особливість різними західними дослідниками. Як правило, рівень соціального забезпечення в даній моделі відносно низький, а соціальний захист відноситься до сфери турботи родичів і сім'ї. Тому сім'я та інші інститути громадянського суспільства відіграють важливу роль.

Одна з основних проблем соціального захисту Італії – історично сформована відмінність у доходах населення північних і південних регіонів, про що свідчить статистика щодо безробіття. Порівняно з загальним рівнем безробіття в країні (11,3 % в 1999 р.), рівень безробіття на півночі складав близько 7,5 % (що наближається до середньоєвропейських показників), а на півдні – понад 20 %. Особливо виразно це проявляється в тій ролі, яку починають відігравати деякі види системи соціального страхування. Перш за все, це стосується пенсії по інвалідності, яка в економічно слабких регіонах, окрім свого основного призначення, виконує роль допомоги по безробіттю і соціальної допомоги.

Характерною для Італії ознакою є вища, ніж в інших країнах Західної Європи, доля незайнятих серед жінок (16 % в загальній кількості безробітних проти 9 % у чоловіків) і молоді, рівень безробіття якої перевищує 12,4 %. Ще одна істотна проблема – одночасне існування слабо соціально-гарантованих секторів в економіці і секторів, в яких через різні обставини (наприклад, сильний профспілковий рух, особливо на півночі) гарантованість соціальних послуг вища. Крім того, сюди також можна віднести і незадовільний захист від ризиків людей, які з різних причин втратили всі свої доходи.

Наступною за значенням проблемою є асиметрична структура соціальних витрат. Це виражається в тому, що найбільшу частину соціальних витрат складає пенсійне забезпечення – 15,4 % ВВП (при середньоєвропейському рівні 11,9 %), тоді як на підтримку сім'ї, материнства, освіти і зайнятості витрачаються порівняно невеликі кошти

(близько 0,8 %). Середній розмір пенсії в Італії в середині 1990-х років ХХ ст. був найвищим в Європі (після Франції і Нідерландів). Саме тому Італію інколи називали країною пенсіонерів. До 1992 року система пенсійного забезпечення Італії була, мабуть, «найщедрішою» порівняно з іншими країнами ЄС. Так, наприклад, законом гарантувалися пенсії після 35 років страхування без визначення меж пенсійного віку. Державні службовці мали право на повну пенсію вже після 20-річного страхового стажу. Серед країн ЄС саме в Італії було зафіксовано найбільшу кількість пенсіонерів у віці до 60 років. Оскільки розмір пенсії розраховувався на підставі доходу останніх трудових років, характерні «зрушення» в кар'єрі перед виходом на пенсію стали розповсюдженим явищем в країні. Крім того, порівняно просто можна було отримати пенсію по інвалідності: для цього було потрібно всього 5 років сплачувати страхові внески, а на вирішення питання про надання пенсії по інвалідності здебільшого впливала не лише працездатність претендента в медичному сенсі, а також його соціальні і економічні умови.

Ситуацію ускладнює і несприятливий демографічний розвиток в країні: середній показник народжуваності – один з найнижчих в Європі і складає 1,26 дитини на сім'ю. Все це на тлі зростання частки літніх в країні внаслідок збільшення тривалості життя: у 1997 р. 65-річні складали 16,7 % всього населення.

Проблемою Італії є високий рівень державної заборгованості (у 1990-их роках вона перевищила 120 % ВВП), що обмежує фінансову свободу держави в соціальній сфері. Водночас до проблем соціальної сфери слід віднести недостатню відповідальність як соціальних органів, так і одержувачів соціальних послуг, що не завжди обґрунтовано претендують на їх отримання. Ця особливість італійського суспільства має свою історію. Ще 1904 року в м. Парма з 48 тис. жителів до списку тих, що претендував на надання допомоги, було внесено 24 тис. осіб, тобто половина населення міста; у містах Анкона і Вінченца – 40,2 %, в Болон'ї – 25 %.

Характерним для Італії і найбільшим в Західній Європі до цього часу залишається тіньовий сектор економіки. Майже 30 ВВП складає незареєстрована господарська діяльність, де зайнято до 25 трудящих, тоді як в офіційному секторі зайнятість продовжує скорочуватися. Все це позначається на обсягах інвестування в соціальну сферу.

Нова ера в італійській соціальній політиці розпочалася 1992 року, коли уряд вдався до реформи в галузі соціального страхування. Основні заходи стосувалися системи пенсійного страхування. Передбачалося поступове підвищення пенсійного віку з 60 до 65 років для чоловіків і з 55 до 60 років для жінок, мінімальний термін страхового стажу збільшувався до 20 років. Крім того, розмір пенсій знижувався з 80 до 68 останньої заробітної плати.

Що стосується ринку праці і політики зайнятості, то тут впроваджувалися заходи, пов'язані, з одного боку, з підвищенням гнучкості ринку робочої сили і створенням додаткових можливостей для часткової зайнятості, а з іншого – з реформуванням системи соціального партнерства шляхом посилення взаємодії між союзами працедавців, профспілками і урядом.

У подальшому реформування пенсійної системи було продовжено. Зокрема, в новій пенсійній реформі, здійснюваній урядом Л. Діні, змінювалася методика розрахунку пенсій, в якій за основу була прийнята орієнтація не на колишній дохід, а на рівень внесків. Це краще відповідало принципу еквівалентності і було більше схоже на принципи, характерні для добровільного приватного страхування. Крім того, реформа передбачала поступове скорочення відмінностей між пенсіями по старості та за вислугу років, а також можливість дострокового припинення трудової діяльності з відповідним зменшенням розміру пенсії.

Основним завданням уряду в соціальній сфері в середині 1990-х років була консолідація соціального бюджету. Необхідність економії обґрунтовувалася, насамперед тим, що лише за таких обставин була можливою подальша інтеграція Італії в ЄС. Прийнятий в 1996 році урядом

Р. Проді курс на зниження державних витрат передбачав широку приватизацію державних підприємств, зниження витрат на освіту та охорону здоров'я. Нова програма була б заздалегідь непопулярною і згубною для будь-якого уряду, якби вона проводилася раніше. Однак тепер суспільні протести не набули широкого звучання: багато італійців розуміли, що ці жертви необхідні для виконання критеріїв Маастрихтського договору.

В цілому можна виділити три пріоритетних мети, які визначали сутність реформ, розпочатих в 1990-их роках. По-перше, прагнення разом з фінансовою консолідацією соціального бюджету до створення урівноваженої і справедливої системи соціального захисту з одночасним підвищенням її ефективності. По-друге, уніфікація передумов для розрахунку пенсій в різних галузях і, по-третє, перехід до активної політики зайнятості і активнішого діалогу між урядом, профспілками і спілками працедавців для підвищення ефективності діяльності на ринок праці.

Не дивлячись на те, що соціальна політика Італії, як і раніше, знаходиться в компетенції держави, економічна політика Європейського Союзу здійснює на неї певний вплив через встановлення критеріїв конвергенції в економічній сфері. Вирішальним чином вона вплинула на італійську соціальну політику на початку 1990-х років, давши поштовх реформаторським заходам в цьому секторі.

Таким чином, «європеїзація» виявилася важливим чинником проведення соціальних реформ в Італії – не в останню чергу тому, що на відміну від жителів інших країн Європи, що частенько розглядали Євросоюз як нову бюрократичну структуру, що обмежує компетенцію національних урядів, італійці завжди пов'язували з ним надію на поліпшення життя у власній країні і вважали інтеграцію навіть значнішою, ніж об'єднання країни в ХІХ ст. У цьому відбивається традиційна недовіра населення до власної держави, спричинена не лише особливостями національного характеру або менталітету італійців, але і конкретними проблемами економіки і соціального сектора в цілому.

Головною особливістю соціально-економічної моделі демократичної Іспанії стало вражаюче зростання соціальних витрат, доля яких у ВВП за 1975-2002 рр. збільшилася втричі і склала 24 %.

Порівняно з іншими європейськими державами іспанський уряд узяв на себе найбільшу роль у фінансуванні соціальних витрат (понад 80 %). Це стало можливим завдяки проведенню ефективної податкової реформи, яка стала прикладом суспільної солідарності. Заснована на зрозумілих для всіх принципах, демократична за своїм змістом, податкова система забезпечила посилення регулюючих функцій держави, збільшення податкових внесків за рахунок часткової приватизації державних підприємств і зростання числа платників податків з дрібнотоварного сектора, розвиток якого – основний стратегічний пріоритет економічної політики уряду. Також була введена справедлива прогресивна шкала оподаткування з доходів фізичних осіб замість архаїчної єдиної ставки прибуткового податку, що існувала за франкізму і вигідною була лише для найзабезпеченішим соціальних груп, а також підвищення податків на велику власність і спадок, запровадження строгої кримінальної відповідальності за ухилення від сплати податків, удосконалення системи фіскальної інспекції.

У 80-90-х роках ХХ ст. в Іспанії була створена нова, більш універсальна система соціального забезпечення, що надає сьогодні досить високий рівень соціального захисту (82 % середньоєвропейського рівня проти 56 % в 1975 р.) для 95 % іспанських громадян, особливо тих, хто з різних причин виявилися за межами ринку праці або на ньому випробовувані різні форми дискримінації. У 1980-2001 рр. соціальні виплати на душу населення щорік збільшувалися в середньому на 4,3 %, тоді як в провідних країнах Західної Європи цей приріст коливався від 1 до 3 % [485, р. 246].

Вирішальним чинником руху в цьому напрямі став структурний перерозподіл традиційних джерел фінансування системи соціального забезпечення, до яких відносяться бюджетні кошти, відрахування підприємств і внески самих трудящих. Якщо в 1975 р. основний обсяг

фінансування соціальних виплат припадав на два останні джерела (64 і 21 % відповідно), а доля держави не перевищувала 16%, то в ході поетапного реформування фінансової структури єдиного Соціального фонду країни виплати, розпочаті наприкінці 80-х років, на соціальне забезпечення з бюджетних коштів за рахунок податку на фізичних осіб зросли до 71,7 % (2000 р.), а доля підприємств і трудящих впала відповідно до 23,6 і 4,7 %.

Іспанська модель соціального забезпечення, що склалася за роки реформ, має певні особливості. Йдеться, в першу чергу, про високу динаміку зростання та частку пенсійних виплат (за віком) і допомоги з безробіття в загальному обсязі витрат на соціальне забезпечення. На початок 2001 р. такі виплати склали більше 55 % (14,5 % в 1975 р.) загального обсягу коштів соціального забезпечення, тоді як аналогічний середній показник по ЄС – 43 %. В даний час пенсії за віком отримують 7 млн. іспанців і всі вони перебувають сьогодні в набагато кращій фізичній формі, на значно вищому культурному і матеріальному рівні, ніж їх попередники. Велику позитивну роль в цьому зіграла державна система пенсійного забезпечення, що взяла на себе основний тягар (на відміну від інших країн ЄС) пенсійних виплат і гарантує їх мінімальний розмір всім пенсіонерам, незалежно від того, який вклад вони зробили у добробут нації.

Разом з відносно високим середнім розміром пенсії (60-100 % середнього рівня заробітної плати) практично щорічним збільшенням обсягу мінімальних пенсій, введено в дію і механізм їх індексації (на початку кожного фінансового року) залежно від темпів зростання споживчих цін.

Окреслилася тенденція щодо скорочення різниці між мінімальною і максимальною пенсіями. Встановлена межа максимальних пенсій, підвищена керованість пенсійною системою. Створена Державна рада у справах людей похилого віку, що координує діяльність відповідних регіональних відомств, у тому числі, тих, що займаються розробкою і реалізацією так званих геронтологічних планів. Зокрема, планом на 2002-2005 рр., передбачалося проведення широкого кола заходів щодо забезпечення старості відповідно до

нових європейських стандартів якості життя, включаючи систему більш «персоналізованого» соціального обслуговування, будівництво муніципальних (поблизу від звичного місця проживання) будинків для людей похилого віку, особливо для тих, кому за 80 років, збільшення інших соціальних виплат, заохочення участі літніх людей в трудовому і суспільному житті.

Усвідомлюючи обмеженість своїх фінансових можливостей на перспективу (очікується, що до 2020 р., за умови збереження нинішніх показників тривалості життя, число пенсіонерів збільшиться майже до 21 % від загальної чисельності населення країни, а дефіцит пенсійних виплат складе величезну суму), уряд разом з соціальними партнерами (підприємцями і профспілками) веде постійні пошуки вирішення цієї серйозної проблеми.

З кінця 1990-х років Іспанія почала створювати змішану (державно-приватну) систему пенсійного забезпечення, внесені відповідні зміни в пенсійне законодавство, включаючи пізніший вихід на пенсію, розвиток альтернативних форм соціального захисту, у тому числі створення спеціальних приватних фондів для літніх людей, які автоматично забезпечуватимуть більший обсяг заощаджень до настання пенсійного віку. Проте в цілому накопичення приватних пенсійних фондів, не зважаючи на динаміку зростання, поки що незначне: вони охоплюють лише 20 % економічно активного населення країни, а обсяг акумульованих ними коштів складає 5 % ВВП (проти 38 % для ЄС у цілому) [489].

Разом з літніми людьми в ході демократичних перетворень система соціального забезпечення Іспанії не оминула і безробітних, які отримують відповідну допомогу або інші форми соціальних виплат. Як правило, безробітні зареєстровані на біржі праці, здатні і бажають отримати роботу, включаючи вимушено зайнятих неповний робочий день. При цьому розмір допомоги по безробіттю залежно від віку, стану здоров'я, кількості

утриманців може складати від 76 до 220 % мінімальної заробітної плати (за умов наявності в сім'ї двох-трьох дітей).

Особливого значення в боротьбі з безробіттям набуло впровадження в систему трудових відносин гнучкіших форм найму. Це тимчасові контракти з фіксованими термінами (для певного виду робіт і послуг), або на невизначений термін з нижчим рівнем соціальних гарантій, на виконання соціально значимих робіт; з неповним робочим днем (для молоді, інвалідів, пенсіонерів, працівників, старших 45 років, тривалих безробітних, легальних іммігрантів); контракти індивідуальної практики для наставництва (для випускників вузів і центрів професійно-технічної підготовки), на навчання професії або ремеслу. Укладення контрактів, як правило, супроводжується наданням працедавцям значних гарантій у формі податкових, соціальних пільг і компенсаційних виплат з боку держави що, поза сумнівом, є свідченням досягнутого в цій галузі соціального консенсусу.

Реформування системи соціального забезпечення не обійшло увагою й інвалідів, іммігрантів, малозабезпечених сімей, жінок і дітей, маргінальних прошарків (ув'язнених, наркоманів, убогих і бездомних та ін.). Втім соціальна напруженість усередині цих груп населення залишається, як і раніше, відчутною і вимагає постійної уваги з боку уряду. Останніми роками активізувалася діяльність створеного ще 1978 року Інституту міграції і соціальних послуг. Згідно з розробленим планом роботи з інвалідами на 1997-2002 рр., передбачалася реалізація 20 спеціальних програм, у тому числі щодо запобігання ризиків втрати працездатності, реабілітації дітей, жертв нещасних випадків, хронічних і особливо психічно хворих людей, щодо надання їм допомоги у працевлаштуванні, будівництві житла, пересуванні (створення спеціалізованих муніципальних транспортних послуг), інших видів зв'язку і проведення дозвілля. Важливе значення відводилося створенню спеціалізованих центрів освіти і професійно-технічної підготовки, що мало забезпечувати зайнятість і підтримку інвалідів (у формі

низьковідсоткового кредиту або субсидій) щодо організації ними власного бізнесу.

З середини 1990-х років розробляються і заходи по соціальній підтримці іммігрантів, що значною мірою пов'язано зі збільшенням імміграційних потоків до Іспанії з Північної Африки, Латинської Америки, Китаю, Філіппін, а також з Східної Європи. З країни, що експортує робочу силу, сьогодні вона перетворилася на своєрідні «південні імміграційні ворота Європи», через які щорік проходить близько 1,5 млн. лише легальних іммігрантів, майже 1/5 частина яких осідає в Іспанії. Почавши зі створення спеціальної міжміністерської комісії з імміграційного контролю, уряд Іспанії приступив до розробки і реалізації плану соціальної інтеграції іммігрантів, що передбачав цілий ряд заходів в галузі освіти, лінгвістичної і професійно-технічної підготовки, працевлаштування, інформаційного обслуговування та правового забезпечення іммігрантських організацій. Наприкінці 2000 року розпочалася реалізація програми легалізації осіб, які проживали на території країни без офіційного дозволу. Самі ж іммігранти сприйняли неоднозначно відповідні заходи.

Основним пріоритетом для іспанської держави, що здійснює різноманітні соціальні заходи, є сфера освіти. Ще на початку ХХ століття великий іспанський філософ Хосе Ортега-і-Гассет писав, що головною перетворюючою силою розвитку суспільства, чинником його процвітання може бути лише освіта, що ґрунтується на принципах соціальної демократії, гарантує всім людям, які конкурують на ринку праці, рівні можливості на здобуття ними того рівня освіти, якого вони заслуговують, незалежно від їх соціального стану.

Поетапне реформування системи освіти в Іспанії, що завершилося на рубежі століть, було спрямовано, передусім, на її універсалізацію та відкритість для всіх соціальних груп молоді, на збільшення асигнувань в освіту, децентралізацію управління, а головне – на підвищення якісного рівня навчання (включаючи створення єдиної національної кваліфікаційної

системи), підготовку робочої сили, що відповідає загальноєвропейським стандартам, легко адаптується до нових економічних і технологічних умов, одночасно володіє і управлінськими навиками.

Слід зазначити, що рівень безробіття в Іспанії особливо підвищився саме в період демократичних реформ. Проблема ускладнювалася тим, що франкістський патерналізм і соціальне законодавство, що проголошували «соціальне братерство», забороняли звільнення робітників (у обмін на заборону страйків та інших форм соціального протесту), дозволяли підтримувати досить низький рівень безробіття. Надлишок робочої сили усередині країни регулювався її масовою еміграцією (у 1960-1970 рр. вона склала 3,3 млн. осіб, тобто 10 % населення країни), яка протягом тривалого часу слугувала своєрідною «безпечною лампою» для національної економіки. Внаслідок цього, до середини 1970-х років рівень безробіття в Іспанії не перевищував 3 %.

Швидке зростання цього показника (до 25 % на початку 1990-х років, найвищий серед країн-членів ЄС) у постфранкістський період, було обумовлено, головним чином, структурними змінами. Модернізація і структурна перебудова промисловості, орієнтовані на раціоналізацію та автоматизацію виробництва, призвели до різкого скорочення попиту на робочу силу в традиційних галузях (металургійній, текстильній, вугільній, суднобудівельній тощо) при одночасному гострому браку фахівців вищої і середньої кваліфікації для наукоємних галузей промисловості. Збільшенню числа безробітних сприяли і різке зростання активності іспанських жінок на ринку праці, новий трудовий кодекс, прийнятий в 1980 р., що відміняв франкістську заборону на звільнення робочої сили, а також висока динаміка зростання заробітної плати, недостатньо ефективна економічна політика в галузі зайнятості 1980-х років. Особливо страждають від безробіття молодь (до 25 років), люди, що не працюють більше одного року, жінки.

Високий рівень безробіття і пов'язані з ним соціальні проблеми спонукали уряд негайно розпочати пошуки механізмів зміни ситуації на

краще. Активізувалася робота Національного інституту зайнятості, серед функцій якого було створення системи професійно-технічної підготовки і перепідготовки кадрів, регіональних служб соціального захисту безробітних, моніторингу вакансій і забезпечення зайнятості. До кінця 1990-х років інститут мав вже близько 700 своїх представництв у всіх 52 провінціях Іспанії з досить значним за європейськими мірками штатом співробітників: один співробітник на кожних 800 зайнятих. Особливої ефективності діяльності інституту додає функція координації державної, приватної і європейської служб зайнятості. Окрім перерахованих активних заходів по боротьбі з безробіттям застосовуються і так звані пасивні заходи (запровадження системи тимчасового найму, контрактів з неповним робочим днем), що не вимагають залучення додаткових фінансових ресурсів.

З метою поліпшення ситуації на ринку праці була проведена реформа системи середньої освіти, управління якої стає здебільшого децентралізованим і передається на рівень регіональної влади (автономних співтовариств). За державою зберігаються лише регулюючі, координуючі і контролюючі функції в загальнонаціональному масштабі, включаючи розподіл фінансових коштів на освітні цілі (за рахунок державних ресурсів фінансується близько 90 % початкових і середньоосвітніх учбових центрів [485, р. 476]. Одночасно до 10 років (на два роки більше, ніж за Франко) були збільшені терміни обов'язкової безкоштовної середньої освіти, що включає базове професійно-технічне навчання. Професійно-технічне навчання стає престижнішим, забезпечує випускникам необхідні професійно-технічні навички, практику і робочі місця на регіональних фірмах по вибраній ними спеціальності, а головне – можливість подальшого безперервного навчання.

Найважливішим підсумком освітньої реформи стало створення системи професійно-технічної підготовки і перепідготовки кадрів (що практично не існувала за Франко) для дорослого населення країни, дрібних і середніх фірм, високотехнологічних галузей. З 1993 р. програми професійної підготовки

розробляються на рівні регіональної адміністрації в співпраці з місцевими освітніми установами, підприємницькими асоціаціями і профспілками з урахуванням реального попиту на робочу силу, з метою збереження і розвитку місцевих історико-мистецьких традицій і промислів, підвищення рівня і якості життя населення. В першу чергу передбачається перепідготовка і навчання дефіцитним професіям для людей, які особливо страждають від безробіття: молодь до 26 років, літні робітники, жінки, в тих секторах економіки, де їх представництво нижче існуючих нормативів, інвалідів, сільськогосподарських робітників, державних службовців. Особлива увага приділяється створенню структур, що координують підготовку менеджерів і технічних фахівців та їх галузевий розподіл.

У 90-х роках ХХ ст. разом з системою початкового навчання ремеслу і професійної підготовки безробітних складається модель «безперервного навчання зайнятих», що дає можливість найманому працівникові впродовж всього періоду його трудової діяльності (у тому числі, користуючись спеціальними відпустками і матеріальною допомогою) підвищувати свою кваліфікацію. Тим самим забезпечується вельми тісна взаємодія і співпраця між найманим працівником і підприємцем, який як ніколи раніше усвідомлює сьогодні значення підвищення кваліфікації своїх працівників щодо освоєння сучасних технологій. Реалізація програми безперервного навчання покладена на спеціальний Фонд безперервного навчання на підприємствах, створений в 1993 р. соціальними партнерами (підприємцями, профспілками і державою). До 2001 р. за вказаними програмами навчалися 6 % безробітних і близько 1 % зайнятих. Як засвідчила практика, три чверті з тих, хто пройшов навчання, були забезпечені роботою. Слід зазначити, що на всі підприємницькі ініціативи по створенню нових робочих місць поширюється державна економічна і позаекономічна підтримка (у формі прямих грошових виплат, значного пільгового кредитування і оподаткування, скорочення соціальних відрахувань тощо).

Можна зробити висновок, що освітня реформа в Іспанії стала головним чинником вирішення ключової соціальної проблеми країни – проблеми безробіття. За останніх 25 років простежується тенденція, яка свідчить про пряму залежність рівня безробіття від рівня освіти і кваліфікації, більшу потребу на ринку праці людей з середньою і, особливо, вищою освітою.

Соціальний захист в країнах Центральної і Східної Європи. Має свої особливості. Так, особливістю Польщі та інших країн Центральної і Східної Європи стала та обставина, що в цих країнах створювалися нові організаційні форми соціального захисту тих груп населення, які більше всього постраждали від ринкових реформ. З метою боротьби з масовим безробіттям створювалася інфраструктура ринку праці, зокрема, бюро з працевлаштування, що виконували адміністративно-соціальні функції стосовно безробітних.

Польська концепція соціальної політики передбачає створення системи багаторівневої соціальної діяльності за допомогою відродження місцевої самоврядності, заснованої на суспільній ініціативі, що активізує сім'ю і особистість, добровільні організації, групи взаємодопомоги. Згідно з новою Польською моделлю соціальної політики саме ці інституції мають бути партнерами як державної адміністрації, так і місцевого самоврядування в забезпеченні і розподілі засобів для діяльності організацій, що надають суспільні послуги. Партнерство державних і громадських організацій орієнтоване на підвищення рівня соціального обслуговування і вирішення місцевих соціальних проблем.

Закон про соціальну допомогу, що діє в Польщі з 29 листопада 1990 р. (із змінами від 4 січня 1993 р.) дозволив створити нову базу функціонування системи соціальної допомоги за участю самоврядних структур. Як відзначає А. Сергеев, «перехід від самоврядних формальних гасел до формування реальних соціальних суб'єктів на місцях вимагав не лише створення формально-правових рамок, але, що набагато важливіше, реальної активізації діяльності органів територіального самоврядування» [344, с. 23]. Таким

чином, важливим напрямом змін в соціальній сфері на рубежі ХХ-ХХІ ст. стала децентралізація, завдяки якій виникли передумови для кращого вивчення потреб і раціоналізації діяльності у сфері соціальних послуг.

На соціальну допомогу в Польщі можуть розраховувати особи, непрацездатні за віком або з інвалідності, ті, хто виховує дітей, які потребують постійного догляду, особи, які отримали інвалідність до досягнення ними 18 років (незалежно від матеріального положення цієї особи). Розмір допомоги складає 28 % від середньої заробітної плати, яка є основною для нарахування і перерахунку пенсії і поточної допомоги, а також різниці між доходами на одного члена сім'ї і мінімальною пенсією. Тимчасова допомога надається особам (сім'ям) у тому випадку, коли їх дохід (або на одного члена сім'ї) не перевищує мінімальної пенсії або якщо їх дохід і грошові ресурси, що знаходяться в їх розпорядженні, недостатні для задоволення життєвих потреб, що виникають у зв'язку з тривалою хворобою, інвалідністю, неможливістю працювати, відсутністю права на отримання відповідної сімейної допомоги, а також в інших обґрунтованих законом випадках. Органи місцевої влади визначають термін, на який надається тимчасова допомога, а її розмір також складає 28 % від середньої заробітної плати. Таким чином, за новим законом центр тяжіння соціальної допомоги на місцях переноситься на сім'ю, яка і стає основним і найбільш чисельним клієнтом цієї служби [344, с. 24].

Дослідники відзначають, що однією з переваг соціальної політики, що реалізується в Польщі, було прагнення не проводити реформи. Так, зміни в суб'єктно-об'єктній структурі соціальної допомоги (держава – самоврядні організації – профспілки – релігійні організації і конфесії – ринок – сім'я тощо) відбувалися поступово. А чисельні проекти реформ окремих сфер соціального обслуговування, у тому числі охорона здоров'я, система пенсійного забезпечення, система соціального захисту безробітних, захисту сім'ї, дитинства і материнства, протидії бідності, децентралізація прав і

обов'язків суб'єктів соціальної політики та ін.) були винесені на громадське обговорення.

В результаті передачі частини функцій і фінансів з державного на місцевий рівень були вироблені ефективні механізми боротьби з безробіттям, допомоги сім'ї тощо.

Реформування ринку праці перетворилося на один з пріоритетних напрямів політики європейських країн. Порівняння реформування інституційної структури ринку в різних країнах дозволяє зробити висновок, що активність країн по реформуванню інститутів ринку виявилася різною. Найбільш послідовні реформи проводилися в Данії і Нідерландах. У Італії, яка хоча і входить до групи лідерів, реформи по багатьох напрямам розходилися з виробленими рекомендаціями. Присутність Норвегії серед тих, що «відстають» пояснюється проведенням основних реформ там ще в 1980-х роках. Більшість країн за масштабами реформування займають середнє положення.

Оскільки європейські країни вступили в період реформування з різними показниками зайнятості і безробіття, то можна очікувати, що країни з найгострішою ситуацією у сфері зайнятості проявлять неабияку активність у здійсненні реформ. Проте це припущення не завжди підтверджується. Так, країни з високим рівнем безробіття, наприклад Іспанія, не проявили значної реформаторської активності. В той же час країни, де ситуація із зайнятістю на початку 1990-х років була сприятливою (Данія, Нідерланди), активно реформували свій ринок праці.

Реформа ринку праці в більшості країн носила вибіркового характер. З п'яти напрямів реформування основна увага приділялася таким інститутам, як активні програми зайнятості, система страхування безробіття і робочого часу. Водночас положення законодавства про захист зайнятості, формування заробітної плати і трудові відносини виявилися поза зоною реформ.

З часом ставлення до програм навчання і перекваліфікації безробітних, що довгий час вважалися найперспективнішими напрямками активної

політики, змінилося на негативне. З'ясувалося, що ефективність державних витрат на ці програми дуже низька. При ускладненні вимог до освітніх і професійних характеристик працівника короткострокові програми навчання не можуть стати дієвим засобом підготовки безробітного до трудової кар'єри. Більше того, ці програми навіть сприяють зростанню безробіття, оскільки формують завищені вимоги учасників програми відносно заробітної плати на новому робочому місці.

Суттю реформ активних програм зайнятості стала політика активізації, яка є комплексом заходів, спрямованих на скорочення термінів перебування безробітних у реєстрі служб зайнятості. Її важлива складова – індивідуальний підхід працівників державної служби зайнятості до безробітних. Практично у всіх європейських країнах була впроваджена система профілізації, тобто визначення на ранніх етапах категорій безробітних, які можуть зіткнутися з особливими труднощами при працевлаштуванні, і вироблення детального плану допомоги для них. Ще одним напрямом політики активізації стало посилення взаємозв'язку між активними і пасивними програмами зайнятості. Все частіше участь безробітного в активних програмах розглядається як тест на готовність приступити до роботи і, отже, як неодмінна умова отримання допомоги з безробіття. Одним із засобів підштовхнути безробітного до активного пошуку роботи стала зміна визначення прийнятної роботи. Таким чином, зайва розбірливість безробітного може позбавити його відповідної допомоги.

Ще один напрям реформування активних програм зайнятості націлений на їх ефективне адміністрування. У ряді країн окреслилася тенденція до координації служб зайнятості, які відповідають за активні програми, та адміністрацій по виплаті допомоги з безробіття. У Німеччині і Великобританії навіть відбулася повна інтеграція цих двох інститутів. Державні служби зайнятості також визнали, що без участі приватних бюро працевлаштування, проблему пошуку роботи вирішити досить важко. Тому розширилося коло країн, де працевлаштування зареєстрованих безробітних

передається на аутсорсинг приватним фірмам. Так, наприклад, останніми роками усе активніше стали залучати приватні компанії по обслуговуванню безробітних Данія і Нідерланди.

Результати реформ у галузі активних програм зайнятості засвідчили, що внесені зміни не є кардинальними. Не зважаючи на недостатню ефективність програм, на їх здійснення продовжують витрачатися значні ресурси.

Також не вирішена проблема закриття неефективних програм. Доля витрат на найбільш критиковану програму по створенню і субсидіюванню робочих місць практично не змінилася. Більше того, на тлі згорання суспільних робіт відбувається збільшення субсидій приватним працедавцям для фінансування постійних робочих місць.

Слід зазначити, що лише заходами активної політики кардинально вирішити проблеми ринку праці складно. У орбіту активних програм потрапляє лише частина безробітних. Крім того, у працівників державної служби зайнятості недостатньо стимулів до працевлаштування безробітних, оскільки ресурси, що є у розпорядженні цих структур, залежать не стільки від ефективності їх роботи, скільки від загального числа зареєстрованих безробітних. У тих країнах, наприклад, у Франції, де служби зайнятості керуються профспілками, вони зацікавлені в тому, аби не створювати конкуренції між зайнятими і безробітними.

Поточна криза продемонструвала високу залежність нових членів ЄС від світової економічної кон'юнктури. Негативні наслідки такої залежності виразно проявилися ще навесні і влітку 2008 р., коли зростання світових цін на енергоносії і продовольство призвело до швидкого зростання інфляції і зниження рівня життя населення країн Центральної і Східної Європи (ЦСЄ).

З осені 2008 р. у всіх країнах ЦСЄ відбувається падіння ВВП і збільшення кількості безробітних. Особливо важке становище склалося в Угорщині і країнах Балтії.

На надзвичайному саміті ЄС, що відбувся 1 березня 2009 р. в Брюсселі, було оприлюднено прохання Угорщини і Польщі (яку ще раніше підтримав

уряд Австрії) про надання колишнім соціалістичним країнам кредиту у розмірі 180 млрд. євро на оздоровлення їх банківських систем і підтримку обмінних курсів. Проте ця ідея не знайшла порозуміння. Канцлер головної в ЄС Німеччини Ангела Меркель заявила, що недоцільним є заснування спеціального фонду для допомоги країнам із слабкою економікою, оскільки кожна з них потребує особливого підходу. Проти створення такого фонду виступив і голова Європейської комісії Жозе Мануель Баррозу. Натомість учасники саміту домовилися про протидію протекціонізму, а також про те, що державна підтримка галузей, постраждалих від кризи, не створюватиме перешкод для функціонування єдиного внутрішнього ринку ЄС.

Формально у керівництва ЄС були всі підстави відхилити прохання Угорщини і Польщі, тим паче, що створення особливого режиму для країн, де ще недавно була планова економіка, могло негативно позначитися на інтеграційному процесі. І справа тут навіть не стільки в тому, що східну і західну частини Євросоюзу могла розділити нова, цього разу економічна, «залізна завіса», скільки в тому, що утриманські настрої легко провокують затяжні політичні конфлікти.

У жовтні 2008 р. криза заявила про себе в країнах ЄС з повною силою. 27 листопада 2008 р. Єврокомісія направила в Європейську раду проект «Плану оздоровлення європейської економіки», що був затверджений в грудні цього ж року. У документі йшлося, що кризова ситуація стала серйозним випробуванням для урядів та інститутів ЄС і держави-члени повинні спільно протистояти рецесії. «Ми потонемо або виплинемо разом», – підкреслили автори документа.

Основними засадами запропонованої Європейською комісією програми виходу з кризи були дії з двох напрямів. Перший – стимулювання споживчої довіри і розширення попиту. Комісія запропонувала, аби ЄС і його члени в екстреному порядку виділили на ці цілі 200 млрд. євро (1,5 % ВВП). Другий напрям – посилення конкурентних переваг Євросоюзу. Вирішенню цієї задачі мала сприяти стратегія «розумних» інвестицій (на підвищення ефективності

використання енергії і енергозбереження, на створення екологічно чистих технологій, розвиток дослідницької інфраструктури тощо). При цьому головними умовами оздоровлення економіки проголошувалися солідарність і соціальна відповідальність. Зокрема, йшлося про заходи, спрямовані на підтримку зайнятості і допомогу соціально незахищеним групам населення.

4 березня 2009 р. напередодні весняної сесії Європейської Ради, Єврокомісія ухвалила документ, названий «Сприяння оздоровленню Європи». Якщо грудневий (2008 р.) план був націлений на те, щоб зупинити рецесію і створити умови для пожвавлення економіки, то в березневому ставилося завдання посилити координацію дій між державами – членами ЄС і добитися переходу до стадії підйому економіки. Документ містить широку програму реформування фінансового сектора, уточнює і коректує заходи, покликані стимулювати споживчий попит, а також забезпечити зростання інвестицій і збереження (створення нових) робочих місць.

2.3. Механізми надання суспільних благ в європейських країнах і Україні

У даному підрозділі розглянемо європейський досвід надання суспільних благ і спробуємо виявити його позитивні і негативні сторони. Дослідження європейського досвіду корисне ще й тому, що він впливає на ставлення жителів різних регіонів України, зокрема, до майбутньої моделі охорони здоров'я. Так, страхова модель охорони здоров'я зарекомендувала себе як вельми успішна в Польщі та Угорщині і не проявила відчутних переваг в Росії [217, с. 209].

Стрімке зростання соціальних витрат за їх важливості з точки зору забезпечення якості життя для всіх верств населення вже у 80-х роках ХХ століття стало джерелом серйозних фінансових і навіть моральних проблем для європейських країн. Збільшення частки осіб пенсійного віку, приплив іммігрантів, що поповнюють число сімей з низьким рівнем доходів,

збільшення числа неповних сімей, ослаблення стимулів для пошуку роботи, необхідність зниження податкового тягаря для тих, хто працює і сплачує податки до державної скарбниці, а також високі норми безробіття, нові вимоги до кваліфікації праці – все це поставило перед соціальною політикою складні завдання. Так, згідно з даними експертів ОЕСР, на 30 % населення, що займає верхні позиції в соціальній структурі первинного (ринкового) розподілу доходів, припадає від 48,7 % податкових платежів в Данії, до 67,9 % – у Франції при середньому рівні в 59,4 %. Для середньої категорії застосовується модель помірної податкової політики – їх вклад від 23,5 % у Франції і 28,4 % в США до 35-37 % у ФРН, Норвегії, Нідерландах, Швеції і Данії. Характерно, що чим нижчий загальний рівень диференціації доходів, тим більшою є частка малозабезпечених у бюджетних надходженнях: у скандинавських країнах вона складає 9-14 % при середньому рівні 8 %. У останні десятиліття, зокрема в 1990-х роках розвивалася тенденція до зростання долі найбільш забезпечених груп і зменшення навантаження на середні прошарки населення [222, с. 32].

Яким чином в умовах помірного економічного зростання і обмеженості ресурсів розвивається соціальна інфраструктура в цілому і соціальне забезпечення зокрема? Як за наявності соціальних гарантій, що забезпечують прожитковий мінімум, не заманити певну категорію людей в «пастку бідності», утриманства, як зберегти у них стимул до трудової діяльності і самостійного здобуття свого доходу?

Все це вимагало сповільнення подальшого зростання і навіть зниження державних витрат на соціальні цілі, гнучкіших форм допомоги, застережень щодо її надання, розширення можливостей професійної підготовки її одержувачів разом із створенням додаткових робочих місць. Підтримка соціальних гарантій на колишньому рівні потребувала б ще більшого збільшення державних витрат. Ось чому реформи соціального забезпечення і соціального страхування, в результаті яких частину таких витрат можна було

б перекласти на саме населення, є важливим завданням, яке прагнуть вирішувати уряди всіх європейських країн.

Однак такі реформи зустрічають потужний опір з боку населення. Інститути соціального забезпечення міцно вбудовані в сучасну ринкову економіку, цю систему можна реформувати, але без неї сучасна постіндустріальна економіка вже немислима.

У останні десятиліття в європейських країнах здійснюється реформування системи державного фінансування з метою підвищення ефективності їх використання і скорочення державних витрат, що практично досягли своєї межі. Проте разом з ліквідацією багатьох господарських програм за участю держави (держава повністю або частково виходить з багатьох сфер діяльності), водночас спостерігається концентрація ресурсів у галузях, які завжди були поза сферою ринкових відносин, в першу чергу, в соціальній сфері, сфері охорони здоров'я, освіти, науці тощо. Це можна пояснити тим, що уряди країн Європейського Союзу в умовах постіндустріальної економіки надають важливе значення стимулюванню інноваційних процесів і підвищенню якості людського капіталу.

Поняття «людський капітал» вперше було сформульоване в «Політичній арифметиці» В. Петі. Пізніше воно знайшло віддзеркалення в працях «Дослідження про природу і причини багатства народів» А. Сміта, «Принципи політичної економії» А. Маршалла, роботах інших учених. Але як самостійний розділ економічного аналізу теорія людського капіталу сформувалася лише в 50-60 роки ХХ ст. Заслуга в цьому належить американському економістові Т. Шульцу, а базова теоретична модель була розроблена і викладена Г. Беккером в книзі «Людський капітал». Ця робота стало основою для всіх подальших досліджень у зазначеній сфері і була визнана класикою сучасної економічної науки. Пізніше розробкою теорії людського капіталу займалися зарубіжні вчені Бен-Порет, М. Блауг, Е. Лезер, Р. Лейард, Дж. Мінцер, Дж. Псахаропулос, Ш. Розен, Ф. Уелч, Б. Чизик, М. Фрідман та ін.

Суть теорії людського капіталу полягає в тому, що інвестиції в освіту і охорону здоров'я створюють людський капітал подібно до того, як витрати на устаткування і матеріали формують фізичний капітал. Підвищення розумових і фізичних здібностей працівника як складових людського капіталу порівнюються з накопиченням матеріально-речових елементів виробництва. При цьому освіта розглядається перш за все як інструмент прагматичної діяльності людини, що передбачає швидке повернення вкладених засобів і ресурсів і їх відтворення на користь того, хто виступає замовником, споживачем підготовлених кадрів. Таким чином, робиться припущення, що існує безпосередній зв'язок між інвестиціями в людський капітал і продуктивністю праці. Примноження людського капіталу має сприяти зростанню продуктивності праці і ефективності виробництва. Одночасно із зростанням продуктивності праці повинно відбуватися збільшення доходів працівника, що, у свою чергу, стимулює його робити нові інвестиції в здоров'я і освіту з метою поповнення запасу знань, навиків і мотивацій (саме сукупність природжених здібностей і набутих знань, навиків і мотивацій, за визначенням Г. Беккера, і складають людський капітал) аби з часом його знову ефективно застосовувати [26, с. 6].

У сучасній науковій літературі наголошується, що поняття людського капіталу стає дуже вузьким і утилітарним для характеристики творчого потенціалу суспільства в сучасному розвитку і вимагає розширювального тлумачення [372, с. 52].

Слід зазначити, що сама історія створення концепції людського капіталу йшла шляхом розширення трактування спочатку запропонованого Т. Шульцем і Г. Беккером поняття «інвестиції в людину». Сьогодні в нього включають не лише витрати на освіту, підготовку і перепідготовку кадрів, але і всі інші витрати на відтворення робочої сили. Розрахунки Всесвітнього Банку включають в нього також значну частину споживчих витрат – поточні витрати сімей на харчування, одяг, житло, освіту, охорону здоров'я, культуру, а також витрати держави на ці цілі. Згідно з розрахунками,

зробленими Світовим Банком з метою оцінки основних складових національного багатства – людського капіталу, природного капіталу і відтворювального капіталу, людський капітал складає в цій структурі від 70 до 76 % в Західній Європі [372, с. 52].

Тому не випадково, що найважливішим орієнтиром сучасної бюджетної політики є розподіл значної частини суспільних ресурсів на створення людського капіталу, тобто на освіту, охорону здоров'я, професійну підготовку і перепідготовку кадрів.

Прагнучи скоротити соціальні витрати або хоч би не допустити їх подальшого зростання, уряди європейських країн вважають пріоритетною метою надання таких суспільних благ, як охорона здоров'я і освіта. Саме тому державні інвестиції в охорону здоров'я і освіту за часткою у ВВП у всіх цих країнах набагато перевищували витрати на оборону [280, с. 33].

Так, в європейській практиці існує ряд форм надання матеріальної допомоги студентам. Наприклад, у Великобританії поширені пільгові освітні кредити і субсидії на житлі під час навчання у вузі. У Франції і Німеччині видаються особливі стипендії, гранти тощо [385, с. 29].

Витрати на освіту і охорону здоров'я мають значення не лише з точки зору розвитку людської особистості або як передумови формування найважливішого виробничого чинника. Їх значення величезне і як умови, що сприяє вирівнюванню індивідуальних доходів населення. Один з відомих теоретиків людського капіталу Т. Шульц ще на початку 1970-х років писав: «Оскільки розподіл особистих доходів від звичайного капіталу (власності, що приносить дохід) здійснюється більш нерівномірно, ніж від людського капіталу, і оскільки запас людського капіталу збільшується в порівнянні з величиною звичайного капіталу, остільки за інших рівних умов нерівність в розподілі особистих доходів внаслідок цього скорочується» [506, р. 25].

З цієї точки зору державні витрати на освіту, навчання і перенавчання робочої сили, на охорону здоров'я відіграють не меншу, а може і більшу роль, ніж інші соціальні витрати, безпосередньо спрямовані на подолання тієї

соціальної нерівності, яку породжують ринковий розподіл доходів, а також інші причини (хвороби, бідність та ін.).

У західноєвропейських країнах, очевидно, досягнуто близьке до оптимального і досить стійке співвідношення державного і приватного фінансування охорони здоров'я. Держава вже не може або не хоче брати на себе додаткові зобов'язання: її доля у фінансуванні галузі в більшості цих країн за півтора десятиліття змінювалася в межах 1-2 % (частіше у бік підвищення). Звертає увагу помітне її скорочення (на 4-5 %) в Німеччині, Швеції, Канаді, інших традиційних лідерах «соціалістичної» охорони здоров'я. Тут спостерігається найінтенсивніший пошук раціональнішого співвідношення державного і приватного фінансування: вводяться нові соплатежі населення (Німеччина), підвищується їх розмір (Скандинавські країни), полегшуються умови для добровільного медичного страхування і розвитку приватного сектора (Канада, Великобританія).

Зростання витрат на охорону здоров'я в західних країнах забезпечує помітне поліпшення показників здоров'я населення. Цьому не малою мірою сприяють внутрішні перетворення в системі надання медичної допомоги: істотне підвищення ролі первинної ланки охорони здоров'я, широкомасштабні профілактичні заходи, посилення інтеграції охорони здоров'я з іншими соціальними службами, прогрес медичних технологій. Тим не менш, охорона здоров'я практично скрізь є однією з найбільш конфліктних сфер суспільного життя. Головна проблема – невідповідність величезних витрат і результатів функціонування галузі. Це виявляється, перш за все, в тривалих термінах очікування планових консультацій, досліджень і госпіталізації (наприклад, у Великобританії і Канаді хворі чекають їх місяцями), у недостатньо швидкому реагуванні постачальників послуг на потреби населення, у відсутності або обмеженні можливості для вибору лікаря в стаціонарах, надмірному захопленні лікарів дорогівартісними технологіями.

Згідно з опублікованим 5 жовтня 2009 р. щорічним звітом Організації Об'єднаних Націй про рівень життя в 182 країнах світу, кращою країною в світі для проживання визнана Норвегія. На другому місці знаходиться Австралія, на третьому – Ісландія. Останнє місце залишилося за Нігером, повідомляє агентство Reuters.

Норвегії вдалося піднятися на верхню сходинку в рейтингу країн за Індексом розвитку людського потенціалу ООН, випередивши Австралію і Ісландію. На четвертому місці знаходиться Канада, на п'ятому – Ірландія. Німеччина посідає 22-е місце в списку, опинившись позаду Нідерландів, Франції, Австрії, Іспанії, Бельгії, Італії і Великобританії. Японія розташувалася на 10 позиції, США – на тринадцятій, Китай – на 92-й. Останні місця в списку належать Сьєрра-Леоне, Афганістану і Нігеру.

Індекс розвитку людського потенціалу (ІРЛП) оцінює рівень життя в різних країнах світу, ґрунтуючись на таких показниках, як тривалість життя, писемність дорослого населення на рівні початкової, середньої і вищої школи, а також середній рівень доходів.

Рівень життя населення характеризується багатьма показниками, з яких можна виділити декілька найбільш вагомих. Це, в першу чергу, кількість померлих, показники середньої тривалості життя і захворюваності. Поза сумнівом, ці три показники якнайповніше відображають величезний комплекс різних чинників, безпосередньо або опосередковано впливають на людину в її повсякденному житті – економічні і соціальні, психологічні і екологічні, виробничі і побутові, природні і організаційно-технічні, соціальні і політичні. Ці показники безпосередньо залежать від стану системи охорони здоров'я, від рівня безпеки на виробництві і в побуті, від кримінальної ситуації в країні, від якості соціального забезпечення і навіть морально-психологічного клімату в суспільстві.

Не менш важливим показником є кількість дітей, що народилися. Звичайно ж, бідність істотно знижує народжуваність, але слід також визнати, що це не єдиний стримуючий чинник. Народжуваність багато в чому

залежить від забезпеченості населення дитячими дошкільними установами, системою державної допомоги у вихованні дітей. Важливим чинником, що впливає на зниження народжуваності, є низький рівень захищеності молодих жінок – матерів на виробництві, чимало з яких має вищу освіту і хотіли б, окрім радості материнства, досягти успіхів у своїй кар'єрі. Істотно впливає на зниження кількості зареєстрованих шлюбів і збільшення розлучень молодих сімей, що природно спричиняє зниження народжуваності, – відсутність перспективи вирішення житлової проблеми. Необхідно визнати, що наявність в молодій сім'ї житлової проблеми часто є основним чинником, що виключає появу дитини в сім'ї. Тому показник забезпеченості населення житлом є також важливим.

Половина населення в 24 бідних країнах світу неписьменна, в порівнянні з 20 % в державах, які характеризуються середнім рівнем людського розвитку. Середня тривалість життя в Афганістані складає 43,6 років, в Нігері – 50 років. Для порівняння: у Японії цей показник досягає 82,7 років, в Норвегії – 80 років. На кожен долар, зароблений жителем Нігері, припадає 74 долари в Норвегії. Найвищий рівень ВВП на душу населення – 74,5 тисяч доларів зафіксовано в Ліхтенштейні, де проживає 35 тисяч осіб, знаходяться 15 банків і понад 100 компаній по управлінню активами заможних осіб.

Україна займає в рейтингу 85 місце, Росія – 71 місце, Білорусія – на 68-му, Казахстан – на 82-му. Прибалтійські республіки – Латвія, Литва і Естонія (48, 46 і 40 місце відповідно) [271].

Істотні зміни в механізмах надання суспільних благ в європейських країнах пов'язані з розвитком різних форм співпраці держави з приватним бізнесом. Здавалося б, головною тенденцією розвитку постіндустріальної економіки був і залишається вихід держави з ряду галузей, де вона в результаті націоналізації або державного регулювання займала ключові позиції. Сильний імпульс цьому процесу дали реформи суспільного сектора, що реалізуються впродовж останніх двох-трьох десятиліть. Проте скорочення масштабів прямої участі держави в господарському розвитку

супроводжується посиленням її ролі в забезпеченні базових умов розвитку економіки – створенні і підтримці сприятливого для бізнесу клімату, розвитку матеріальної і нематеріальної інфраструктури, сфер освіти і наукових досліджень як ключових джерел зростання економіки, національного багатства, зміцнення конкурентоспроможності.

У одних країнах акцент робиться на вдосконаленні управління галуззю при вирішальній ролі держави, в інших – на активізації ринкових механізмів. Обидва ці напрями не виключають один одного: вдосконалення управління потрібне і при використанні ринкових механізмів.

На початку 1990-х років практично у всіх європейських країнах розглядалися варіанти посилення ринкової орієнтації охорони здоров'я. Теоретичні концепції регульованої конкуренції і внутрішнього ринку виходили з того, що сфера державного планування звужуватиметься і ринок все розставить на своїх місця. Однак згодом акценти політики були істотно змінені. Багато країн (Швеція, Італія, Іспанія, Фінляндія) в тій або іншій формі стимулювали механізми підприємницької поведінки постачальників послуг – впроваджували договірні відносини, забезпечували операційну автономію лікарень, роблячи їх відповідальними за фінансові ризики, створювали нові механізми мотивації лікарів тощо. Але послідовно ринкові реформи проводилися лише у Великобританії і Нідерландах (у 2003 р. до них приєдналася Німеччина, причому в 2007 р. почався етап радикалізації ринкової реформи).

Теоретичною основою ринкових реформ в охороні здоров'я стали всілякі моделі квазіринкових відносин [442]. Досвід їх реалізації в Нідерландах і Великобританії дозволяє зробити певні висновки щодо можливості і обмеження ринкових механізмів.

Ринкова реформа в Нідерландах почалася в 1982 р. і пройшла декілька етапів, в ході яких накопичувалися інституційні умови розвитку ринків медичного страхування і медичних послуг. Особливість нової системи – створення умов для цінової конкуренції лікарняних кас (страховиків).

Страхові внески працедавців до Центрального фонду обов'язкового медичного страхування (ОМС) доповнюються внесками громадян у вибрану лікарняну касу. Загальний обсяг коштів, контрольованих страховиками, складається з солідарної частини (внесків від Центрального фонду) і прямих платежів застрахованих. Кожна лікарняна каса самостійно визначає розмір страхового внеску. При цьому закон встановлює правила єдиного розміру тарифу для всіх категорій застрахованих, таких, що вибрали певну лікарняну касу (з метою унеможливлення дискримінації осіб з найбільшими потребами в медичній допомозі).

Іншою підставою для конкуренції страховиків є можливість варіації програм медичного страхування. Все населення має право на стандартний пакет медичних послуг – на рівні ОМС, що склалося в системі. Страховики реалізують різні варіації цього пакету за умовами надання медичної допомоги. Наприклад, страхова компанія «Увіт» пропонує: інформацію про результати лікування в різних медичних організаціях; ваучери із знижками на придбання продуктів харчування з низьким вмістом холестерину; знижку страхового внеску особам з надмірною вагою за умови досягнення цільового показника зниження ваги (можна заощадити майже 600 євро на рік); пільгові умови проведення планових хірургічних операцій, у тому числі в Німеччині. Компанія ж «Мензис» відкрила три власні центри первинної медичної допомоги і планує відкрити ще десять для полегшення доступності лікарів загальної практики та істотного зниження витрат на стаціонарну допомогу. Компанія виплачує великі бонуси лікарям за призначення ліків-дженериків замість запатентованих ліків, що дає помітну економію. Крім того, страховики мають право встановлювати розмір платежу у момент застосування медичної допомоги (франшиза), але не більше 500 євро на рік. Допускається повернення застрахованому частини страхової премії, якщо його щорічні витрати на медичну допомогу не перевищують 255 євро [442].

Нова система медичного страхування отримала назву «Обов'язкове добровільне медичне страхування». Це означає, що всі громадяни країни є

симбіозом правил обов'язкового і медичного обслуговування. Страховики не мають права відмовити громадянинові в страхуванні, не можуть встановлювати страхову премію залежно від стану його здоров'я, зобов'язані забезпечити стандартний набір видів медичної допомоги (це характеристика ОМС). До цього набору додаються страхові програми, що реалізуються за правилами добровільного медичного страхування (ДМС). У результаті складається об'єднаний ринок ОМС і ДМС.

Ще одна новація нідерландської ринкової реформи – перетворення страховиків на носіїв фінансових ризиків. Вони ділять відповідальність з Центральним фондом ОМС за відхилення фактичних витрат на медичну допомогу від планових, визначених Центральним фондом на основі диференційованого нормативу фінансування страховиків. Останні оплачують медичну допомогу не лише в межах отриманих від держави і населення коштів, але і за рахунок власних джерел. Недотримання ними встановленого порядку фінансування спричиняє прямі економічні втрати.

Створення системи розподілу фінансових ризиків розтягнулося в часі. Спочатку фінансова відповідальність страховиків за незаплановані витрати на медичну допомогу була мінімальною – всього 3 % сукупних фінансових ризиків. Уряд побоювався, що дуже високі фінансові ризики страховиків підсилять їх прагнення до відбору здорових застрахованих, чиї витрати нижче і їх легко передбачити. Але з вдосконаленням системи вирівнювання умов фінансування окремих лікарняних кас, починаючи з кінця 1990-х рр., уряд поступово збільшував долю фінансових ризиків, що покладалися на страховиків [442].

Конкурентна модель ОМС передбачає також зміну системи взаємодії лікарняних кас з медичними організаціями. Основою їх відносин стає принцип селективних договірних відносин, тобто страховик має право відмовити в договорі ліцензованій медичній організації. Лікарняні каси зобов'язані до початку перереєстрації застрахованих зробити свої пропозиції відносно складу медичних організацій, з якими вони уклали договори, а

також фінансових умов надання медичної допомоги в медичних організаціях, з якими договори не укладені. Діє загальне правило: чим більше свободи вибору, тим дорожча страховка. Зацікавлені в необмеженому доступі до медицини роблять більші страхові внески.

Найбільш амбітна частина моделі регульованої конкуренції – обмеження сфери державного планування охорони здоров'я. Органи державного управління зберігають свою відповідальність за стан охорони здоров'я, але без прямого контролю за обсягами медичної допомоги і цінами.

Наприкінці 1990-х років була сформульована теза про те, що головним покупцем медичної допомоги повинні стати лікарняні каси, а не уряд. При цьому підкреслювалося, що в ролі покупця повинні виступати не «картель лікарняних кас» (їх асоціація, що укладає колективну угоду з постачальниками медичних послуг), а кожна лікарняна каса окремо. Страховикам відводиться центральна роль в розподілі ресурсів охорони здоров'я.

Одночасно змінюється порядок фінансування крупних інвестицій лікарень: тепер їх джерелом є не державний бюджет, а доходи самих лікарень, що формуються в системі ОМС, а також кредити комерційних банків. Держава більше не несе фінансової відповідальності за зобов'язаннями лікарень. Замість цього уряд ініціював створення резервного (по суті страхового) фонду для підтримки фінансової стабільності лікарень. Він формується на добровільній основі за рахунок самих лікарень.

У більшості європейських країн сьогодні склалася розвинена система планування потужностей медичних установ. Органи державного управління планують будівництво і реконструкцію лікарень, інвестиції в дороге устаткування, обсяги і структуру надання допомоги, відповідні показники мережі медичних організацій, трудові ресурси. Головна сфера планування – лікарняна допомога, але у ряді країн плануються і ресурси амбулаторної допомоги. Важливо зазначити, що в більшості країн плануються потужності

не лише державних, але і приватних медичних організацій, що працюють за контрактами в системі державного фінансування охорони здоров'я.

Держава виходить з того, що в ситуації інформаційної асиметрії та відсутності цінового сигналу галузь здатна поглинути будь-які ресурси без адекватних кінцевих результатів, тому бере на себе відповідальність не лише за фінансування, але і за планування потужностей галузі. Планування – частина політики заощадливих витрат, її складовою є підвищення структурної ефективності галузі: розширення ролі першої медичної допомоги, використання ефективних медичних технологій, зниження необґрунтованої госпіталізації, спеціалізованих досліджень і консультацій, оптимізація ліжкового фонду лікарень [442].

У багатьох країнах Європейського Союзу реформи мали за мету розподіл функцій фінансування і надання медичної допомоги. Пряме підпорядкування медичних організацій органу управління охороною здоров'я поступається місцем їх взаємодії на основі договірних відносин. Виникає новий тип відносин «замовник-виконавець». При цьому замовник (покупець) сплачує не за ресурси, а за кінцеві результати діяльності постачальників – обсяг і якість медичних послуг.

Договірні відносини реалізуються в конкурентному і неконкурентному середовищі. У першому випадку вони побудовані на відборі найбільш ефективних постачальників послуг, що претендують на отримання замовлення (селективні договірні відносини), в другому – орієнтуються на планову функцію договорів. Покупець і постачальник медичної допомоги погоджують її обсяги, вимоги до якості послуг і ефективності використання ресурсів. Договори розглядаються як альтернативні форми вирішення тих же завдань, які традиційно здійснювалися через механізм державного планування охорони здоров'я [442].

Важлива проблема європейських систем обов'язкового медичного страхування – забезпечення механізму узгодження договорів між страховиками і медичними організаціями із загальною системою планування

охорони здоров'я. Актуальність проблеми пов'язана з тим, що функції планування і фінансування охорони здоров'я виявилися багато в чому відокремленими, оскільки їх виконують різні суб'єкти системи. В результаті здебільшого виникає ситуація, коли плануючі органи приймають рішення, а у страховиків не вистачає коштів на оплату відповідних послуг. Відтак договори все більше інкорпорується в загальну систему планування охорони здоров'я, забезпечуючи тісніший зв'язок між функціями планування і фінансування. Страховик або інший покупець медичної допомоги вступає у договірні відносини з медичною організацією, маючи «на вході» певні параметри державних планів, у розробці яких всі вони беруть участь.

Водночас страховик володіє правом вносити корективи до загальних планів, виходячи з потреб в конкретній ситуації надання медичної допомоги своїм клієнтам. Він свідомо може здійснити розширення обсягу ресурсозберігаючих заходів понад встановлені планом цільові показники, може використовувати свої системи стимулювання якості медичної допомоги тощо. Зібрана ним інформація про можливості реструктуризації враховується при плануванні «зверху», що доповнюється плануванням «знизу» [442].

Інша важлива тенденція – зміна типу договорів. Традиційний блок – контракт з медичною організацією, що встановлює її готовність до надання певного набору медичних послуг, поступається місцем договорам, що визначають показники діяльності постачальників послуг. Останні ж переважним чином базуються на системі розподілу фінансових ризиків між покупцем і постачальником послуг. Якщо договір на оплату фактичної кількості випадків лікування передбачає перехід всіх фінансових ризиків до покупця медичної допомоги (чим більше обсяг послуг, тим вище витрати покупця), то договір витрат і обсягів передбачає, що при перевищенні договірних зобов'язань використовуватиметься певна схема розподілу фінансової відповідальності між покупцем і постачальником. Цей тип договору стає домінуючим.

Підвищення ролі таких договорів – елемент державної політики стримування витрат і підвищення структурної ефективності. Їх мета – посилити мотивацію постачальників (перш за все лікарень) до зниження кількості необґрунтованих консультацій, досліджень, госпіталізації тощо. Одночасно використовуються і договори на оплату фактичної кількості випадків. У першу чергу це стосується послуг, збільшення яких необхідно стимулювати [442].

Важливим елементом реформ у галузі охорони здоров'я є формування нової економічної мотивації медичних організацій. Для цього використовуються методи оплати медичної допомоги, зорієнтовані на результат. Вибір конкретних форм оплати здебільшого визначається прагненням підвищити роль першої медичної допомоги. Емпіричні оцінки демонструють прямий зв'язок між рівнем розвитку первинної ланки (перш за все, загальних лікарських практик), з одного боку, і показниками здоров'я та обсягом фінансування охорони здоров'я – з іншого. У 18-ти країнах Організації Економічного Співробітництва і Розвитку вищому рівню первинної допомоги відповідають нижчі показники смертності, у тому числі від серцево-судинних захворювань, а також нижчі витрати на лікарняну допомогу в цілому по охороні здоров'я. Конкретними завданнями щодо створення нової мотивації є:

- підвищення відповідальності лікарів первинної ланки за стан здоров'я обслуговуваного населення: вони повинні не лише надавати кваліфіковану допомогу, але і організувати і координувати надання допомоги в інших ланках охорони здоров'я. При цьому ключова роль відводиться комплексу профілактичних заходів;

- розширення функцій лікарів первинної ланки, лікування 80-90 % випадків захворювань має забезпечуватися на цьому рівні;

- підвищення якості послуг, що надаються, на основі використання стандартів клінічної практики – «медицини, заснованої на доказах»;

- поглиблення інтеграції з іншими секторами охорони здоров'я і соціальними службами, забезпечення на цій підставі комплексного підходу до профілактики і лікування захворювань;

- посилення дії первинної управлінської ланки на інші служби охорони здоров'я, перетворення її на реального замовника у сфері спеціалізованих досліджень, консультацій, госпіталізації тощо [442].

У секторі стаціонарної допомоги нова економічна мотивація покликана забезпечити досягнення двох різноспрямованих цілей. З одного боку, практично у всіх західних країнах ставиться завдання заборони витрат на стаціонарну допомогу. Методи оплати мають бути зорієнтовані на зниження необґрунтованої госпіталізації (перенесення частини послуг на амбулаторний етап), підвищення інтенсивності лікування (зниження тривалості перебування в стаціонарі) і його якості (наприклад, зниження числа повторних госпіталізацій). З іншого боку, в багатьох країнах ставиться завдання розширення споживчого вибору клієнтів. На цій основі планується забезпечити оперативну реакцію лікарень на потреби споживачів, зокрема скоротити час очікування планових госпіталізацій. Ця мета може суперечити забороні витрат, оскільки розширення вибору послуг зазвичай пов'язане зі зниженням вимог до обґрунтованості стаціонарної допомоги, а отже, і зростанням витрат. У реальній практиці такі цілі співіснують, ускладнюючи загальну картину економічної мотивації [442].

А. Пухальський, який досліджує механізм реалізації соціальної політики у сфері послуг охорони здоров'я Росії, вважає, що необхідними є проекти підвищення якості послуг у сфері охорони здоров'я з обов'язковим урахуванням:

- орієнтації на кінцевий результат з поетапним переходом установ охорони здоров'я, що беруть участь в реалізації пілотного проекту, переважно на одноканальне фінансування через систему обов'язкового медичного страхування (переваги одноканального фінансування через систему обов'язкового медичного страхування, при якому всі джерела

фінансування об'єднуються в один фінансовий потік, полягають в можливості оперативного управління ресурсами і обсягами медичних послуг за допомогою економічних інструментів);

– реформування оплати праці медичних працівників залежно від кінцевих результатів (впровадження галузевої системи оплати праці медичних працівників вимагає розробки системи оцінки якості медичної допомоги населенню і критеріїв оцінки результативності діяльності медичних працівників, що призведе до підвищення відповідальності медичних працівників щодо кінцевих результатів своєї праці і, отже, до підвищення якості медичних послуг, що надаються);

– забезпечення обліку наданих медичних послуг і оцінки їх якості (реалізація цього напряму полягає у впровадженні системи персоніфікованого обліку на основі впровадження єдиних програмних продуктів, що включають галузеві мережі передачі даних, вироблення підходів до створення єдиного інформаційного простору у сфері охорони здоров'я) [313, с. 10].

У більшості країн Центральної і Східної Європи методи оплати амбулаторно-поліклінічної допомоги переважним чином трансформуються в методи оплати лікарських послуг – лікарів загальної практики і фахівців. У такий спосіб акцентується увага на послугах конкретного лікаря, оскільки оплачується не поліклініка, а сам лікар. Це стало можливим в результаті радикальних перетворень в організації амбулаторної допомоги, завершення етапу масового становлення інституту лікаря загальної практики. Більшість таких лікарів діють як незалежні економічні суб'єкти у складі індивідуальних і групових практик.

Реалізація ринкових моделей в Нідерландах і Великобританії демонструє необхідність проведення великого обсягу робіт по формуванню адекватних умов для досягнення поставлених цілей. Прогрес у створенні цих умов очевидний. Однак на сьогодні відсутні докази того, що ринкові сили здатні забезпечити раціональніший розподіл ресурсів і підвищення якості медичної

допомоги. Більше того, немає підтвердження того, що ринкові механізми звужують сферу державного регулювання і планування охорони здоров'я.

Умови реалізації моделей квазіринкових відносин важко досягти на практиці. По-перше, складно примирити конкуренцію і суспільну солідарність, особливо в системах ОМС, Вирівнювання фінансових ризиків є складною технічною проблемою, але навіть за певного прогресу в цьому напрямку (як це відбувалося в Нідерландах), залишаються інші соціальні обмеження ринкових механізмів. По-друге, брак інформації залишається суттєвим бар'єром для вільної взаємодії ринкових сил. Не лише індивідуальні, але і колективні покупці медичних послуг не мають достовірної бази даних для вибору найбільш ефективних постачальників послуг. По-третє, ринкові реформи пов'язані з високими транзакційними витратами. «Продукт» медичних організацій, що не завжди чітко ідентифікується споживачами, вимагає великих витрат на розвиток договірних відносин в конкурентному середовищі. Перехід до відносин мережевого типу, зокрема, у Великобританії є свідченням цього очевидного обмеження.

Вельми суперечливо відбувається процес підвищення гнучкості праці і капіталу. Виведення неефективних ланок надання допомоги та відповідних ресурсів обмежується політичними чинниками. Нідерланди намагаються активізувати цей процес, у Великобританії таке завдання не ставиться. Альтернатива ринковим реформам – використання сучасних методів управління і фінансування охорони здоров'я в неконкурентному середовищі, перехід до відносин мережевого типу з акцентом на кооперацію інтегрованого покупця і постачальника медичних послуг.

Що стосується України, то громадяни не задоволені тією ситуацією, яка склалася у сфері охорони здоров'я. В першу чергу, низьким рівнем якості медичного обслуговування і високою вартістю медичних послуг. Дослідження свідчать, що українці прагнуть мати солідарну систему охорони здоров'я, що дозволить перерозподіляти витрати на медичне обслуговування

між державою і населенням (шляхом модифікації бюджетної або впровадження страхової моделі та зменшення доплат з боку пацієнтів), а також здатну забезпечити вищу якість медичних послуг [217, с. 210].

Орієнтація на співпрацю держави і приватного бізнесу передбачає поширення таких форм взаємодії, які означатимуть своєрідну квазіприватизацію певних господарських функцій державної влади, особливо на регіональному або муніципальному рівнях, пов'язаних із задоволенням колективних потреб [138]. У цьому випадку влада звільняється від безпосередньої господарської діяльності, якщо вона досить ефективно здійснюватиметься приватними компаніями. Йдеться про широке впровадження контрактних відносин [382; 56] з підприємствами приватного сектора в тих сферах діяльності, які раніше здійснювалися переважно державою. Спектр таких нових взаємин держави і приватних фірм величезний. Вражають і цифри, що характеризують економію від впровадження контрактної системи, особливо на рівні місцевих органів влади щодо підтримки дорожнього господарства, прибирання сміття, надання рекреаційних послуг, утримання дошкільних установ тощо. Як вважає А. Сурцева, «формування в країні контрактної держави, вбудованої в систему горизонтальних контрактних взаємин, дозволяє всім економічним суб'єктам ефективніше використовувати наявні у них ресурси, внаслідок зниження трансакційних витрат. Існує прямий зв'язок між розвитком контрактних принципів у взаємодії держав, бізнесу і населенням, з одного боку, і економічним зростанням – з іншого» [383, с. 3].

Останнім часом в науковій літературі обговорюється питання щодо передачі державою соціальних функцій приватному бізнесу, некомерційним організаціям. Причому, на думку деяких авторів, йдеться не про відхід держави від соціальної сфери, а про підвищення її ефективності в реалізації соціальної функції.

Так, А. Сіленко та В. Коляденко вважають, що відмінною ознакою оптимальної стратегії держави в умовах глобалізації є те, що вона не

придушує суспільство, а співпрацює з ним, делегуючи частину своїх повноважень місцевому самоврядуванню та організаціям громадянського суспільства. Взаємодія держави з громадянським суспільством (профспілками, асоціаціями підприємців та іншими громадськими організаціями) сприяє консолідації суспільства, дає змогу гнучко реагувати на соціальні проблеми, що виникають, ефективно контролювати бюрократичний апарат і боротися з корупцією [356, с. 167].

З одного боку, соціальна політика – це мистецтво поєднання людських інтересів, інтересів індивідів і держави, різних людських спільнот, груп у сфері соціальних відносин. З іншого – це система взаємодії державної влади, що постійно відновлюється, недержавних структур, самої особистості з питань життєзабезпечення та розвитку людини.

Держава загального добробуту не залишається такою ж, якою вона була на початку свого виникнення. Хоч і повільно, але змінюється її характер – вона відходить від етатистського типу і набуває змішаної державно-приватної форми. Роль приватного бізнесу як активного елемента структури держави загального добробуту тільки посилює її можливості у сфері соціальних послуг. По-перше, заходи держави загального добробуту охоплюють не тільки нужденних, а й матеріально забезпечених і приватний бізнес у сфері соціальних послуг передусім орієнтувався б на них. По-друге, податки з приватного бізнесу дають змогу державі загального добробуту надавати соціальні послуги тим, хто неспроможний сам за них заплатити. По-третє, участь приватного бізнесу в сфері соціальних послуг вносить елемент конкуренції, що сприяє підвищенню якості цих послуг [353, с. 87].

Деякі дослідники, наприклад Г. Вільсон, вважають, що держава передає приватному бізнесу низку своїх повноважень лише тому, що це допоможе більш ефективно розв'язувати соціально-економічні завдання. Зменшення функцій держави дасть їй змогу сконцентруватися на таких важливих проблемах, як контроль за бюрократією і ключовими стратегічними напрямками державного управління [511, р. 23-24.]. Приватний бізнес

розширює можливості соціальної держави, оскільки сьогодні, коли кількість клієнтів соціальної допомоги збільшується, зростання державних витрат на соціальні цілі неможливе. Так, наприклад, В. Танці вважає, що «в новому глобалізованому світі держава буде відігравати більш значну і розумну регулюючу роль, а приватний сектор має нести велику відповідальність у сферах, що традиційно вважалися державними, наприклад інфраструктура і комунальні послуги, пенсійне забезпечення, освіта та охорона здоров'я» [389, с. 62].

Важливим є й те, що ринкові механізми вносять у сферу соціальних послуг елемент конкуренції, котра сприяє підвищенню їхньої якості.

Дуже цікавою в аналізованому контексті є держава загального добробуту, створена в Данії в 1950-х роках, оскільки в цей час економіка поборолася перший період нормалізації після Другої світової війни. Данія привертає нашу увагу тим, що, на відміну від традиційних «держав загального добробуту» з розвиненим державним сектором, в цій країні він був дуже вузьким. Проте, за якийсь час державний сектор значно розширився, що дало змогу здійснити чимало заходів, які реалізуються сучасною державою загального добробуту. Але з виникненням проблем щодо ефективності виробництва в державному секторі постало питання про участь приватного сектора у формуванні держави загального добробуту. Ринкові механізми позитивно вплинули на соціальну державу: конкуренція спричинила поживлення діяльності державних установ, які почали активно боротися за своє «місце під сонцем». Завдяки цьому розширився асортимент товарів і послуг високої якості з одночасним зменшенням їх вартості. Отже, можна зробити висновок про можливість існування тандему ринкових механізмів і державної участі у формуванні сучасної соціальної держави. Таким чином, держава змушена передавати приватному бізнесу низку своїх функцій.

Однак, участь бізнесу в реформуванні соціальної держави не повинна означати відхід держави від сфери перерозподілу доходів і соціального

забезпечення, оскільки ринок, здатний ефективно розв'язувати економічні завдання, водночас неспроможний справедливо розподіляти доходи або згідно з поглядами, що превалюють у суспільстві. Необхідно також враховувати характер приватного бізнесу, інтереси якого лежать в площині реалізації короткострокових і високоприбуткових проектів. Так, П. Самуельсон і Г. Масграйв, автори концепції «суспільних благ», вважають, що, через орієнтацію приватного сектора на отримання прибутку, в нього немає стимулів творити «суспільні блага», призначені для тих, хто за них не спроможний заплатити. Тому держава повинна взяти на себе відповідальність за виробництво необхідних товарів і послуг [356, с. 168]. Як зазначають А. Сіленко і В. Коляденко, держава відмовилася від ролі головного суб'єкта системи соціального захисту. Різке скорочення обсягів фінансування освіти й охорони здоров'я змушує навчальні заклади і медичні установи переходити на платні послуги. Передбачається, що фінансування медичних установ візьмуть на себе страхові компанії. Система соціального страхування розповсюджена в країнах з ринковою економікою. Ця система є наочним прикладом змішаної економіки, оскільки вона передбачає тристороннє джерело фінансування: цільові внески підприємців, працівників і субсидії держави, до того ж в багатьох країнах в загальному обсязі фінансування переважають внески підприємців [356, с. 169].

Останнім часом зростає роль некомерційних громадських установ, що займаються організацією соціальних послуг. Приватні установи соціальної роботи, які влучно називають «третім сектором», вигідно відрізняються від подібних державних організацій небюрократичністю, добровільністю, свободою творчості та самоорганізації їхніх учасників і що особливо важливо, мають можливість впливати на процес прийняття політичних рішень державними органами влади. Державі ж вигідно сприяти розвитку такої системи некомерційних громадських організацій, оскільки завдяки цьому вона звільняється від частини своїх соціальних зобов'язань.

Некомерційні громадські організації приносять велику користь, оскільки надають не тільки соціальні послуги інвалідам, багатодітним, малозабезпеченим та іншим соціально незахищеним категоріям громадян, але й додаткові, так необхідні сьогодні робочі місця, сприяючи зниженню соціальної напруженості.

Слід підкреслити, що не варто розглядати недержавні благодійні організації як структури, що підміняють державні. Даний сектор має стати необхідним доповненням до державного або, як зараз говорять, публічного сектора.

Вивчаючи досвід країн ЄС, потрібно враховувати й те, що соціальні вимоги, які задовольняються в цих країнах, на даний час значно перевищують ті, які вдавалося задовольняти в умовах соціалістичної системи господарювання як з точки зору величини витрат на соціальні потреби з розрахунку на одного жителя, так і з точки зору раціональності їх використання. Не можна забувати і про те, що ресурсні потреби соціальної сфери в найближче десятиліття різко зростатимуть, і навіть в умовах розвиненої економіки посилюватимуться труднощі щодо ресурсного забезпечення соціальної сфери. Це висуває не лише більші вимоги до душевого обсягу валового внутрішнього продукту і до рівня витрат на його виробництво, але і може породжувати необхідність певного посилювання умов надання соціальної підтримки. Зазначені світові тенденції варто своєчасно враховувати і в українській практиці.

Звернення до світового досвіду, можливо, допоможе нам знайти відповідь на складне для українського суспільства питання про взаємодію розвитку ринкових відносин з соціальним розвитком. Видається, що соціальний розвиток не можна протиставлятися утвердженню в економіці регульованих ринкових механізмів. Саме їх розумне використання створює матеріальну базу і певні важливі соціальні і соціально-психологічні умови для розширення виробництва ресурсів, згодом спрямовуватимуться на соціальні цілі, і для раціоналізації їх використання. В той же час не слід

забувати, що всі проблеми соціальної сфери знаходяться в ресурсній площині, тоді як інституційні перетворення є другорядними [193].

Як свідчить світовий досвід, можуть бути створені ефективні механізми підтримки соціальних галузей, діяльність яких при безпосередньому контексті із споживачем соціальних благ і послуг не може визначатися ринковими відносинами. Таким чином, труднощі української соціальної сфери не можна пояснювати переходом до ринку. Йдеться лише про те, що ринкові відносини не набули цивілізованого вигляду, а держава через ресурсні і організаційні чинники залишила соціальну сферу без необхідного регулювання і підтримки. Видається цілком очевидним, що орієнтація на повернення до соціальних технологій, механізмів, нормативів, що діяли в соціальній сфері за радянських часів, не могла б дати позитивного результату. Водночас порівняння нинішньої ситуації в соціальній сфері з періодом попередніх десятиліть дозволяє ще виразніше уявити собі неприйнятність сучасного стану соціальної сфери.

Вочевидь потрібна політична воля на продовження реформування, у тому числі соціальної сфери. В зв'язку з цим, особливо важливо ретельно проаналізувати нагромаджений досвід реформування для того, аби, з одного боку, внести необхідні корективи, а з іншого – не ігнорувати, а тиражувати позитивні зміни, наприклад, в системі фінансування медичних установ, функціонування житлово-комунального господарства тощо. Втім такий позитивний досвід можна спостерігати лише в окремих випадках на рівні місцевих громад.

Вихід з ситуації, що склалася в соціальній сфері, вбачається у формуванні української моделі соціального ринкового господарства. За даних обставин, звичайно, йдеться лише про вироблення дієвої стратегії держави на досягнення цієї мети, яка може бути частково або повністю реалізована по мірі здійснення урядом цілеспрямованої політики.

Практика свідчить, що ринкові механізми знаходять усе більше застосування в рамках суспільного сектора економіки: одні установи

купають послуг інших, якщо це вигідніше, ніж виконувати роботу власними силами. У США, наприклад, одні муніципалітети укладають договори з іншими на складання бюджетів, розробку проектів і програм, якщо їх не задовольняє робота власних підрозділів; поліція одних районів обслуговує сусідні на контрактних умовах.

У тій частині суспільного сектора, яка представлена установами науки, освіти, охорони здоров'я, соціального обслуговування, культури, житлових послуг, дія ринкового механізму істотно обмежується її соціальною природою. Проте, елементи ринку утверджуються і тут. Вони змушують виробників враховувати споживчий попит, рахувати витрати, максимізувати результати. За умови надання виробникам більшої свободи в господарських операціях, а споживачам – можливості вибору послуг залежно від їх цін, якості та інших параметрів, створюється підґрунтя для конкуренції і встановлення взаємозв'язків попиту і пропозиції. При цьому особливо важливим є посилення дії попиту на виробництво, яке, зазвичай, у суспільній економіці є вельми слабким або таким, що діє через політичні механізми з великим запізненням і далеко не на повну силу. У боротьбі за споживача набагато точніше визначаються вартісні, кількісні, структурні та інші параметри попиту, а виробництво націлюється на його повніше задоволення і економію витрат. Модель надання державних послуг, таким чином, трансформується: суто розподільний механізм витісняється актом купівлі-продажу, хоча і не в класичному ринковому, але в наближеному до нього варіанті.

У сфері освіти з метою активізації попиту і розгортання конкуренції батькам і учням надається можливість вибору учбових закладів і курсів на підставі вичерпної інформації про учбовий процес і його результати. Вельми важливо, крім того, поставити обсяги фінансування установ в пряму залежність від результатів їх роботи. Це доволі успішно досягається при фінансуванні освіти у формі ваучерів, тобто письмових фінансових гарантій держави з правом вільного вибору їх одержувачами учбових закладів.

Конкуренція установ за кошти учнів в цьому випадку стимулює підвищення якості навчання і економію ресурсів за рахунок їх концентрації в досить продуктивних структурах.

Збереження ефективних соціальних механізмів передбачає адаптацію існуючої системи соціального захисту до ринкових відносин і її розвиток в новій ситуації, що можливо за умови суттєвої модернізації системи соціального захисту і соціальних послуг. Основними напрямками модернізації, виходячи з досвіду інших країн і теоретичних уявлень про сутність соціальної держави, повинні стати широке використання принципів солідарного та індивідуального страхування; забезпечення адресної соціальної допомоги, що вимагає створення нормативної бази і технічного забезпечення у вигляді системи індивідуального обліку соціально неблагополучних домогосподарств за допомогою введення єдиного номера соціального страхування; прийняття і забезпечення реалізації закону про мінімальні соціальні стандарти; скорочення категорії одержувачів соціальної підтримки за принципом потреби і, найголовніше, створення умов і мотивації для власної активності тих, що потребує забезпечення соціальними послугами. Важливим елементом останнього стає розвиток системи соціальних послуг, що надаються державою, по створенню соціального середовища для інвалідів; професійного навчання і перенавчання; забезпечення зайнятості і організації відповідної інфраструктури (суспільні роботи, бізнес-інкубатори, стимулювання самозанятості тощо).

Модернізація соціальних механізмів не може здійснюватися без урахування існуючої соціальної структури. Так, система соціального захисту, створена в 1991-1998 рр., не лише включає неефективні, неринкові механізми, але і несе навантаження популістських рішень тих років. Крім того, ця система міцно прив'язана до умов високої інфляції, що було абсолютно виправдано в той період часу. Зокрема, це виявляється і сьогодні в жорсткій прив'язці соціальних виплат до мінімальної заробітної плати, а не до прожиткового мінімуму. Система прив'язки виплат до мінімального

розміру оплати праці (МРОП) створювалася, коли для індексації всіх соціальних виплат досить було законодавчо встановити новий МРОП. Проте в умовах відносно низької інфляції дана система непрацездатна і є досить затратною. Багато соціальних виплат мають суцільний характер і не пов'язані з оцінкою реальних потреб. У період високої інфляції і неможливості проведення грошових компенсацій услід за зростанням цін на багато видів послуг виникла значна кількість пільг для більшості населення, які в даний час не відіграють жодної соціально захисної функції, але створюють значне навантаження на бюджети всіх рівнів.

Широке застосування в сучасній Україні механізму соціальних пільг (у натуральній формі у вигляді «соціального пакета» або через щомісячні грошові виплати) вимагає чітких теоретичних уявлень про їх природу. Так, вважається, що соціальні пільги є соціальними гарантіями для окремих категорій громадян. Це твердження робиться на підставі того, що соціальні пільги, як і соціальні гарантії, надаються без урахування індивідуальної потреби і забезпечуються за рахунок бюджету. Проте збіг формальних ознак соціальних пільг і соціальних гарантії не може слугувати підставою для їх ототожнення, оскільки ці механізми забезпечують вирішення різних завдань. Якщо соціальні гарантії є формою соціального захисту громадян, перешкоджають зниженню певних соціальних показників і при цьому є гнучкими, залежать від фінансових можливостей бюджету, а також мають тенденцію до збільшення своїх значень, то соціальні пільги можуть розглядатися як механізми соціального захисту досить умовно, лише для окремих соціально-демографічних груп, без зв'язку з реальною нужденністю та як тимчасовий захід. По суті, це форма безадресного надання соціальних послуг з політичних (популістських) мотивів. У будь-якому разі соціальні пільги можуть розглядатися як сурогатний механізм соціального захисту.

У перші роки української незалежності запозичена від СРСР система, розрахована на найбільш незахищені верстви населення (ветеранів, інвалідів) змінилася під впливом політичних і економічних чинників. Пільги і виплати

перестали бути привілеями соціально незахищених верств населення. Протягом декількох років було прийнято безліч нормативних актів, завдяки яким пільги стали виконувати ще декілька функцій.

По-перше, стимулювали зайнятість. Надбавки і виплати вчителям та медичним працівникам, що практикують у сільській місцевості, доплати аграріям, пільги гірникам, бібліотекарям, ветеринарам – усе це, на думку експертів, призвело до поступової підміни понять, тобто недостатній рівень доходів держава почала компенсувати преференціями, а потім поступово відмовлятися від узятих на себе зобов'язань. По-друге, наданням пільг держава спробувала підвищити статус працівників державних структур, зокрема правоохоронних органів. На даний момент певні пільги мають військові, співробітники МВС, СБУ, прокуратури, судової системи. Передбачалося, що такі рішення понизять рівень корупції і підвищать престижність державної служби. Натомість результатом стало розширення бази пільговиків [68, с. 26].

Той факт, що українська система соціальної допомоги спочатку не була націлена на пом'якшення бідності, а призначалася для надання пільг і допомоги за певні заслуги нечисленним категоріям населення і відтворення цього принципу відтак є не лише продовженням соціальної ідеології минулого, але й істотною перешкодою на шляху побудови соціальної держави.

Особливостями української системи соціального захисту, що потребують змін, є також «плоский» розподіл соціальної допомоги – без різниці між бідними і тими, кого не можна віднести до цієї категорії; незначний розмір соціальних виплат і обмеженість допомоги, що надається.

Соціальна політика, яка під час виборчих кампаній, насамперед, спрямовувалася на збільшення пенсій та інших соціальних виплат, призвела до того, що частка соціальної допомоги та інших отриманих поточних трансфертів в доходах населення збільшилася при одночасному зменшенні долі заробітної плати і дійсно порівнялася з нею, склавши 44,4 % від ВВП.

Склалася ситуація, за якої доходи тих, хто отримує заробітну плату, з тими, хто отримує соціальні трансферти, зрівнялися.

Це призвело не лише до зниження мотивації до праці, але і загостило внутрішні фінансові диспропорції. Адже в умовах підвищених соціальних виплат Пенсійному фонді збільшився розрив між його прибутковою (надходження внесків від працедавців, найманих працівників та ін.) і витратною частинами (забезпечення соціальних виплат). Тобто збільшення пенсій потребувало дотацій для Пенсійного фонду з держбюджету, перетворюючи його частину на своєрідну філію Пенсійного фонду [373].

Політика прискореного зростання заробітної плати спричинила формування загрозованої диспропорції в економіці – збільшенню розриву між динамікою винагороди за працю і темпами зростання її продуктивності. Такі диспропорції звели нанівець стимулюючий ефект від номінального підвищення заробітної плати, адже прискорення інфляційних процесів 2007-2008 років стало очікуваним наслідком вищезазначених диспропорцій. Замість стимулювання гармонійного зростання доходів всіх суб'єктів економічної діяльності на загальнонаціональному рівні відбувався односторонній перерозподіл обмежених ресурсів від корпоративного сектора до держави (бюджету) і далі – до населення.

Про високий рівень навантаження соціальних виплат на економіку сучасної України може свідчити той факт, що соціальна допомога та інші отримані населенням поточні трансферти досягли 44,4 % ВВП (за результатами I півріччя 2009 року) при середньому значенні 31 % в 2001-2008 роках [373].

Одним з принципів положень модернізованої соціальної політики має стати заявний механізм надання соціальної допомоги. Наприклад, досить показовою є автоматична виплата допомоги на дитину, незалежно від рівня доходу батьків, яка свого часу була переведена в заявний принцип, що дозволило значно скоротити витрати на ці цілі, підвищити рівень допомоги і забезпечити своєчасність їх виплат. Сенс заявного механізму полягає в тому,

що соціальні виплати не нав'язуються, а надаються лише тим, хто про них заявляє і їх потребує.

У зв'язку з цим особливо яскравим прикладом може слугувати ситуація з виплатою допомоги по безробіттю. Організація суспільних робіт практично скрізь натрапляє на стійке небажання безробітних займатися цим навіть за додаткову плату. Більше того, окремі регіони одночасно просять збільшити фонд зайнятості і дозволити додатково залучати іноземну робочу силу. Заохочення утриманських настроїв сучасною системою соціального захисту є головним її недоліком, гальмом модернізації.

Вся система соціального захисту, як-то соціальна допомога, соціальні виплати і пільги тощо, є по суті нестраховою, оскільки немає зв'язку між внесками і виплатами, диференційованими по сумах і періодах накопичення, рівнях ризиків. Окрім того, порушена солідарність між платниками і одержувачами соціальних послуг.

В результаті зникає відповідальність суб'єктів соціального захисту за мінімізацію соціальних ризиків, перестає діяти механізм саморегуляції соціальної системи, відбувається вимушена централізація і одержавлення соціального захисту. Держава, ухиляючись від створення справжнього соціального страхування, вимушена брати на себе додаткові функції і збільшувати навантаження на бюджет.

Сучасна політична практика свідчить, що реальної альтернативи тій соціальній політиці, яку здійснюють сучасні уряди, спираючись на ринкову економіку, і тим інститутам, які забезпечують нормальні умови існування і праці трудящих, по суті, немає. В жодній країні соціал-демократам не вдалося розвинути і втілити в життя основні принципи економічної демократії. Таким чином, можна зробити висновок про те, що адекватним сучасній дійсності є таке розуміння економічної демократії, яке зводиться до забезпечення соціально оптимальної нормативності ринкової економіки, включаючи виробничу демократію, дотримання трудового законодавства і колективно-договірних відносин.

Всі негативні явища соціально-економічного характеру здебільшого пов'язані з відомими недоліками і помилками.

Дослідження продемонструвало, що вся соціальна сфера України за період реформ стала отримувати значно менше ресурсів. В результаті різко зменшений набір безкоштовних соціальних послуг, що надаються населенню, і це саме тоді, коли зросла потреба в соціальній захищеності населення. Держава відмовилася від колишньої системи управління соціальною сферою, соціального захисту і забезпечення громадян. Але при цьому не була створена ефективна система регулювання соціальної сфери в ринкових умовах. Переважна більшість приватних підприємств не організує гідну систему соціального захисту своїх працівників через обмеженість їх економічних ресурсів або через небажання власників підприємств збільшувати соціальні витрати.

В умовах низької купівельної спроможності переважної частини населення необхідний обсяг соціальних послуг і умов життя (ремонт і придбання житла, організація відпочинку, умови виховання дітей, деякі послуги охорони здоров'я та інше) для значної кількості українських громадян стали недоступні. Населення через свою бідність і політичну пасивність не в змозі здійснювати самостійну турботу про своє здоров'я і забезпечення старості, про освіту і виховання своїх дітей.

Люди, як і раніше, сподіваються на допомогу держави, розраховують, що саме держава вирішить їх соціальні і економічні проблеми. Саме тому, на наш погляд, в Україні немає масових акцій протесту, тиску на владу і працедавців з вимогою забезпечити зайнятість і гідну оплату праці.

Висновки до розділу 2

Розглядаючи еволюцію держав з точки зору розвитку їх соціальних функцій, можна вибудувати умовну періодизацію їх становлення. При

вивченні соціальної сутності держави виникає необхідність відокремлення державних соціальних функцій і проявів соціальної активності суспільства та його інститутів (церква, співтовариства, верстви, цехи, гільдії тощо). Даний розподіл важливий як для розуміння природи соціального, так і для визначення специфіки і механізмів соціальної діяльності держави.

Наприкінці XVIII ст. в Європі складається державно-адміністративна система соціального захисту. Для цієї системи характерним є становлення інституцій соціальної допомоги, формування правової бази, адміністративне управління, що включає територіальні структури, часткове фінансування державою соціальної допомоги. Особливістю даного етапу є те, що держава, беручи на себе відповідальність за соціальну політику, не прагне до прямого виконання соціальних функцій, а лише сприяє в цьому іншим інститутам – особистій і суспільній благодійності, добродійним громадам, місцевій владі, церкві тощо.

Дві основні ознаки даного етапу – формування у держави власне соціальних функцій і поширення соціальної політики на всіх членів суспільства – взаємопов'язані і засновані на необхідності забезпечення консолідації суспільства, яке перебуває під впливом антагоністичного протиріччя, що розгортається в умовах раннього капіталізму. Принцип солідарності, згідно з яким суспільство має зобов'язання перед своїми членами і який безпосередньо випливає з теорії суспільного договору або соціального контракту, не може бути реалізований через добродійність.

До цього ж часу відноситься розвиток ідей соціального страхування, або, в термінології того часу, «взаємна допомога», яке пізніше стане основним інструментом соціальної солідарності. Ідеї соціального страхування як механізму усунення індивідуальних ризиків отримали втілення ще й у вигляді загальних кас при гільдіях і професійних цехах, що здійснюють соціальну допомогу вдовам і сиротам членів цеху в сільських громадах.

До цього ж періоду відноситься розвиток ідеї справедливості разом з ідеєю солідарності, що отримали в ході Великої французької революції

форму принципів. Ідея справедливості, що тлумачиться як відповідність природі речей або економічній чи політичній нормі, була доповнена ідеєю справедливості в рамках суспільного договору і природних прав людини.

Наступний етап розвитку соціальних функцій починається в другій половині XIX ст. і характеризується переходом соціальних функцій від суспільства до держави. На відміну від соціалістів-утопістів, які підкреслювали домінуючу цінність загального блага і підпорядкування особистих інтересів інтересам суспільства, державі відводилася роль забезпечення суспільних цілей. Ідея соціальної держави (Л. Штайн), що з'явилася в 1850 р., з самого початку знімає протиріччя, що існувало з часів Аристотеля і виникло з поділу держав на правильні (в яких досягається загальне благо) і неправильні (в яких реалізуються переважно приватні цілі). У соціальній державі вперше відбувається поєднання особистих і суспільних цілей. І це не просто збіг, а прийняття державою цілей індивіда як своїх власних.

Викладене в даному розділі дає підстави для висновку про те, що соціальна політика країн Європейського Союзу в широкому її контексті (включаючи витрати на розвиток людського капіталу), є найважливішим чинником, що обумовлює одну з головних характеристик сучасного європейського суспільства, – низький рівень диференціації доходів, значний рівень соціальної рівності.

Соціальна політика є втілюваною в життя програмою забезпечення соціального захисту населення, реалізації його соціальних прав, збереження і поліпшення його життєвого рівня. Таким чином, закономірно, що соціальне право стає частиною комплексної правової системи ЄС і знаходить відображення в засадничих документах Європейського Союзу, найбільш актуальним з яких є Лісабонський договір про внесення змін до Договору про Європейський Союз і Договору про заснування Європейського співтовариства. Соціальне право координується і тісно пов'язане з

податковим, бюджетним та іншими галузями європейського права. Зокрема, при побудові бюджетного плану ЄС враховуються потреби соціальної сфери.

Мета Договору – визначення політики і права, регламентація проблем життєзабезпечення громадян ЄС. У ході конституційної розбудови перед соціальною сферою постає складне завдання гармонізації національного соціального права з комунітарним законодавством, що розвивається. В процесі поглиблення європейської інтеграції в соціальної галузі, зважаючи на її специфіку, більше ніж деінде, застосовується принцип субсидіарності, який чітко регламентує розподіл повноважень на різних рівнях. Не випадково Європейський Союз вважається одним з найефективніше організованих регіонів світу.

Водночас, не зважаючи на те, що в Європейському Союзі підготовлена достатня нормативно-правова база соціальної політики, остання поки що не відображає масштаб і характер сучасних соціальних проблем. Проте Європейська соціальна модель постійно розвивається, враховуючи нові обставини суспільного розвитку. Як відомо, прогнозування – справа невдячна, та все ж можна передбачити, що соціальне партнерство отримає подальший розвиток, що відобразиться в появі його нових форм, розширенні кола учасників. Соціальний діалог повинен об'єднати зусилля соціальних, політичних і громадських сил суспільства і відіграти важливу роль в просуванні до реального політичного союзу.

Безперечно, процес розширення Європейського Союзу впливає на формування єдиної європейської соціальної політики. Втім розширення Євросоюзу по-різному впливає на процес трансформації соціальної політики ЄС, залежно від можливостей тієї чи іншої нової країни-учасниці.

Особливістю європейської соціальної політики є активна і масштабна участь держави в процесах відтворення, високі податки і соціальні внески, за рахунок яких відбувається формування соціального бюджету. Звідси великий податковий тиск на підприємства і населення, що може негативно впливати на подальший розвиток. Причина цього – в неефективному використанні

коштів, що надходять до бюджету від підприємств і населення. Ефективне використання коштів передбачає їх повернення через систему кругообігу ресурсів на макrorівні від держави в економіку як у формі підтримки попиту, так і необхідних компонентів зростання – капіталовкладень в інфраструктуру, підтримки найбільш важливих і перспективних галузей, якіснішої і мотивованої робочої сили, отже, більшої продуктивності праці і зростання конкурентоспроможності. Така логіка взаємозв'язку соціальної політики і економічного розвитку в країнах Європейського Союзу. У достроковій перспективі наголошується на досить тісній кореляції зростання соціальних витрат і продуктивності праці. При цьому важливо, аби дотримувався баланс, оскільки рівень соціальних витрат не повинен виходити за рамки певної норми. Ця норма в країнах ЄС складає до 20 % ВВП по соціальних внесках – цим визначаються витрати, що йдуть безпосередньо на соціальне забезпечення. На податки припадає до 30 % ВВП – ці ресурси значною мірою спрямовуються на фінансування інших галузей соціальної сфери. Вказані норми адаптовані до рівня розвитку і продуктивності економіки, забезпечують її ефективність.

Дотепер соціальна політика ЄС практично забезпечена нормативно-правовою базою на європейському рівні: мінімальні соціальні стандарти, гармонізація систем соціального захисту і встановлення загальноєвропейських норм, збалансоване національне законодавство, директиви, що захищають інтереси окремих соціальних груп: молоді, жінок, людей похилого віку, інвалідів, мігрантів.

Велика увага приділяється впливу на людину нових технологій, навколишнього і виробничого середовища, якості життя, що включає аспекти культури, освіти, дозвілля. Це не означає, що всі проблеми вирішені. Проте Європейський Союз прикладає досить багато зусиль для того, щоб реальна соціальна політика ЄС, що має солідну правову основу, відповідала масштабу і характеру сучасних соціальних проблем. Європейська соціальна модель постійно вдосконалюється, відображаючи нові реалії суспільного

розвитку. Видається, що і надалі зростатиме роль соціального партнерства, розширюватимуться його форми та склад учасників. Соціальний діалог покликаний об'єднати зусилля соціальних, політичних і громадських сил суспільства і відіграти важливу роль для зміцнення європейської спільноти як реального політичного союзу.

У європейських країнах здійснюються спроби розробити і прийняти ряд заходів, що дозволять уникнути великих соціальних конфліктів і конфронтації. У цьому виявляється прагнення суспільства дати адекватну відповідь на виклики ХХІ століття, одним з яких стала світова економічна криза. Відповідь громадянського суспільства полягає в тому, що відповідальність за успіх економічних і соціальних трансформацій, забезпечення соціальної безпеки і стабільності покладається однаковою мірою на державу, бізнес і неурядові організації (громадянське суспільство в цілому і окремих громадян зокрема). Для цього необхідно активно використовувати компроміси і політику соціального партнерства із залученням інститутів громадянського суспільства.

Структури громадянського суспільства як найорганізованіша і найактивніша частина суспільства забезпечують соціальну базу і підтримку, а у разі потреби і протидію реалізації заходів, що проводяться бюрократичними структурами, порушуючи законні права громадян. Саме вони здатні найоб'єктивніше оцінити соціальний ефект державної політики, результати і якість роботи владних структур. Доступ до фінансового контролю в соціальній сфері здійснюється і через залучення представників громадянського суспільства до керівних органів Європейських структурних фондів, які акумулюють значні кошти з власного бюджету Співтовариства і розподіляють їх відповідно до поставлених перед ними завдань. Без суспільного контролю за виконання планів, зокрема за розподілом коштів та їх цільовим використанням, цей процес буде доволі утрудненим.

У останні півтора-два десятиліття в більшості європейських країн активізовано пошук нової моделі управління охороною здоров'я з акцентом

на економічні механізми, а у ряді країн – на ринкові механізми розвитку галузі. У цей період окреслилося ряд тенденцій, головні з яких – абсолютне і відносне зростання обсягів фінансування, підвищення ролі договірних відносин між покупцями і постачальниками медичних послуг, використання нових механізмів мотивації медичних працівників. Деякі країни приступили до практичної реалізації моделей квазіринкових відносин.

Можна зробити висновок, що, не дивлячись на відмінності в моделях соціальної політики, країни Європейського Союзу є переважно соціально-орієнтованими державами. Їх відмінності полягають у рівні цієї «соціальності». Функція суспільного добробуту вибудовується відповідно до уявлень конкретного суспільства про справедливість і при безпосередній участі держави. Визначення її вигляду залежить від поєднання ринку і держави в економіці, тобто від того, яка концепція соціально-економічного розвитку вибрана відповідним суспільством: неоліберальна або егалітарна. Ідея своєрідного контракту, який держава укладає з суспільством в даний час, виражається в певних зобов'язаннях держави по відношенню до суспільства, що уклало з нею такий контракт. Так, в обмін на податки на користь держави, що сплачуються суспільством на постійній і регулярній основі, держава гарантує суспільству фінансування, виробництво і розподіл тих або інших соціально значимих благ. У зв'язку з цим виникає проблема конкретизації соціальних гарантій з урахуванням їх економічного наповнення.

З розширенням Європейського Союзу (від 6 держав в 1957 до 27 – в 2007 році) паралельно збільшувався простір, що підпадає під дію соціального права. В ньому виявляються системи соціального захисту держав-членів, що дуже відрізняються одна від одної, тому доводилося боротися з національним і регіональними дисбалансами, гармонізувати їх соціальні законодавства, узгоджувати їх із соціальними стандартами, прийнятими Співтовариством. Соціальна сфера Європейського Союзу розвивається за іншими канонами, ніж, наприклад, у США або Японії. Не випадково капіталізм в США

називають «ліберальним», в Японії – «патерналістським», а в Європі – «солідарним». Керівники ЄС, спираючись на системи соціального захисту, що надійно функціонують у багатьох державах-членах, проголошують своєю метою створення суспільства, здатного відповідно до соціальної структури та можливостей, які воно надає громадянам, підтримувати функціонування конкурентоздатного економічного механізму. При цьому останній в ідеалі покликаний забезпечувати прибутки підприємцям і гарантувати основні соціальні права найманим працівникам на основі політики соціального партнерства. Аби досягти цього, доводиться регулювати процеси, що відбуваються в суспільстві, добиватися потрібного балансу, інколи стримувати розвиток в галузі економіки або політики, поступатися чимось, задовольняти вимоги одних соціальних груп, неминуче викликаючи негативну реакцію інших. Проте ЄС зберігає свій «соціальний стрижень», який називають «соціальною хворобою» Європи. Вони вважають, що саме прихильність Європи до охорони соціальних прав більшості населення і високі витрати на вирішення соціальних проблем і стримують її економічне зростання та завдають збитків її конкурентоспроможності на світовому ринку. І дійсно, ми нерідко стаємо свідками досить жорстких зіткнень інтересів європейського бізнесу і суспільства. Втім, мабуть, існують вагомні причини, у зв'язку з якими ЄС продовжує лінію на «соціальну солідарність» і «соціальне об'єднання» та включає саме ці формулювання в свої основні документи.

Аналіз досліджуваної проблеми свідчить про можливі два варіанти трансформації соціальної політики. Суть першого в тому, що необхідно знижувати загальний рівень соціальних витрат, до яких суспільство буде змушено так чи інакше адаптуватися. Це пов'язано зі зростанням конкуренції серед компаній у країнах з нижчими витратами виробництва, особливо – нижчою оплатою праці при аналогічному рівні якості продукції. З іншого боку, це зацікавленість відповідних країн у залученні прямих іноземних інвестицій. Другий – гіпотетичний варіант – підвищення цієї норми

пов'язаний у довгостроковій перспективі з можливим новим ривком у продуктивності праці за умов науково-технічної революції XXI століття.

Сутність процесу реформування соціальної політики в країнах Європейського Союзу на сучасному етапі передбачає серйозну модернізацію соціальної сфери. Насамперед, перехід від пасивної до активної соціальної політики з акцентом на працевлаштування, професійну підготовку, допомогу молоді, інвалідам і людям похилого віку, вирішення проблеми бідності та інших соціальних послуг. Особлива увага приділяється реформам пенсійного забезпечення і медичного страхування. Загалом же соціальна політика націлена на скорочення темпів зростання соціальних витрат.

РОЗДІЛ 3

Європейська інтеграція як стимул для реформування соціальної сфери України

3.1. Адаптація соціальної політики до стандартів ЄС як пріоритетний напрям європейській інтеграції України

Європейський Союз як політичну спільноту, що суттєво відрізняється від державного устрою, навряд чи можна оцінювати за звичними для національної державності ознаками. На відміну від інших інтеграційних процесів [446], європейська інтеграція цілеспрямовано зорієнтована на інтеграцію політичну. Саме тому параметри становлення демократичних наднаціональних (пост національних) інститутів знаходяться у центрі уваги не лише теоретичного аналізу, але і політичної практики. Відомий італійський політолог А. Сбраджія вважає за необхідне розглядати реалізацію європейського політичного проекту як «поступальний процес національної постдемократизації», в центрі якого – становлення інституційного дизайну ЄС [505, р. 14-15]. Даний процес базується на досвіді демократичного розвитку країн-членів, але завдання, що доводиться вирішувати, вимагають іншого в порівнянні з національною демократією інституційного оформлення та інших підходів. У цьому сенсі Євросоюз можна розглядати як досить ефективну систему узгодження різнорівневих інтересів. Для підтримки і розвитку цієї нової якості ЄС потребує вдосконалення механізмів представництва і взаємодії національних, регіональних, групових інтересів. Громадські ініціативи загальноєвропейського рівня формують мережеві структури, за допомогою яких до загальної справи долучається щораз більше зацікавлених осіб.

Серед цінностей, які сьогодні є уособленням Європейського Союзу, громадяни Європи називають мир, права людини, демократію, верховенство права, повагу до інших культур. Індивідуальні права і демократичні свободи

розглядаються і емоційно сприймаються як основа основ у загальній системі цінностей. У Європі зазначені цінності вже давно вважаються універсальними, загальнолюдськими. Більше того, вони отримали інституційне закріплення в рамках соціальної держави, відтак ідеальна модель європейської ідентичності вибудовується на прагненні до соціальної справедливості.

1994 року в Люксембурзі між Україною і Європейським Союзом було підписано Угоду про партнерство і співпрацю (УПС), що затвердило принципи співпраці сторін. У грудні 1999 р. була прийнята декларація Європейської Ради щодо спільної стратегії країн ЄС, якою визначилося місце України в системі європейської безпеки. У посланні Президента Верховній Раді «Україна: рух у ХХ століття» курс на євроінтеграцію був визнаний офіційним пріоритетом національної інтеграційної політики.

У червні 1998 р. з метою реалізації стратегічного курсу України на європейську інтеграцію і створення передумов для отримання Україною членства в ЄС Указом Президента України була затверджена Стратегія інтеграції України в Європейський Союз. У документі наголошувалося, що ЄС в процесі свого розвитку досяг «високого рівня політичної інтеграції, уніфікації права, економічного співробітництва, соціального забезпечення і культурного розвитку» [377].

Одним з пріоритетних напрямів європейській інтеграції була визначена адаптація соціальної політики України до стандартів ЄС, що означає реформування цієї сфери з активним залученням інститутів і програм ЄС, включаючи системи страхування, охорони праці, здоров'я, пенсійного забезпечення, політики зайнятості тощо. Важливим у цьому контексті став намір України ратифікувати Європейську соціальну хартію і укласти міжнародні договори про координацію систем соціального забезпечення працівників, які мають українське громадянство і працюють на території держав-членів Євросоюзу.

У посланні Президента Верховній Раді 2002 р. «Європейський вибір. Концептуальні основи стратегії економічного і соціального розвитку на 2002-2011 рік» наголошувалося, що Україна має набути членство в СОТ у 2002-2003 рр., підписати з Євросоюзом угоду про асоціацію і домовитися про створення зони вільної торгівлі в 2003-2004 рр. і митного союзу в 2005-2007 рр., нарешті, досягти «створення реальних передумов для вступу України в ЄС» до 2011 р.

З усіх цих пунктів поки що вдалося досягти лише вступу України до Світової організації Торгівлі (2008 р.).

Як відомо, для вступу до Європейського Союзу Україні необхідно одночасно виконати три головні умови: досягти європейського рівня в галузі демократії та громадянського суспільства, розвитку технологій і продуктивності праці, підвищення рівня життя громадян. Проміжними умовами є гармонізація законодавства, членство в Міжнародному Валютному Фонді (МВФ), Світовій Організації Торгівлі (СОТ) і Північноатлантичного альянсі (НАТО), а також забезпечення ряду інших політичних і організаційних передумов.

У галузі демократії у молодій Українській державі, безумовно, є певні досягнення. Вільні демократичні вибори у недалекому майбутньому можуть стати візитною карткою України. Так, наприклад, на думку представників Європейського Союзу, президентські вибори 2010 р. продемонстрували «важливі досягнення» української демократії. Про це йшлося в заяві верховного представника ЄС з питань зовнішньої політики і політики безпеки, віце-президента Європейської комісії Кетрін Ештон, зробленій 8 лютого 2010 р. у Брюсселі. «Я вітаю завершення другого туру голосування президентських виборів в Україні та їх позитивну оцінку з боку міжнародної місії спостерігачів ОБСЄ. В цілому, спокійна атмосфера виборів, відкрита кампанія в ЗМІ і той факт, що виборцям був наданий шанс справжнього вибору, свідчать про важливі досягнення в розвитку української демократії», – заявила Ештон. Крім того, вона привітала народ України з високою явкою в

обох турах виборів і продемонстрованими «демократичним процесом і зобов'язаннями». Верховний представник також завірила, що ЄС, у свою чергу, виконуватиме зобов'язання щодо поглиблення відносин з Україною і підтримуватиме імплементацію реформ, що стоять на порядку денному [154].

Позитивно оцінив проведення виборів Президента України і посол Іспанії в Україні Хосе Родрігес Мойно: «Для ЄС є дуже важливим, щоб Україна розвивалася як стабільна, демократична і відкрита держава. Останні вибори засвідчили, що Україна може визначати свою зовнішню політику без будь-якого зовнішнього втручання. Україна продемонструвала, що розвивається як європейська держава, і у подальшому демонструватиме всім, що здатна самостійно реалізовувати свою власну політику» [60].

Однак за роки реформ життєвий рівень в країні знизився в 10-12 разів. За даними Всесвітнього банку, 2002 р. Україна перебувала на 139-му місці з 160. Стандарти життя як показник відношення доходів 10 % найбагатшої частини населення до доходів такої ж чисельності найбідніших У Європейському Союзі складає 6:1, а в Україні – 40:1 [209, с. 101]. За оцінками експертів на сьогодні в Україні: 8% – абсолютно бідних, 13 % – на межі зубожіння (практично все витрачається на харчування), 28% – відносно бідних. За оцінкою ж самих українців, бідними є 75 % [387, с. 6].

Те, що Україна зробила вибір на користь розвитку європейської цивілізації, означає впровадження європейських соціальних стандартів, європейських підходів до питань взаємовідносин бізнесу і влади, бізнесу і суспільства. Таким чином, для України європейська інтеграція є зовнішньополітичним пріоритетом. Вона прагне, за прикладом держав Центральної та Східної Європи, після досягнення проміжного рівня – асоціації з Європейським Союзом, стати його повноправним членом. Про це було заявлено ще Президентом України Л. Кучмою на саміті Європейської Ради в Афінах у квітні 2003 року. За рік до цієї події Верховна Рада України у зверненні до парламентів і урядів країн ЄС заявила про намір України

повернутися в сім'ю європейських народів і висловила надію, що отримає позитивні сигнали у відповідь на своє прагнення до інтеграції з ЄС. Навіть Комуністична партія України, що мала на той момент другу за чисельністю фракцію в парламенті (20,4 % голосів виборців), на своєму з'їзді вже принципово не відкидала ідеї вступу до ЄС – за умови, що це не зашкодить тісним економічним відносинам з Росією.

Надії України на євроінтеграцію конкретизувалися у ряді документів, які повинні були продемонструвати переконливість її інтеграційним устремлінням. Так, у посланні Президента України Верховній Раді під назвою «Європейський вибір» у червні 2002 р. викладалися «Концептуальні засади стратегії економічного і соціального розвитку України на 2002-2011 рр.». Як вважає німецький учений Х. Тіммерман, «Коли б основні пункти даної концепції, підкреслено орієнтованої на копенгагенські критерії, були зреалізовані, то шанси Києва на вступ до ЄС суттєво вирости. Втім за умови, що сам Європейський Союз визнав би себе спроможним здійснити цю інтеграцію без шкоди для своєї власної єдності. Однак, згідно із загальною стратегією ЄС стосовно України від 1998 р. визнано «європейські устремління» Києва і його «європейський вибір» [394, с. 54].

Проте Комісія Європейського Союзу в своєму документі «Велика Європа / Сусідство» про перспективи вступу України до ЄС навіть не згадала. Причинами цього були: 1) небажання ЄС брати участь у відкритій інтеграційній конкуренції з Росією; 2) певні недоліки внутрішньої політики України, зокрема, в таких сферах, як правосуддя, свобода слова, права людини і громадянське суспільство.

На жаль, якщо оцінювати ситуацію реально, то повноправне членство України в Євросоюзі поки що є досить віддаленою перспективою. Як вважає В. Давиденко, інтегрувати до Євросоюзу Україну з її населенням майже в 48 млн. осіб – це не те ж саме, що, наприклад, інтеграція в ЄС Естонії з її 1,2 млн. Крім того, рівень економічного розвитку України істотно нижчий за рівень Євросоюзу. Так, наприклад, валовий національний продукт (ВНП) на

душу населення в Україні в номінальному виразі складає лише близько тисячі доларів на рік, тоді як аналогічний показник в середньому по ЄС дорівнює 20 тисячам доларів, а в найрозвиненіших країнах ЄС коливається від 23 до 32 тисяч доларів. За європейськими нормами доля заробітної плати в собівартості продукції складає 40 %. У Україні – 9-10 % [135].

При обговоренні перспектив майбутнього членства України в Європейському Союзі важливо широко використовувати європейський досвід для досягнення кращих результатів, особливо для оптимізації політичної ситуації. Аналіз відношення європейських держав до вступу України в ЄС свідчить про схвалення і підтримку курсу країни на євроінтеграцію, але наголошується також необхідність невідкладних змін і вирішення багатьох питань у внутрішній діяльності країни [171, с. 156].

Так, нещодавно за інформацією інтернет-видання EUobserver Єврокомісія передала Україні перелік з 18 реформ, виконання яких дасть можливість залучити додаткову фінансову допомогу Україні від Європейського Союзу. Документ на шести сторінках містить пропозиції конкретних заходів і можливу допомогу ЄС у відповідь на їх здійснення. Перелік включає політичні реформи, забезпечення макрофінансової стабільності, бізнес-клімату, реформи енергетичного сектора, цивільної авіації і захисту довкілля.

При цьому комісар ЄС з питань розширення і Європейської політики сусідства Штефан Фюле, виступаючи в Європарламенті, відзначив, що перелік реформ не замінить Україні угоду про асоціацію, проте допоможе укласти її.

До переліку реформ Єврокомісії включені конкретні пропозиції, зокрема, намір надати Україні макрофінансову допомогу у розмірі 610 мільйонів євро після відновлення співпраці України з МВФ, 10 мільйонів євро – для реформування судової системи України з метою забезпечення незалежності суддів, а модернізація газотранспортної системи може залучити значні інвестиції з Європи в розмірі до 2,5 мільярдів євро. За словами

Штефана Фюле, перелік повинен стати інструментом "політичного напрямку" для нового українського уряду. Крім того, як відзначив єврокомісар, заяви нового українського уряду про європейські реформи звучать обнадійливо, проте його особистий оптимізм залежатиме від дій, а не від слів [156].

Не можна заперечувати зацікавленість Європейської Ради в поширенні безпеки і стабільності на регіони, що межують з його простором, що постійно розширюється. Ключовими пунктами, разом з іншими, тут є: запобігання негативних процесам, зокрема нелегальній міграції, організованій злочинності, завдання шкоди довкіллю, запобігання етнічним конфліктам і навпаки посилення ефективного управління (good governance), економічні структурні реформи як передумова зростання торгівлі і інвестицій, подолання соціальної нерівності як основа політичної і суспільної стабілізації. Тому Європейська Рада, Комісія ЄС і Європейський парламент приділяють відносинам з Україною особливу увагу.

«Вочевидь, сучасні слабкі євроінтеграційні позиції України та її невідповідність політичним і економічним критеріям для вступу в ЄС є закономірним результатом непослідовності та зволікання у здійсненні реформ – роки тупцювання на місці залишили Україну позаду тих країн Центральної та Східної Європи, які наполегливо здійснювали складні ринкові перетворення. Домінування «декларативної» і брак правової культури в органах виконавчої влади, слабка інституційна і функціональна закріпленість пріоритетності політики європейської інтеграції в повсякденній діяльності Уряду, низький рівень фахової підготовки і знань з питань європейської інтеграції державних службовців навіть вищої ланки, негативно впливають на реалізацію Угоди про партнерство і співробітництво та Стратегії інтеграції до ЄС.

Корпоративна закритість системи державного управління, високий рівень корупції, слабкість демократичних інституцій і нерозвиненість громадянського суспільства, утиски свободи преси, політичні проблеми, що викликали критику Ради Європи, відсутність стабільного національного

консенсусу з ключових питань внутрішнього розвитку і зовнішньої політики утворюють вкрай негативне тло для відносин Україні з ЄС і загрожують перетворити Україну на країну-аутсайдера» [190, с. 66].

Доводиться визнати, що устремління української влади до євроінтеграції не завжди відбиваються на виконанні взятих на себе зобов'язань перед Європейським Союзом.

Так, багато амбітних завдань, які були поставлені в документі «Європейський вибір», залишилися нереалізованими. На здійснення програми інтеграції з ЄС 2002 року насправді було надано лише 20 % передбачених на це бюджетом коштів. Це не могло не поставити під сумнів реальність виконання Угоди про партнерство між Україною і ЄС. Як відзначали фахівці, за три роки (1999-2002 рр.) Україна більше 20 разів порушила положення договору, не в останню чергу в результаті втручання різних галузевих лобі. Особливо вразливими виявилися сфери торгівлі та інвестицій. Сюди відносяться, наприклад, пільги корейському автомобільному концерну «Дееу», а також недостатній захист інтелектуальної власності або обмеження на імпорт фармацевтичної продукції з ЄС [394, с. 55].

Крім того, іноземні експерти звертають увагу на те, що «для значної частини української еліти Захід з його цінностями – парламентською демократією, розподілом гілок влади, жорстким відокремленням влади від бізнесу, соціальним ринковим господарством, дотриманням прав людини – залишається чужим, не дивлячись на запевнення в співпраці. Складнощі додає і великий матеріальний розрив між обома сторонами: життєвий рівень на Україні в 2001 р. досягав лише 15 % рівня ЄС.

Водночас для основної частини громадян України питання про вступ України до Європейського Союзу не є ключовим. Так, за даними всеукраїнського опитування, проведеного в 2007 році Інститутом соціології НАН України, ні вступ до ЄС, ні вступу до НАТО не знаходилися у фокусі уваги українців. Серед важливих проблем 61 % респондентів відзначили:

підвищення рівня зарплат, пенсій, стипендій, а також боротьбу з корупцією. Натомість лише 18 % опитаних назвали найбільш важливими для країни проблемами вступ України в ЄС і 12 % – вступ України в НАТО. Іншими словами, на тлі економічних, правових, внутрішньополітичних труднощів питання зовнішньої політики не є актуальними для українських громадян [85, с. 54].

Європейська соціальна хартія – один із засадничих міжнародних договорів про трудові і соціальні права людини і контроль за їх дотриманням – була прийнята Радою Європи 1961 року. Україна підписала цей акт 2 травня 1996 року.

Однак вже з 3 травня 1996 р. у Страсбурзі була відкрита для підписання Європейська соціальна хартія (переглянута), яка за своїм змістом є досконалішим міжнародно-правовим актом, містить ширший перелік соціальних прав (31 гарантоване право, з них 12 – нових) і має більш демократичний механізм приєднання до неї порівняно з Хартією 1961 р. Україна підписала Європейську соціальну хартію (переглянуту) 7 травня 1999 року. З того часу виконавча влада розглядала питання, пов'язані лише з цим договором. Хартія була ратифікована 14 вересня 2006 р., набрала чинності в Україні з 1 лютого 2007 р. Україна приєдналася до 27 статей і 74 пунктів Хартії. До травня 2008 р. Хартію підписали всі 47 країн-членів Ради Європи, а ратифікували – 39.

Згідно з механізмом контролю за дотриманням прав, передбачених Хартією 1996 р., до 31 жовтня 2008 р. Україна повинна була подати на розгляд Ради Європи свою першу доповідь про застосування ст. 3 «Право на безпечні і здорові умови праці», ст. 11 «Право на охорону здоров'я», ст. 14 «Право на користування послугами соціальних служб», ст. 23 «Право осіб похилого віку на соціальний захист», ст. 30 «Право на захист від бідності і соціального відчуження».

Актуальність цього питання підкріплюється наявними даними досліджень. Так, недотримання правил безпеки і охорони здоров'я на

робочому місці та в побуті є одним з основних чинників надзвичайно високого рівня передчасної смертності серед населення України, особливо серед чоловіків. Відтак, з 1000 українських 15-річних (у 2006 р.) хлопців до 60 років доживуть в середньому 607, тоді як в Швеції – 920, Великобританії – 899, Німеччині – 889, Франції – 877, Чехії – 844, Угорщині – 744 осіб. Для жінок різниця в показниках є менш істотною [223, с. 78].

Останніми роками збільшилася кількість осіб, які працюють в умовах, невідповідних санітарно-гігієнічним нормам. У основних галузях економіки вона досягла майже 28 % облікової кількості працівників. За даними звітності підприємств, більше третини чоловіків і майже 17 % жінок працюють в умовах, які не відповідають санітарно-гігієнічним нормам [78, с. 69].

Ситуацію загострила економічна криза. Все більше почастишали випадки недотримання конституційних гарантій трудових прав громадян, що негативно відбивається на їх трудових доходах. Поширеними явищами стали бідність серед працюючих і масове безробіття. За таких обставин руйнується трудовий потенціал, національна економіка втрачає свою конкурентоспроможність. Безробіття призвело до негативних соціально-економічних наслідків, а саме до того, що певна частина економічно активного населення, яка спроможна і бажає працювати, не може реалізувати цю потребу. З точки зору економіки, безробіття на національному рівні значно знижує обсяг виробництва валового внутрішнього продукту.

Безробіття стало одним з основних чинників бідності населення. Більшість сімей, в яких хтось із її працездатних членів не має роботи, виявляється за межею бідності.

В Україні безробіття знищило найважливіший компонент способу життя людини – впевненість у можливості працевлаштування. Як відзначає Б. Д. Бресєв, «для людини позбавлення можливості працювати є великою соціальною трагедією. Крім того, безробіття знижує доходи сімей, посилює диференціацію населення». У соціальному і психологічному планах

«безробіття пригнічує етичні начала поведінки людини. Вона стає дратівливою, черстою, злою, байдужою до чужої долі. Вона відчуває себе приниженою, непотрібною суспільству, своїй сім'ї, навіть самій собі. Безробіття призводить до деградації людини – пияцтва, наркоманії, здійснення аморальних і протиправних дій. Відбувається маргіналізація населення, погіршується соціально-психологічний клімат у суспільстві» [41, с. 139]. У людини зміцнюється відчуття несправедливості до неї з боку владно-управлінських інститутів, що ухвалюють такі економічні рішення, в результаті яких люди втрачають можливість забезпечувати себе і свою сім'ю.

Втрата роботи одним або декількома членами домогосподарства, зниження реального рівня і затримки виплати заробітної плати стали причиною збільшення кількості малозабезпеченого населення України. Так, за словами уповноваженої з прав людини Ніни Карпачової, за останній рік (2009 р.) українці стали біднішими на 10 %. За статистичними даними ООН, за межею бідності в Україні знаходяться 78 % громадян. Україна посідає 83-є місце за рівнем розвитку суспільства, скотившись за останній рік на 7 сходинок рейтингу. Як відзначає Н. Карпачова, «таке падіння викликано тим, що реальні доходи українців зменшилися на 10 %, і виросла кількість малозабезпечених. ООН відзначає, що абсолютна бідність в Україні нібито подолана. Але відносна бідність в Україні, за їх критеріями, складає 78 %. Тобто, в цієї частини українців споживча корзина менша, ніж визнана в світі межа бідності – 17 доларів на день. Це серйозне питання для нашої держави. Потрібно чітко поставити діагноз і ретельно лікувати цю хворобу. Адже саме через бідність не можлива реалізація більшості прав людини» [406].

В цілому експерти відзначають, що за рівнем добробуту Україна посідає одне з останніх місць в Європі, випереджаючи лише Молдову.

Як свідчить аналіз результатів перевірок, проведених впродовж 2008 року і державними органами, і профспілковими організаціями в ході підготовки парламентських слухань на тему «Про стан дотримання конституційних гарантій трудових прав громадян», майже на 90 %

перевірених підприємствах працевластувачі порушують вимоги трудового законодавства. Найчастіше не дотримуються норми оплати праці – 60,2 % від загальної кількості виявлених порушень; робочого часу і відпочинку – 16,7 %; трудових договорів – 8,2 %, а також правила ведення трудових книжок, укладення і виконання колективних договорів. Найбільша частина цих порушень припадає на організації та установи приватної, колективної і комунальної форм власності, а за видами діяльності – на підприємства оптової і роздрібною торгівлі, промислові і сільськогосподарські підприємства. Основними чинниками погіршення соціальної ситуації в державі залишаються зростання заборгованості заробітної плати і збільшення кількості зареєстрованих безробітних. З початку 2008 р. загальна сума несплаченої заробітної плати збільшилася на 168 %. В цілому обсяг несплаченої заробітної плати на 1 січня 2009 р. склав 1123,5 млн. грн., що дорівнювало 5 % фонду оплати праці (ФОП), нарахованої за грудень 2008 р. [78, с. 67].

11 червня 2008 року відбулися парламентські слухання, в ході яких розглядалися проблеми реалізації основних соціальних стандартів і базисних елементів соціального забезпечення в Україні. Учасники парламентських слухань обговорювали питання реформування системи оплати праці, пенсійного забезпечення, підготовки кадрів, побудови системи загальнообов'язкового державного соціального страхування, розвитку соціального діалогу тощо [283].

Позитивним видається той факт, що уряд України визнає Європейську соціальну хартію і Конвенцію про захист прав людини і засадничих свобод єдиним механізмом забезпечення прав людини в Європі. «Її положення - складова системи стандартів Ради Європи у сфері прав людини, що базуються на ідеї відкритого суспільства, поваги прав і свобод людини, забезпеченні верховенства права». З метою реалізації соціальних стандартів урядом був розроблений план заходів щодо виконання положень Європейської соціальної хартії (переглянутої) на 2007-2010 рр. При цьому

передбачався постійний моніторинг його реалізації. Також урядом планується винесення на розгляд Верховної Ради України ряду законопроектів, які сприятимуть реалізації соціальних стандартів. Зокрема, урядом запропоновані зміни до деяких Законів України, що підвищують вимоги до проведення профілактики виробничого травматизму, страхових виплат і надання соціальних послуг сім'ям загиблих на виробництві. Окрім цього розроблена загальнодержавна програма поліпшення стану безпеки, гігієни праці і виробничого середовища на 2008-2012 рр. [283].

Слід зазначити, що серед урядовців є розуміння того, що необхідно підвищувати престижність, безпеку і мотивацію праці, створювати економічну зацікавленість працедавців у розвитку трудового потенціалу і легалізації зайнятості. Оскільки без таких заходів всі зусилля державного регулювання залишатимуться малоефективними.

Те, що в Україні є проблеми з реалізацією права на безпечні і здорові умови праці визнає і голова Комітету з питань соціальної політики і праці Верховної Ради України В. Хара. На його думку, спостерігається негативна тенденція збільшення кількості нещасних випадків на виробництві зі смертельним результатом, зокрема, у вугільній, металургійній, хімічній галузях і на транспорті [283].

Найбільш небезпечною для здоров'я працівників внаслідок важкої і напруженої роботи в шкідливих, а нерідко і екстремальних умовах, є вугільна промисловість [78, с. 69].

Окрім людських втрат, держава зазнає через це ще і значних матеріальних збитків. Так, 2007 р. сума на відшкодування збитків, заподіяних 318 тисячам працівників пошкодженням здоров'я або в результаті смерті, складала 2,4 млрд. грн. Таким чином, Україна потребує загальнообов'язкової програми поліпшення стану безпеки, гігієни праці і виробничого середовища. У 2001 р. урядом була затверджена національна програма на 2001-2005 рр. Оскільки виконана вона не була, 2007 року Кабінет Міністрів України продовжив її термін до 1 вересня 2009 р. Проте її виконання так і залишилося

на папері. Результатом цього стали труднощі реалізації єдиної державної політики у сфері охорони праці в Україні [283].

Так, донині в Україні не розроблені правила безпеки на вугільних шахтах, що відповідають європейським нормам. Раніше передбачалося, що запровадження цих правил відбудеться спочатку 2005 р., а потім 2006 р., але й до сьогодні вони не діють.

На думку учасників парламентських слухань, однією з причин високого рівня виробничого травматизму є незадовільне фінансування суб'єктами господарювання заходів щодо охорони праці. Відповідно до ст. 19 Закону України «Про охорону праці» витрати на вказані цілі повинні складати не менше 0,5 % від суми реалізованої продукції, що в переважній більшості випадків не виконується. За даними Держкомстату, в 2006 р. підприємцями реалізовано продукції майже на 2 трлн. грн., а відтак суб'єкти господарювання повинні були направити на охорону праці 9 млрд. грн. Фактично такі витрати склали лише 3 млрд. грн. [283]. Держава також не виконала своїх зобов'язань, не виділивши коштів на ці цілі бюджетним організаціям.

Працедавці, у свою чергу, не здійснюють належного контролю за дотриманням працівниками технологічних процесів, проведенням медичних оглядів, не проводиться навчання і перевірка знань посадових осіб з питань охорони праці, що суперечить вимогам ст. 13, 14 і 18 Закону України «Про охорону праці». Так, наприклад, не забезпечується належний контроль за дотриманням конституційного права працівників на відпочинок. Як наслідок, близько 15 % працівників з різних причин не скористалися своїм правом на щорічну оплачувану відпустку. По галузях цей показник збільшується: у торгівлі – 33,8 %, рибальстві – 30,7 %, готельному і ресторанному бізнесі – 27,8 %, на будівництві – 26,5 %, у сільському і лісовому господарстві – відповідно, 24,8 і 23,6 %. [78, с. 69].

У ході парламентських слухань були відзначені також чисельні факти приховання випадків виробничого травматизму. Причому ця неприємна

статистика стосується підприємств практично всіх галузей. Так, зусиллями Федерації профспілок України в 2007 р. було виявлено більше 500 нещасних випадків, прихованих від розслідування і обліку, у тому числі 6 – із смертельним результатом.

Велика кількість нещасних випадків дозволяє зробити невтішний висновок про те, що уряд і державні контролюючі органи поки що недостатньо ефективно здійснюють заходи щодо попередження травматизму.

Також на парламентських слуханнях були озвучені причини, що не дозволили державі забезпечити виконання правил техніки безпеки і гігієни праці, чим порушується право тих, хто працює за безпечних і здорових умов праці:

- працедавці все більше економлять на витратах на охорону праці, приховують від розслідування нещасні випадки, що вже сталися на виробництві;

- слабкий державний нагляд за охороною праці. Штатних інспекторів вистачає лише на те, аби охопити ефективними перевітками чверть суб'єктів підприємництва, інші ж органи влади до цієї роботи не долучаються. Таким чином, необхідна послідовна національна політика у сфері охорони праці. Уряд має прискорити затвердження національної програми і спільно з соціальними партнерами розглянути стан охорони праці [283].

Заради справедливості слід зазначити позитивну тенденцію до зниження рівня виробничого травматизму, що спостерігається останнім часом в Україні. Проте, цей рівень ще досить високий і не відповідає рівню більшості розвинених країн світу. До економічної кризи високий рівень травматизму мав і об'єктивні причини. В результаті збільшення внутрішнього валового продукту зростає кількість робочих місць, у тому числі і на об'єктах підвищеної небезпеки. А це, зрозуміло, значно підвищує вірогідність травмування тих, хто там працює.

Фахівці наголошують, що національне законодавство у сфері промислової безпеки і охорони праці сьогодні в цілому відповідає

стандартам Європейської соціальної хартії. Так, відповідно до норм Хартії в Україні побудована система державного нагляду за охороною праці, яка не залежить від яких-небудь господарських організацій, громадських об'єднань, політичних формувань, вона їм не підзвітна і не підконтрольна. В той же час нормативно-правову базу з питань безпеки і охорони праці слід удосконалювати, зокрема, необхідні зміни до Закону України «Про основні принципи державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності» [283].

Слід погодитися, що реалізація соціальних стандартів, у тому числі і виконання Європейської соціальної хартії, залежить від стану економіки. Враховуючи, що базою соціальних стандартів є економіка, важливими передумовами підвищення соціальних стандартів є макроекономічна стабільність і зростання ВВП, зайнятість населення, продуктивність праці, зниження інфляції.

Необхідно відзначити, що багато положень Хартії вже знайшли відображення в українському законодавстві. Проте, як свідчить практика, це не гарантує їх виконання. У зв'язку з цим, висловлюються пропозиції передбачити відповідальність посадових осіб, чиновників всіх рівнів за їх порушення. Для приєднання в майбутньому до всіх статей і пунктів Хартії в Україні продовжується робота по вдосконаленню нормативно-правової бази.

За результатами парламентських слухань Верховна Рада України прийняла на пленарному засіданні постанову і схвалила запропоновані рекомендації з метою подальшої реформи нормативно-правової і економічної бази для повноцінної імплементації європейських міжнародних стандартів соціального захисту в Україні [283].

Та все ж, не зважаючи на чималі зусилля, європейські партнери продовжують висловлювати стурбованість проведенням реформ в Україні. 4 грудня 2009 р. в Києві відбувся 13 саміт УКРАЇНА-ЄС, в результаті якого питання про підписання з Україною угоди про асоціацію було відкладено. На минулому саміті УКРАЇНА-ЄС Україні було відмовлено у визнанні її

державою з «європейською ідентичністю». Фраза про «європейську ідентичність» не увійшла і до змісту документів 13 саміту. Безпосередньо на саміті голова Європейської комісії Жозе Мануель Баррозу заявив, що сподівається на укладення договору про асоціацію з Україною в наступному, 2010 році. "Ми сподіваємося, що зможемо завершити дуже амбітну угоду про асоціацію між Україною і ЄС протягом 2010 року, і ми вітаємо той прогрес співпраці в різних сферах, – сказав Баррозу. – Але нам ще багато необхідно зробити – і Україні, і ЄС, якщо ми хочемо реалізувати амбіції нашого партнерства. Основною претензією до України є невиконання нею узятих на себе зобов'язань. «Я буду чесно з вами говорити, пан Президенте, – заявив Жозе Мануель Баррозу. – Досить часто нам здається, що зобов'язання відносно реформ лише частково виконуються. Вони не завжди супроводжуються діями» [409].

Особливе значення надавалося економічній і політичній стабільності України напередодні виборів. Україна повинна після виборів провести ряд реформ, у тому числі і конституційну реформу. Проведення конституційної реформи відповідно до рекомендацій Венеціанської комісії є одним з ключових завдань «Порядку денного асоціації» – документа, який прийшов на зміну застарілому «Плану дій УКРАЇНА-ЄС», і набрав чинності 20 листопада 2009 року. Серед останніх завдань в документі відзначилися і посилення місцевого самоврядування, забезпечення незалежності судової влади, незалежності і ефективності омбудсмана, поліпшення умов утримання правопорушників і затриманих громадян, викорінення неналежної поведінки з останніми, а також реформа соціальної сфери. За всіма цими пунктами Європа висувала Україні серйозні претензії. «Ми вважаємо, що європейський вибір України є стратегічним, і ми готові його підтримувати, – заявив Баррозу. – Втім Україна, в першу чергу, має підтримати себе сама» [409]. Водночас в Європейському парламенті заявляють, що перспектива вступу до ЄС допомагає країнам-кандидатам проводити важливі політичні і економічні реформи, і це правило може «спрацювати» відносно України. Про це заявив

представник групи Європейських консерваторів і реформістів (ГЄКР) Томаш Пореба на пленарному засіданні Європейського парламенту в Страсбурзі в ході дискусії про прогрес, здійснений Хорватією, Туреччиною і Македонією в плані отримання членства в ЄС. «Приклад балканських країн підтверджує, що процес розширення ЄС є сильним каталізатором для політичних і економічних реформ в країнах, які добиваються членства. Це ми також повинні мати на увазі, коли дивимося у бік нашого східного сусіда – України», – підкреслив Т. Потреба [265].

На думку німецького експерта Андреаса Умланда, «без дисциплінуючого ефекту, що надається перспективою членства в ЄС, в Україні немає загальноприйнятого мірила, здатного точно визначити корисність того чи іншого державного заходу – політичної акції для країни. В українських політиків, чиновників та інтелектуалів відсутні єдині орієнтири, їм не вистачає чіткої точки відліку в проведенні своєї зовнішньої і внутрішньої політики. Стабілізація України – мета не лише громадян цієї юної демократії. У впорядкуванні українського політичного процесу також мають бути безпосередньо зацікавлені Брюссель, Париж і Берлін. Продовжує існувати ризик, що в економічно ослабленій, політично розділеній і соціально кризовій українській державі може розвинутилася дезінтеграційна динаміка. Такі тенденції, у свою чергу, могли б слугувати приводом для російського втручання або навіть військової інтервенції Москви (наприклад, в Криму) – з серйозними наслідками і для російсько-західних відносин. За найгіршим сценарієм вся європейська система безпеки, створена після холодної війни, може бути поставлена під сумнів» [407].

25 лютого 2010 р. Європейським парламентом була прийнята резолюція, в якій зазначалося, що головним викликом, перед яким опинилася Україна після президентських виборів, є стабілізація політичної і економічної систем.

Члени Європарламенту вітали той факт, що президентські вибори відповідали більшості стандартів вільних і чесних виборів, в них брало участь широке коло кандидатів з альтернативними політичними поглядами.

«Політична і економічна стабілізація України передбачає конституційну реформу, зміцнення влади закону, залучення меншин до політичного процесу, встановлення соціальної ринкової економіки і боротьбу з корупцією», – зазначається в резолюції.

Важливим стимулюючим моментом для України стало те, що Європейський парламент визнав європейські устремління України, відзначивши, що вона «може подати заявку на вступ до ЄС, як будь-яка європейська держава, що визнає принципи свободи, демократії, поваги прав людини і фундаментальних свобод, владу закону».

Таким чином, згідно з даною резолюцією за Україною закріплюється право подавати заявку на вступ до ЄС і відкривається перспектива на перехід до безвізового режиму з Європою.

«Угода про поглиблену і всеосяжну зону вільної торгівлі дозволила б Україні поступово інтегруватися у внутрішній ринок ЄС, включаючи поширення на Україну чотирьох свобод (цього ринку)», – наголошується в резолюції [408].

Цей позитивний сигнал був високо сприйнятий українською стороною. «Україна вбачає основу для консолідації свого народу в прагненні вибрати європейську дорогу розвитку», – підкреслила свого часу Прем'єр-міністр України Юлія Тимошенко. Вона висловила переконання, що робота щодо підписання угоди про асоціацію між Україною і ЄС, «яку ми розпочали», буде завершена найближчим часом.

Прем'єр-міністр України також висловила вдячність Є. Бузеку за прийняття Європарламентом спеціальної резолюції відносно України. «У цій резолюції є довгожданий сигнал, що Київ може подати заявку про вступ до ЄС», – підкреслила Глава уряду [395].

Як вважає німецький експерт А. Умланд, відкриття перспективи майбутнього членства в ЄС є, мабуть, найпотужнішим інструментом впливу Заходу на внутрішній стан і зовнішню політику нинішньої України. Надання можливості майбутньої інтеграції країни в європейські структури

переформатувало б політичний дискурс і реструктурувало б партійні конфлікти [407].

Можна погодитися з цим твердженням, однак слід пам'ятати, що передчасні обіцянки членства не можуть ні змінити реальні підстави інтеграційного процесу, ні відмінити необхідність масштабних, незворотних внутрішніх політичних і економічно перетворень як надійного фундаменту інтеграції [139, с. 137].

Прихильність курсу на європейську інтеграцію підтвердив в ході свого першого візиту до Брюсселя Президент України Віктор Янукович. «Для України європейська інтеграція – це ключовий пріоритет зовнішньої політики, а також стратегія здійснення системних соціально-економічних реформ», – сказав він у інтерв'ю журналістам 1 березня 2010 р. в Брюсселі після закінчення зустрічі з президентом Європейської комісії Жозе Мануелем Баррозу [459].

«Ми готові до євроінтеграції настільки, наскільки готова до цього Європа. Ми реалісти, ми розуміємо, що нам потрібно провести реформи, нам потрібно гармонізувати законодавство, технічні стандарти, питань велика кількість. Хто може сьогодні сказати, коли Україна буде в Європі? Але ми крок за кроком інтегруватимемося», – наголосив Президент України В. Янукович у ексклюзивному інтерв'ю агентству «Інтерфакс-Україна». При цьому Віктор Янукович вважає, що інтеграція – це, зокрема, введення безвізового режиму між Україною і Європейським союзом, створення зони вільної торгівлі тощо.

Крім того, на думку Глави держави, Україна має впевнено захищати свої інтереси на міжнародній арені і проводити помірковану політику, що відповідає національним інтересам «46 мільйонів українців». «Коли ми бачитимемо, що від цих дій ми починаємо краще жити, краще починає жити країна, у нас кращі умови, значить, політика ефективна», – сказав Віктор Янукович. І далі: «А зараз ми заявляємо, ми говоримо, і ми вже, можна сказати, вимагаємо, аби у нас був безвізовий режим, якщо ми партнери... Нам

не потрібна гра, нам потрібні конкретні дії». Головною причиною «невдач» у взаєминах між Україною і Європейським союзом Глава української держави назвав недовіру до колишньої української влади [263].

Представники Адміністрації Президента України сподіваються, що Договір про асоціацію між Україною і Європейським Союзом буде підписано до кінця 2010 р. Як відзначила представниця Єврокомісії М. Майоренко на засіданні Європейського соціально-економічного комітету, Українська сторона досягла істотного прогресу в підготовці договору про асоціацію між ЄС і Україною. На її думку, «ця угода важливіша за кризу і подолання її наслідків. Адже потенціал цієї угоди сприятиме економічній стабільності Україні та позитивним змінам», – наголосила представниця Європейської комісії. Вона зазначила, що угода про асоціацію передбачає обов'язкове створення в Україні громадської платформи для обговорення суспільних перетворень та результатів здійснюваних реформ.

Не можна не погодитися з О. Горенком, який вважає, що «для того, щоб стати гідним членом європейського співтовариства, Україні вкрай необхідно виробити власну «соціальну модель» європейського типу. Проте численні, морально цілком виправдані, але в основному спонтанні ініціативи, які не передбачають стимулів для економічного зростання і підвищення продуктивності праці, можуть виснажити будь-яку економіку. Соціально-політична безсистемність є небезпечною в умовах надмірної залежності ресурсів соціального розвитку від зовнішньоекономічної кон'юнктури. Тому європейську інтеграцію можна розглядати як форму економічного і соціального самозахисту в умовах загострення глобальної конкуренції [89, с. 8].

Таким чином, «копенгагенські критерії стосуються, насамперед, розвитку внутрішньої демократії та економіки. Тому не викликає сумніву, що євроінтеграційний курс висуває перед країною завдання внутрішнього характеру» [190, с. 68]. На думку доктора Ханс-Юргена Гаймзета, Надзвичайного і Повноважного Посла Федеративної Республіки Німеччини в

Україні, «населенню, перш за все заможному, треба дати зрозуміти, що лише спільними зусиллями можна зробити Україну економічно потужною країною, яка посяде належне місце в світі. Для цього необхідне сильне політичне керівництво, яке лише тоді зможе бути успішним, якщо воно надаватиме пріоритетне значення загальному благу, а не партикулярним інтересам, що постійно паралізувало дієвість реформ в Україні і блокувало ухвалення українських необхідних законопроектів в парламенті» [72]. А. Сергєєв вважає, що соціальні проблеми, які завжди суттєво впливали на всю систему економічних, політичних, правових, етичних суспільних відносин, визначають значною мірою характер і темпи розвитку Європейського Союзу. Саме соціальна стабільність, вдало побудоване соціальне партнерство, соціальний вимір інтеграції, що щораз посилюється, створюють фон, сприятливий для інтеграції за всіма параметрами [344, с. 3].

Система соціальної політики України вимагає істотної адаптації до соціальних стандартів Європейського Союзу і значної модернізації. Сучасна історія пропонує нам як найбільш ефективну дорогу соціально-орієнтовану ринкову економіку, на основі якої лише і може побудувати розвинену соціальну державу. У зв'язку з цим, потрібна прискорена модернізація механізмів реалізації державних соціальних функцій відповідно до нових реалій і при орієнтації на збереження раніше досягнутих стандартів та їх розвиток. Характерними рисами соціально орієнтованої ринкової змішаної економіки є розвинена ринкова система відносин у поєднанні з послідовним свідомим державним регулюванням економіки, підприємницький тип економіки та її соціальна орієнтація.

У соціальній державі соціальна політика виконує три основні функції: захисну (пряма підтримка доходів бідних); активну (створення умов для трудової активності, мотивація до праці, зростання споживчого попиту, вирішення соціальних протиріч і соціальна солідарність суспільства); конструктивна (розвиток особистості, підвищення освітнього і культурного рівнів, підтримка здоров'я).

Ефективність ринку забезпечує активну функцію соціальної політики, а захисна і конструктивна функції, спрямовані на задоволення соціальних потреб людей, забезпечуються за рахунок економічного зростання. Таким чином, реалізація ефективної соціальної політики, з одного боку, вимагає економічного зростання, а з іншого – його забезпечує. Таку позицію підтримує Світовий банк, фахівці якого стверджують, що економічному розвитку повинен передувати соціальний розвиток. Економічний і соціальний розвиток здебільшого розглядаються як двоєдине завдання, а найбільш ефективною є політика, яка забезпечує зростання цих двох параметрів [141].

Л. Кочеткова вважає, що до нових функцій, що відображають перехід до соціальної держави, слід віднести:

– обмежувальну функцію. Ця функція виявляється стосовно панівних класів і за допомогою її вирішуються такі завдання, як обмеження монополізації, регламентація трудових відносин, регулювання економіки, концентрація коштів на соціальні програми і потреби;

– забезпечувальну функцію. Ця функція виявляється при вирішенні таких завдань, як соціальне страхування, соціальне забезпечення, надання можливостей здобуття освіти;

– гарантуючу функцію. Даючи гарантії і закріплюючи їх на конституційному рівні у вигляді системи прав людини і громадянина, держава, по суті стає боржником людини, надаючи їй право не просто отримувати допомогу від держави, але отримувати її гарантовано [198, с. 41-42].

Перед соціальною політикою України поставлені найважливіші завдання призупинення соціальної деградації, збереження ефективних механізмів і соціальних стандартів минулого і модернізація механізмів реалізації соціальних функцій, адаптації соціальної сфери до ринку. Як пише Д. Фартуков, соціальна політика має бути орієнтована на посилення позицій індивіда. Відповідно до цього, можливість здобути освіту, професію,

отримати власність, досягти високого рівня матеріального добробуту, накопичити грошові заощадження і мати гарантію, що вони не будуть знищені в результаті інфляції, також є найважливішим напрямом соціальної політики. Лише здобувши фінансову самостійність і максимальну незалежність від державного «соціального опікування», громадянин перетворюється з «соціального підданого», за Ерхардом, на вільну людину. Розмір сфери соціального забезпечення по мірі зростання суспільного багатства і добробуту громадян повинен не розширюватися, а навпаки, скорочуватися. Соціальна доброчинність з боку держави – явище тимчасове, пов'язане з бідністю значної частини населення, нездатної підтримувати власний добробут [419, с. 12].

Стратегічними цілями соціальної політики слід вважати досягнення відчутного поліпшення матеріального становища і умов життя людей; забезпечення ефективної зайнятості населення, підвищення якості та конкурентоспроможності робочої сили; гарантія конституційних прав громадян в галузі праці, соціального захисту населення, освіти, охорони здоров'я, культури, забезпечення житлом; переорієнтація соціальної політики на сім'ю, забезпечення прав і соціальних гарантій, що надаються сім'ї, жінкам, дітям і молоді; нормалізація і поліпшення демографічної ситуації, зниження смертності населення, особливо дитячої і громадян працездатного віку; істотне поліпшення соціальної інфраструктури.

У свою чергу, для досягнення цих цілей необхідно:

– відновити роль доходів від трудової діяльності як основного джерела грошових доходів населення і найважливішого стимулу розвитку виробництва і підвищення трудової активності працівників. Як відомо, під час виборчих кампаній соціальна політика, в першу чергу, спрямовується на збільшення пенсій та інших соціальних виплат. Результатом цього стало те, що доля соціальної допомоги та інших отриманих поточних трансфертів у доходах населення збільшилася при одночасному зменшенні долі заробітної плати і насправді зрівнялася з нею, склавши 44,4 % від ВВП. Таким чином,

доходи тих, хто отримує заробітну плату, з тими, хто отримує соціальні трансферти, зрівнялися. Це не лише призвело до зниження мотивації до праці, але і загостило внутрішні фінансові диспропорції. Адже в умовах підвищених соціальних виплат до Пенсійного фонду збільшився розрив між його прибутковою (надходження внесків від працедавців, найманих працівників тощо) і витратною частинами (забезпечення соціальних виплат). Тобто збільшення пенсій вимагало дотування Пенсійного фонду з держбюджету, перетворюючи його частину на своєрідну філію Пенсійного фонду [373];

- забезпечити справедливий розподіл доходів на основі вдосконалення системи індивідуального оподаткування доходів і власності громадян, запровадження ефективного контролю за реальними доходами;

- посилити адресність соціальної підтримки громадян, які її потребують, на основі урахування матеріального стану сімей і заявного принципу призначення допомоги;

- забезпечити стабільне фінансування галузей соціальної сфери і соціальних програм, гарантувати всім громадянам доступність медичної допомоги, соціального обслуговування, освіти, культури і відпочинку.

Як відомо, в умовах адміністративно-командної планової економічної системи в СРСР економічні відносини практично повністю були детерміновані тим, що тоді називалося загальнонародною формою власності. У цих відносинах була і значна соціальна складова, однак вона була витіснена бюрократизмом, зрівняльністю і низькою якістю життя населення.

У пострадянській Україні вектор діяльності політиків, що контролювали ухвалення рішень в соціальній сфері наприкінці 1990-х, – початку 2000-х років, вирішальною мірою складався під впливом неоконсервативної хвилі, що йшла, насамперед від США і Великобританії. Концепція реформ спочатку виходила з необхідності підвищення ефективності господарської системи. При цьому соціальна сфера розглядалася як елемент загальної економічної стратегії. Критерій ефективності лежав на боці економічних чинників, а стан

і динаміка соціальної сфери підлягали обмеженню. Не зважаючи на чисельні декларації про «соціально орієнтовану економіку», «соціально державу», розвиток соціальної сфери навіть не називався як мета реформ. Фактично враховувався лише один аспект – можливість попередження гострих соціальних криз. Абсолютно не враховувалося, що на відміну від багатьох національних економік, що реформуються, в Україні більшість домогосподарств не мали в своєму розпорядженні матеріальних і фінансових ресурсів на період адаптації до нової соціальної економічної ситуації. Більше того, одним з елементів «шокової терапії» була конфіскація всіх заощаджень населення і підприємств в перші місяці 1992 р. у результаті вивільнення цін без будь-якої компенсації за вкладами в банках і ощадкасах.

Соціальна політика початкового періоду пострадянської України була комбінацією слабкої демократичної тенденції і наростаючої неоліберальної (а точніше – неоконсервативної) тенденції. До демократичних, на користь переважної більшості населення, заходів у галузі соціально-економічної політики можна віднести безкоштовну приватизацію житла, надання у власність ділянок землі для родинного користування та ряд інших заходів.

Отже, реформи перехідного періоду призвели до деформації економічних відносин, що склалися, і виникнення різних форм власності, але при цьому знизилася їх соціальна складова.

Можна зробити висновок, що доходи населення тісно пов'язані з проблемами зайнятості і безробіття, саме ефективна зайнятість є свідченням процвітання економіки і передумовою зростання добробуту населення. Тим часом останніми роками в Україні ефективність використання робочої сили катастрофічно знизилася, збільшилося безробіття, виникло таке явище як приховане безробіття. Гострою є проблема безробіття висококваліфікованих фахівців (інженерів, вчителів, лікарів, учених та ін.), які в період реформ втратили роботу або змінили її на таку, яка стала необхідною в ринкових умовах.

Осмилення причин серйозних недоліків у соціальній сфері, несприятливий розвиток загальноекономічної ситуації в країні спонукали до вироблення нових підходів у даній галузі, до системних змін моделі соціальної політики.

Сучасній Україні потрібна соціальна політика, що поєднує індивідуальні і групові цінності та цілі з колективними, із загальним благом народу. Саме така політика забезпечить поєднання ліберального принципу приватної ініціативи та підприємливості з комунітарними цінностями суспільної солідарності, взаємної соціальної відповідальності громадян, бізнесу, громадських інститутів і держави.

Лише така політика може бути насправді публічною, відобразити загальнонаціональні інтереси, що акумулюються владою за умов максимальної гласності, з широкою опорою на громадянське суспільство. Демократизації соціальної політики сприяло б утворення мережі суспільно-державних комісій, рад, комітетів при органах влади всіх рівнів для залучення громадськості і незалежних спеціалістів - експертів до розробки конкретних проблем соціальної політики і здійснення контролю за виконанням прийнятих рішень.

Видається, що всі ці питання мають знайти своє рішення в рамках нової соціальної політики, розрахованої на успішний вихід з тривалої системної кризи, ліквідацію надлишкової нерівності, відродження українського суспільства та його інтеграцію в європейське співтовариство.

3.2. Основні напрями реформування соціальної сфери в Україні

Завдання співпраці між Європейським Союзом і Україною були сформульовані в грудні 1999 р. у «Спільній стратегії щодо України», прийнятій Гельсінським самітом Європейської Ради. «Спільні стратегії» стали новою формою координації діяльності держав-членів ЄС у відносинах

з третіми державами в рамках Спільної зовнішньої політики та політики безпеки (СЗППБ). У зовнішньополітичних відносинах ЄС Україна опинилася серед держав, відносини з якими, на думку лідерів провідних західноєвропейських країн, вимагали розробки зазначених Спільних стратегій. Стратегічні цілі, які відображені в Спільній стратегії відносно України, загострювали дві основні політичні проблеми: створення в Україні і ЄС внутрішніх передумов для розширення двосторонньої співпраці шляхом виконання положень Угоди про партнерство та співробітництво (УПС), а також забезпечення політичної стабільності в регіоні після розширення Європейського Союзу на схід. Щодо України Європейський Союз визначив такі стратегічні цілі:

- внести свій вклад у побудову стабільної, відкритої, плюралістичної і правової демократії в Україні, зміцнення стабільно функціонуючої ринкової економіки (тобто передбачені УПС цілі внутрішніх трансформацій перехідного періоду в Україні);

- співпраця з Україною у сфері збереження стабільності і безпеки в Європі та у всьому світі через пошук ефективних спільних рішень наявних проблем;

- розширення економічного, політичного і культурного співробітництва і спільної роботи в галузі юстиції і внутрішніх справ [149, с. 134-136].

Реалізація Спільної стратегії передбачала здійснення заходів щодо підтримки внутрішньополітичних реформ в Україні. У розділі «Підтримка процесу демократичних і економічних перетворень» були сформульовані очікування Євросоюзу від результатів трансформацій і фактично визнано, що існуючий рівень демократизації суспільно-політичного життя в Україні не сприяє інтенсифікації політичного діалогу з ЄС. Наголошувалося, що «успішні перетворення принесуть процвітання не лише Україні, але і всьому регіону. Для забезпечення успіху цього процесу мають бути здійснені реформи, спрямовані на зміцнення демократії і правопорядку, а також

соціально-економічні реформи у напрямі створення дієвої ринкової економіки» [149, с. 136].

Як підкреслив в одному зі своїх інтерв'ю, Надзвичайний і Повноважний посол Великобританії в Україні Лі Тернер: «ми послідовно підтримуємо надання Україні перспективи членства в ЄС. Ми вважаємо, що Україна є європейською країною, у неї має бути право подати заявку на членство і вступити в ЄС, якщо це відповідатиме необхідним умовам». І далі: «Якщо бути відвертим, зараз є країни, такі як Великобританія і деякі нові члени ЄС, які дуже хочуть, аби Україна вступила в Європейський Союз якнайшвидше». Водночас, Лі Тернер відзначив, що також є деякі країни, яких все ще потрібно переконувати в тому, що Україна робить достатньо, аби переконатися, що вона серйозно налаштована на проведення реформ, необхідних для вступу в ЄС. На його думку, «щоб перемогти в цій суперечці, Україні необхідно продемонструвати конкретні дії щодо проведення реформ в різних галузях, зокрема в управлінні, боротьбі з корупцією, судовій системі» [300].

Однією з країн-членів ЄС, що не підтримують європейські устремління України, є Німеччина. Так, керівник Європейської академії в Берліні Екгарт Штратеншульте переконаний, що Євросоюз повинен чітко зафіксувати, що Україна доки не має перспективи членства в ЄС: «За вісімнадцять років українські політики лише обіцяли реформи, проте нічого не зробили для цього». Як передає Deutsche Welle, Е. Штратеншульте підкреслює, що в найближчому майбутньому Україна не зможе інтегруватися в ЄС і про це європейські лідери повинні чесно сказати українцям: «Вам самим необхідно краще розбудовувати країну. Ми ж не можемо запропонувати шлях до щастя». Як вважає, виконавчий директор Східного комітету німецької економіки Райнер Лінднер, зараз Україна переживає глибоку рецесію і країні вкрай необхідні реформи соціальної сфери, зокрема слід навести лад з пенсіями і зарплатами українців [155].

Підтримка процесу реформ в Україні здійснюється Європейським Союзом з 1992 р. такими інструментами співпраці, як: субсидії (безповоротне фінансування) в рамках національних, цільових і міждержавних програм ТАСІС; спеціальні програми під егідою ТАСІС, які координують діяльність в Україні, через співпрацю з іншими міжнародними інституціями.

З метою зміцнення Європейської політики сусідства, посилення політичної співпраці і просування економічної інтеграції між ЄС і його сусідами Європейський Союз збільшив фінансування на період 2011-2013 рр. З виділених на ці цілі більше 5,7 мільярдів євро, обсяг коштів для України складе 470,1 мільйона євро.

Коментуючи дане рішення, віце-президент Європейської комісії, Верховний представник Європейського Союзу з питань зовнішньої політики і політики безпеки, баронеса Кетрін Ештон зазначила: «Ми прагнемо залучити до тісної співпраці наших сусідів, доводячи, що ЄС залишається надійним партнером в цей важкий час. Ми пропонуємо міцніші зв'язки політичної асоціації і економічної інтеграції, адаптованої до бажань і можливостей наших партнерів. Збільшення фінансування ЄС – важливий інструмент для досягнення цих цілей» [153].

Виходячи з середньострокового огляду вже існуючих програм, було прийнято рішення, що на 16 з 19 програм на 2011-2013 роки буде виділено 4,2 мільярда євро, а саме: на 13 нових програм для Алжиру, Вірменії, Азербайджану, Єгипту, Грузії, Ізраїлю, Йорданії, Лівії, Молдови, Марокко, Сирії, Тунісу та України, для нової регіональної програми Східного партнерства з урахуванням також 2010 року, для нової міжрегіональної програми фінансування обміну студентами, міжуніверситетської та культурної співпраці, контактів між місцевими і регіональними владами і підтримку фізичних інвестицій в транспорт, енергетику і довкілля [153].

Як вважають вітчизняні і міжнародні експерти, Україна може наблизити термін вступу до Європейського Союзу лише шляхом реалізації в країні економічних реформ. На думку Р. Шпека, глави постійного представництва

України при ЄС в 2000-2007 рр., українська влада останнім часом ніби забула, що в міжнародних документах йдеться про обов'язкову відповідність країни таким критеріям, як високий рівень економіки, демократія, наявність громадянського суспільства та ін. За Р. Шпеком, "слабких партнерів не будуть брати. ЄС є не лише політичним об'єднанням, туди просто за симпатії чи потреби не беруть. Якщо ти не відповідаєш вимогам – з тобою і далі матимуть поважні стосунки, але вони не переростуть в членство". Він порадив українцям не чекати месію, який приведе їх у ЄС, а покладатися на себе і бути вимогливими до влади.

Таку ж точку зору висловив і экс-міністр закордонних справ А. Зленко: «Євроінтеграція – це не лише зовнішня політика. Те, що відбувається в середині країни, це одне з головних гальм, яку стримує наші євроінтеграційні процеси», – зауважив дипломат, натякаючи на політичні чвари вітчизняних політиків. Заслуговує також на увагу думка заступника Посла і радника-посланника Посольства Польщі в Україні Л. Шерека, який вважає, що Україна повинна прагнути не так до інтеграції в ЄС, як до підвищення рівня життя населення: «Це організація, якої в майбутньому може і не бути, тому що світ змінюється і вона може трансформуватися в іншу організацію. Але головне, щоб рівень життя в країні був високим» [1].

Більшість експертів відзначають три основні причини, що перешкоджають інтеграції України в ЄС: низький рівень економічного розвитку і недостатні темпи реформ (92 %), високий рівень корупції (90 %), недосконалість податкової політики і нестабільність господарського законодавства (90 %) [221].

Окрім цього, називаються і такі чинники як уповільнення політичних і економічних реформ, неадаптованість національного законодавства до норм європейського права, відсутність необхідних змін у змісті та стилі діяльності органів державної влади, місцевої самоврядування.

Соціальна сфера характеризується рядом взаємопов'язаних і взаємозалежних параметрів, до яких відносяться: соціальне становище

людини (груп), що визначається рівнем соціальної свободи особи; ефективність системи соціальної захищеності людини (наприклад, від несприятливих наслідків реформ, криз, структурних перебудов); характер взаємозв'язку (поєднання) особистих, групових і суспільних інтересів; рівень соціальних потреб і рівень їх задоволення; умови праці, побуту, дозвілля людей (рівень їх відповідності стандартам сучасного суспільства); стан соціальної структури, відносини між групами, класами, спільнотами; соціальний клімат у суспільстві (сприятливий або конфліктогенний); стан екологічної безпеки суспільства тощо [172, с. 13].

У економічній літературі поняття «соціальна сфера» визначається як система економічних відносин, що складаються у сфері освіти, культури, мистецтва, охорони здоров'я, фізичної культури, спорту, соціального забезпечення, житлово-комунального господарства та ряду інших галузей. Іншими словами, соціальна сфера є сукупністю галузей, підприємств, організацій, що визначає спосіб і рівень життя людей, їх добробуту та споживання. При цьому особливо важливого значення набувають саме економічні відносини, характерні для основних галузей соціальної сфери. Це пов'язано з тим, що сучасна економіка є економікою змішаного типу. Її змішаний характер визначається наявністю різних форм власності і способів господарювання, поєднанням ринкових і державних, суспільних механізмів регулювання, можливостями узгодження економічних і соціальних засад. Сучасна економіка є поєднанням приватного і суспільного секторів, коли функціонування ринку доповнюється регулюючою діяльністю держави. У свою чергу, держава здебільшого виступає в ролі економічного агента на ринку, а рівень життя сучасного суспільства тісним чином пов'язаний з рівнем економічного розвитку і залежить від забезпеченості громадян тими або іншими економічними благами.

Разом з тим, переважно всі галузі соціальної сфери в Україні відносяться до суспільного сектора. Це визначає особливості управління галузями соціальної сфери і основні джерела її фінансування, до яких відносяться

бюджети всіх рівнів. Тому можна стверджувати, що українська модель управління соціальною сферою на даному етапі ще продовжує формуватися. Це пояснюється тим, що в дореформений період до управління соціальною сферою застосовувався відомчий підхід. Водночас багато об'єктів (житло, дитячі садки, медичні установи тощо) відносилися до профільного міністерства або знаходилися на балансі «радянських підприємств», які також входили до складу відповідного міністерства союзного або республіканського значення. Відповідно, фінансування об'єктів соціальної сфери здійснювалося по лінії даних відомств.

За минулі роки в Україні були здійснені принципові кроки щодо переходу до ринкової економіки і суттєвого реформування системи суспільних відносин. Головними реформаторськими кроками стали:

- зміна структури власності;
- демонтаж адміністративно-розпорядчої системи;
- лібералізація економіки, фінансів, виробництва і торгівлі;
- активізація підприємницької діяльності громадян;
- формування реального ринку товарів і послуг, зникнення дефіциту.

Минулий час після початку реформування українського суспільства дозволяє зважено оцінити його позитивні і негативні результати.

Як відомо, в цей період соціальна політика формувалася в умовах спроб, що робилися, за рішенням двох завдань – перебудови соціально-економічної системи і адаптації до конкурентних вимог глобальної економіки. Такий підхід, що передбачав зниження ролі держави в соціально-економічній сфері і проведення приватизації, і визначив характер соціальної політики. Її основним призначенням став соціальний захист, який повинен був по можливості пом'якшити соціальні наслідки реформ. Таким чином, проблема розглядалася виключно з точки зору оптимізації перерозподілу обмежених ресурсів між соціально уразливими групами [146, с. 5].

Соціальні наслідки реформування виявилися важкими тому, що стихійне вивільнення ринку не супроводжувалося ані формуванням дієздатної системи

соціального захисту, ані послідовною промисловою політикою і політикою зайнятості, стимулюючою ефективну реалізацію трудових ресурсів. Наслідком цього стало, зокрема, протиріччя між все ще досить високим освітнім і професійно-кваліфікаційним потенціалом населення, з одного боку, і погіршенням умов і якості зайнятості, з іншого. За таких умов неминучим є наростання соціальних проблем здебільшого обумовлене посиленням недовикористання трудового потенціалу, його знеціненням і поступовою деградацією. Для періоду реформування стало характерним звуження можливостей ефективної зайнятості. Паралельно зі зростанням відкритого і латентного безробіття спостерігався відтік робочої сили з галузей, що забезпечують збереження і розвиток робочої сили, інновацій і насичення споживчого ринку. Розширення невиробничої сфери відбувалося за рахунок припливу працівників у торгівлю, державне управління і фінансово-кредитний сектор.

Найважливішою галуззю зайнятості і джерелом життєвих засобів стала робота на присадибних і дачних ділянках, що поглинає значну і постійно зростаючу частину сукупного фонду робочого часу.

Окрім цього не були визначені конкретні цілі і науково спрогнозовані соціальна спрямованість економічної реформи і наслідки її впливу на соціально-економічний розвиток країни та її окремих територій, не враховані інтеграційні тенденції відтворення економічних умов і чинників щодо забезпечення соціально-економічного потенціалу. При цьому недооцінені реальні можливості дієвого стимулювання і мотивації праці в умовах переходу до етапу економічного зростання. Не вирішувалися методологічні питання дослідження системи забезпечення соціально-економічного потенціалу, у тому числі відтворення населення, трудових ресурсів, раціональної зайнятості і підвищення життєвого рівня населення в регіонах.

Падіння рівня доходу і життєвих стандартів значної частини населення в результаті знецінення трудового потенціалу є найважливішим критерієм соціального неблагополуччя. Проте зведення соціальних витрат реформ до

втраченого доходу закладає методологічну основу для обмеження соціальної політики перерозподілу частини ВВП на користь найменш забезпечених громадян. Натомість варто звернути увагу і на інші аспекти даної проблеми. Досвід реформ засвідчив руйнівний вплив на трудовий потенціал та різке зниження соціальної захищеності населення, до якого люди виявилися не готовими. Не останню роль тут зіграла також непідготовленість процесів приватизації соціальної сфери, коли поява платних послуг замість безкоштовних не супроводжувалася відповідним зростанням заробітної плати.

Отже, загалом не було враховано те, що самого вивільнення ринку недостатньо для формування нової економіки. Відмічені диспропорції у сфері зайнятості породжувалися різними чинниками і, насамперед, деінституціалізацією ринку праці, слабкістю законодавчої бази, недостатнім розвитком продуктивних сил і внаслідок цього наявністю монополістичних неринкових елементів. Видається, що нормальне функціонування ринку праці можливе сьогодні лише за умови розвиненої інституційної інфраструктури, що є, по суті, неринковою надбудовою, необхідною у тому числі і для підвищення його ефективності.

Звичайно, були і позитивні тенденції, оскільки поліпшення якісних показників вітчизняної економіки, зростання реального ВВП, поглиблення курсу ринкових перетворень створювало необхідні умови для позитивних зрушень в соціальній сфері. Про це свідчить поліпшення деяких соціальних показників до початку світової економічної кризи 2008 року.

Було зафіксовано зростання реальних грошових доходів, заробітної плати, пенсії. Реалізовувалися соціальні програми. Збільшувалася кількість зайнятих, знижувався рівень безробіття. Зростала потреба підприємств, установ і організацій в робочій силі, збільшувалася кількість вакансій, що дозволяло скоротити дисбаланс між пропозицією і попитом робочої сили. Так, наприклад, 2000–2007 рр. питома вага видатків на соціально-культурні заходи зростала прискореними темпами (з 39,5 % до 55 % сукупних видатків

зведеного бюджету). При цьому найбільша частка видатків (60,3 % сукупних видатків) була спрямована на соціальні цілі в 2005 р., що пов'язано з виконанням соціальних зобов'язань, задекларованих під час президентської виборчої кампанії 2004 року. Аналіз свідчить, що соціальна спрямованість бюджетів останніх років визначалася переважно політико-соціальними цілями, а бюджетний процес характеризувався пошуком компромісу в розподілі коштів на соціальні програми та економічне зростання, породжуючи дискусію щодо пріоритетів витрачання державних ресурсів [361, с. 12].

Та все ж, не зважаючи на поліпшення деяких економічних показників, соціальна сфера країни продовжує залишатися в складному становищі. Ще складнішим воно є сьогодні, в умовах глибокої економічної кризи.

Відомо, що всі сучасні економіки побудовані на взаємодії ринкових і неринкових секторів. Західні теоретики звертають увагу на те, що породжувана вільним ринком нерівність може негативно впливати на ефективність, оскільки руйнує соціальний капітал. Успіхи індивідуальних підприємців не означають, що суспільство в цілому не розвивалося б успішніше, якби зруйнований жорсткою конкуренцією і поляризацією доходів соціальний капітал удалося зберегти і розвинути. В інформаційному суспільстві рівномірний розподіл соціального капіталу є не менш важливим чинником ефективності, ніж концентрація фінансового капіталу.

Таким чином, можна зробити висновок про те, що звільнення ринку за серйозних структурних диспропорцій, монополізації економіки, незрілості громадянського суспільства, відсутності у працівників навиків відстоювання своїх інтересів, заниженому рівні заробітної плати вже на старті реформ, призвело до руйнування людського і соціального капіталу, відтворення яких стає дедалі проблематичним.

Видається, що в критичній ситуації, що склалася, основні зусилля держави України мають бути спрямовані на збереження і відновлення нематеріальних складових суспільного багатства. Поки це завдання не буде

вирішено, відтік з країни елітних людських ресурсів і фінансового капіталу продовжуватиметься. З цією метою необхідно переглянути як місце соціальної політики в системі державних пріоритетів, так і її загальну концепцію, а, отже, запропоновані форми і методи реалізації.

Слід пам'ятати, що навіть при збільшенні у ВВП долі державних витрат на соціальну політику до рівня цивілізованих економік, не вдасться забезпечити відповідні масштаби соціальних трансфертів. Спроби виявлення найбільш необхідних є, на наш погляд, найменш раціональною стратегією: витрати на трансакційні витрати, пов'язані з ідентифікацією «правильних» адресатів і відстеженням процедури проходження допомоги, значно перекрыють суму реальної допомоги. Не можна не враховувати й того, що отримання додаткового доходу через системи соціальної допомоги і благодійні фонди знижує самооцінку людей, підриває їх упевненість в собі, зводить до принизливого стану об'єктів благодійності, не здатних самостійно потурбуватися про себе і бути корисними суспільству. Повсюдне застосування активних програм соціального захисту (наприклад, громадських робіт) при збереженні прихильності до загальної перерозподільної концепції знімає проблему лише частково, оскільки в більшості випадків створює лише видимість участі.

Тому, окресливши орієнтири активної соціальної політики в Україні, слід враховувати досвід розвинених країн з їх досягненнями і проблемами. В Європейських країнах останнім часом популярною стає політика, спрямована на створення соціально-активного суспільства. Мета такої політики полягає в державній підтримці активних, упевнених в собі, самостійних громадян.

У країнах ЄС і ОЕСР соціально-активне суспільство вважається кращим і практично єдиним способом боротьби з бідністю і соціальним відчуженням (ОЕСР, 1990 р.). Під впливом рекомендацій ОЕСР (1994 р.) і Європейській Комісії (1997 р.), заклик до змін – від пасивного підходу до активних заходів відносно зайнятості в межах соціальних систем – став дуже популярним. При цьому треба врахувати, що термін «активний» використовується для того,

щоб підкреслити бажання і можливість навчання і подальшого працевлаштування, а термін «пасивний» використовується з метою позначити переважне прагнення громадян до соціальних гарантій, що дозволяє бути до певної міри бездіяльним. Використання цих термінів забезпечує особливо чітке розуміння політичного контексту. Як пише Н. Григор'єва, політичні формулювання «активні» і «пасивні» настільки закріпилися термінологічно, що питання необхідності компенсації раптом зникли з політичного порядку денного для тих, хто має мало потенційних можливостей для власних зусиль досягнення певних позицій на ринку праці» [101].

У зв'язку з цим, доцільно підтримати думку, що висловлюється деякими дослідниками (Е. Лібанова, А. Колот та ін.) стосовно того, що соціальна політика має бути спрямована не лише на вразливі соціальні групи непрацюючого населення, але і на зайнятих в суспільному виробництві. Тим паче, що саме зайняті в суспільному виробництві створюють умови для підтримки соціально вразливих груп населення. У протилежному випадку поняття «соціальна політика» має ототожнюватися з поняттям «соціальний захист», а це не обґрунтовано. А. Колот вважає, що «соціальна політика не може бути ефективною, якщо своїм об'єктом обирає виключно соціально уразливі верстви населення, які, безумовно, вимагають уваги з боку держави і суспільства в цілому. Оскільки можливості реалізації соціальної політики залежать від сфери праці, то основою соціальної політики і соціального розвитку є власне соціально-трудова політика. Таким чином, соціальна політика стосується всього соціуму. На її соціальному полі знаходяться і економічно сильні, і економічно слабкі» [193].

Як вважає Е. Лібанова, поширення системи добровільного страхування на всі групи населення значно б понизило ризик бідності в разі настання страхового випадку і зменшило б необхідність надання соціальної допомоги за рахунок бюджету [218, с. 132].

Саме тому доречно розглянути питання про матеріально-майнове становище населення в контексті великих соціальних груп. Довгий час культивувався міф про те, що довгождане економічне зростання автоматично гарантує зростання доходів для всіх груп населення. Цей міф сформував суспільні уявлення про зростання доходів як про природну винагороду за довготерпіння. Як відомо, економічне зростання не призводить автоматично до подолання бідності і зменшення надмірної диференціації. Лише тоді, коли результати економічного зростання спрямовані на досягнення цілей людського розвитку, можна говорити про вирішення соціальних проблем. Досвід економічно розвинених країн свідчить, що лише завдяки істотним державним інвестиціям в людський капітал і прогресивну систему соціальних заходів можна зменшити нерівність в розподілі доходів і досягти згоди в суспільстві. Соціальний розвиток – це своєрідний наслідок і вирішальний чинник економічного зростання. Водночас підвищення рівня життя є стимулом до праці, джерелом платоспроможного попиту, гарантією довіри громадян до державної влади.

Проте реальним результатом останніх років є збільшення рівня бідності українського населення. Середній клас у загальних рисах зберігає свої позиції як відносно успішна соціальна і економічна група. Тим часом, найбільш проблемною для країни, що пережила тривалу трансформаційну стадію, була і залишається так звана соціальна група нижче середнього рівня, яка складає значну частину соціуму. Ця група не включена в процеси економічного зростання і не є прямим учасником соціальних програм, що фінансуються з державного бюджету, можливості якого також розширилися за рахунок сприятливої економічної динаміки. Саме ця масова група знаходиться поза зоною політичної дії. Люди або нічого не отримують від економічного зростання, або ж до них до них вельми слабкий імпульс від економічного зростання держави.

Звідси виникає ще одне стратегічне завдання, що стоїть перед майбутньою соціальною системою: не подолання бідності, а сприяння

механізмам розвитку соціальної мобільності і формування соціального ліфта для всіх груп населення.

Викладене дозволяє зробити висновок, що в даний час соціальна політика Української держави має ґрунтуватися на правильно вибудованій системі пріоритетів, поетапному вирішенні соціальних проблем, ефективному використанні наявних ресурсів, узгодженні зобов'язань держави і реальних можливостей економіки. Проте останнє не означає обов'язкового збільшення соціальних витрат. В умовах кризи найважливішим завданням стає підвищення ефективності використання ресурсів для соціальних потреб. Соціальна сфера є не лише сферою кінцевого споживання. З досвіду розвинених країн випливає, що ефективна соціальна політика є важливою умовою підвищення продуктивності праці і ефективності використання трудових ресурсів, забезпечення стабільного зростання економіки в цілому.

На даний час соціальна політика України концентрується на двох полюсах вікової концепції. Соціальні зобов'язання відносно літнього населення і стан пенсійної системи були і залишаються у фокусі соціально-економічної політики української держави. Останнім часом значно більше уваги приділяється демографічній групі, що знаходиться на протилежному полюсі – проблемам дітей і дитинства. Тема інвестицій в дітей набуває великої політичної ваги.

Натомість у системі пріоритетів спостерігаємо інше: найуразливішим стає населення середнього (працездатного) віку. Саме на нього покладається основний тягар соціальних витрат щодо підтримки дітей і літніх людей. Саме населення середнього віку залишається на узбіччі соціально-економічної політики. Значна частина чинників впливу на становище працездатного населення, лежить на стороні ринку праці, який сьогодні розвивається виключно під впливом загальної економічної кон'юнктури.

Стає очевидним, що глобальним викликом стало забезпечення загального балансу (демографічного, економічного, соціального, територіального). Пошук такого балансу – не лише можливий, але практично

єдина дорога майбутнього розвитку. І йдеться не про окремі соціальні програми або проекти. Це вимога серйозних структурних реформ в економіці та інституційних перетворень в соціальній сфері. До вироблення загальної або хоча би переважаючої позиції з даної проблеми в політичних і експертних колах ще далеко. Проте лише за таких умов українське суспільство може розраховувати на стійке економічне зростання, успішний соціальний розвиток, а отже, на успішну європейську інтеграцію.

Як зазначає англійський експерт М. Денджерфілд, «в Європі сьогодні практикуються різні альтернативні види взаємин з ЄС, і якщо в таких країнах, як Україна, дискурс про європейське майбутнє зможе більше зосередитися на тому, як можна розвивати та інтенсифікувати участь в процесі європейської інтеграції і як можна мобілізувати стосовно цієї мети політичний порядок денний, а не на одержимості членством в ЄС як такому, то перспективи успішної європеїзації та утвердження європейської ідентичності можуть виявитися набагато оптимістичними. У свою чергу, це залежить від визнання того, що європейська політика добросусідства (СПД) – механізм швидше за включення, ніж виключення, і така політика може сприяти прогресу з точки зору як економічного розвитку, так і перспектив євроінтеграції. Він також залежить від того, наскільки реалістичним на даному етапі є прагнення до членства в ЄС» [139, с. 122].

Через десять років Україна має увійти до двадцятки найрозвиненіших країн світу. Саме таке завдання поставив Президент України Віктор Янукович. Для вирішення цього завдання створено спеціальний комітет реформ [461]. Проте поки що в українському суспільстві продовжує залишатися багато невирішених соціальних проблем, більше того, вони загострюються для ряду категорій населення. Продовжує залишатися низьким рівень життя більшості населення України, соціальна структура наближена більше до латиноамериканських або африканських, ніж до європейських зразків (високий рівень розшарування, масштабна бідність, відсутність потужного середнього класу) [218, с. 120].

Не зважаючи на певні заходи з боку уряду, в Україні й досі не скорочується дистанція між багатими і бідними. Процеси розшарування населення за рівнем доходів з моменту появи і зростання безробіття вже не можна назвати просто падінням рівня життя. Набирає сили процес люмпенізації, який посилюється тим, що зубожіння основної маси населення і формування незначної групи багатих відбувається фактично за відсутності середнього класу.

Прогресують негативні інституційні зміни в соціально-політичній сфері. Тому назріла необхідність пошуку нових підходів до формування соціальної політики. Слід погодитися з російським дослідником І. Герасимовою, яка вважає, що «в умовах підвищення ролі людини у розвитку соціальної сфери, що забезпечує умови її життєдіяльності та якості життя, ефективна соціальна політика повинна ґрунтуватися на наступних принципах: профілактика негативних соціальних тенденцій і подій, що вже відбулися; соціальне інвестування, що забезпечує скорочення чисельності тих, хто потребує соціальної допомоги; ініціація і розвиток механізмів самоорганізації, самозабезпечення громадян (інтерактивність) [75, с.9].

Як відзначає українська дослідниця Е. Лібанова, устремління, задекларовані Україною, до правової, а не лише фактичної європейській інтеграції мають за мету формування європейського способу життя і перехід на відповідну модель розвитку. До цього спонукає і поширення серед українського населення європейських стандартів життя, викликане інтенсивними поїздками українських громадян за кордон. «На практиці це означає бажання більшості українців мати таке ж житло, харчуватися, одягатися і відпочивати, як середній європеець. Звичайно, для цього потрібні гроші, відповідно, саме рівень оплати праці став сьогодні визначальним критерієм вибору робочого місця. Зокрема, за даними Інституту соціальних досліджень, так вважають 95 % опитаних жителів України» [218, с. 128-129].

Критеріями ефективності нової соціальної політики можуть бути: підвищення рівня і якості життя населення; збереження і розвиток людського

потенціалу країни; зростання соціальної і трудової мобільності; підвищення ефективності формування і використання фінансових, матеріальних, інформаційних і кадрових ресурсів соціальної сфери» [75, с. 9].

Перш за все, потребує вирішення проблема бідності значної частини українського населення. За наявними даними в Україні спостерігається величезний дисбаланс між найбагатшими і найбіднішими. Як відзначає заступник генерального директора міжнародних програм Центру Разумкова Валерій Чалий, «у нашій країні 5 % найбагатших та 5 % найбідніших людей – розрив, за різними даними, складає від 38 до 70 разів. Це найбільш критичний показник в Європі» [71]. Відтак це породжує чимало негативних соціальних наслідків.

Бідність – явище, характерне не лише для сучасної України, але і для багатьох країн світу. Бідність як явище, супроводжує всі економічні системи, власне існує завжди. Масова бідність як соціальне явище виникла в суспільстві, коли означилася нерівність у розподілі багатств. Причини, що викликають пауперизм – масову бідність, – відрізняються залежно від епохи. В давнину і в середні віки головними причинами пауперизму були неврожаї, епідемії, повені, пожежі, а також війни і прорахунки державного управління. Окремі історичні епохи відрізнялися особливим розмахом пауперизму: наприклад, час занепаду Римської республіки, а потім війни часів імперії, коли в Римі зосереджувалася маса безробітних і незаможного люду, які отримували від уряду хліб і м'ясо. За Юлія Цезаря, після війни з Помпеею, в Римі налічувалося понад 300 тис. населення, що жили цими роздачами (1/5 населення); за Августа їх було 200 тис. осіб. У середньовіччі майже все кріпосне сільське населення знаходилося в стані хронічної бідності: часто щонайменшої причини було досить, аби викликати голод та інші прояви жорстокої нужденності.

Бідні є як у високорозвинених, так і у країнах, що в розвиваються. Так, за наявними даними, бідність є найглобальнішою проблемою для об'єднаної Європи. Це продемонструвало дослідження європейської служби вивчення

громадської думки «Євробарометр». Як з'ясувалося, в Європейському Союзі майже 80 мільйонів громадян або 16 % населення, живуть нижче за межу бідності. У них великі проблеми з працевлаштуванням, доступом до освіти, житла, соціального забезпечення і фінансових послуг. Згідно з визначенням ЄС, людина знаходиться в небезпечній межі бідності, якщо її дохід складає менше 60 % від середнього рівня мешкання по країні. За даними нового дослідження, опублікованого Єврокомісією, троє з чотирьох європейців (73 %) називають бідність найпоширенішою проблемою в своїх країнах і 89 % говорять про те, що національні уряди повинні вжити невідкладних заходів по боротьбі з цією проблемою. Було опитано 27 тисяч громадян ЄС всіх країн-членів європейського співтовариства. Дослідження проведено напередодні 2010 року, який проголошений Європейським роком проти бідності. Міра проблеми варіює від країни до країни. Найвищий її рівень відмічено в трьох нових державах-членах ЄС (всі вони з колишнього соціалістичного табору). В Угорщині на цю проблему вказують 96 % громадян, в Болгарії – 92 %, в Румунії – 90 %. Дещо кращою є ситуація в країнах – старих членах ЄС. На те, що є така проблема, вказують всього 31 % громадян Данії, 34 % населення Кіпру і 37 % шведів. Найпоширенішими причинами бідності є високий рівень безробіття (52 %) і незадовільна заробітна плата, далі йдуть недостатні соціальні преференції і пенсії (29 %), а також надмірна вартість життя (26 %) [152].

Посилаючись на дані європейського статистичного агентства Євростат, єврокомісар з питань зайнятості, соціальних справ і рівних можливостей Володимир Шпідла повідомив, що в бідності проживають 8 % працюючих громадян ЄС. При цьому кожен десятий європеець живе в сім'ї, де ніхто не працює. В. Шпідла зазначив у зв'язку з цим, що Європарламент і Європейська Рада оголосили 2010 рік «Європейським роком боротьби з бідністю і соціальною виключністю» [69].

Не зважаючи на те, що в останні декілька десятиліть відмічено помірне скорочення бідності, прогрес виявився менш вражаючим, ніж очікувалося,

особливо в країнах з низьким рівнем доходів. Ці результати розчаровують, вони змусили міжнародні організації провести критичний аналіз того, які саме політичні заходи оптимально сприяють економічному зростанню і скороченню бідності в країнах з низьким рівнем доходів, що привело до розуміння необхідності змінити способи надання зовнішньої допомоги.

Уявлення про межу бідності неоднакові. Вперше це поняття введено в 1970 р. Але і досі деякі концепції взагалі відкидають його використання, посилаючись на те, що не можна стверджувати, що добробут людини, життєвий рівень якої хоч би злегка нижче певної межі бідності, помітно гірший, ніж у тієї, життєвий рівень якої ледве вищий за межу. На думку прибічників цих концепцій, існування межі бідності означає лише те, що нижчому від певного (можливо вельми високого) рівня життя порівняльна оцінка бідності повинна «привласнювати» нульовий ваговий коефіцієнт невеликим приростам або втратам життєвого рівня.

Характеристики бідності включають розміри доходів, рівень споживання, а також наявність соціальних шансів щодо доступності і якості послуг охорони здоров'я, освіти, соціального захисту та ін. Вжиття ефективних соціальних заходів на державному рівні може дати значний суспільний результат при вирішенні проблем бідності. Оптимальні реформи в соціальній сфері, включаючи охорону здоров'я, освіту, соціальний захист, пенсійну систему, збільшують добробут населення, розширюють можливості багатьох груп населення займатися діяльністю, що приносить дохід. Подолання бідності передбачає скорочення числа осіб з доходами, нижчими прожиткового мінімуму. Українська бідність має вікові, територіальні, соціально-професійні і освітні характеристики. Останніми роками актуалізувалася проблема життєвих шансів молодих людей, що мешкають у невеликих містах, селищах, селах. Їх шанси з самого початку виявляються нижчими, ніж життєві шанси молоді, що живе у великих містах. Ефективність боротьби з бідністю також залежить від можливості українців реалізувати свій трудовий, творчий потенціал у сфері суспільного

виробництва. Безробіття серед працездатного населення носить регіональний характер, тому розвиток українських регіонів є пріоритетним напрямком подолання бідності. Ті, хто зміг досягти позитивних життєвих змін, на початку мали вище матеріальне положення, менший вік, високий рівень освіти, отже, мали кращі життєві шанси.

Бідними традиційно вважалися сільське господарство, соціальна сфера, депресивні галузі промисловості. На цьому фоні непропорційно високі доходи склалися в галузях виробництва, орієнтованих на експорт, а особливо у фінансово-банківській сфері.

Доля ВВП, що витрачається на охорону здоров'я, освіту, науку і культуру, соціальне забезпечення, іншими словами, на відтворення людського капіталу, менше, ніж за радянських часів. Так, витрати на охорону здоров'я трохи більше 2 % від ВВП (останніми роками вони склали 2,2-2,4 %) – замість 7 %, рекомендованих Всесвітньою організацією охорони здоров'я [39].

Надлишкова нерівність продовжує залишатися джерелом гострих економічних, соціальних і політичних проблем і протиріч. Швидко створені матеріальні статки значною мірою набули паразитичного характеру: йдуть на підтримку розкішного життя, придбання престижної нерухомості, фінансові махінації, прямий і непрямий підкуп чиновником і доступу до політичної влади.

В українському суспільстві виникла потреба розробки і реалізації соціальної політики держави, яка орієнтована на створення рівних життєвих шансів для категорії населення з урахуванням їх соціальних умов життя і ресурсних можливостей.

Як відомо, низькі результати щодо зниження бідності пояснюються багатьма причинами, але аналітики вважають, що необхідно діяти по двох основних напрямках: внутрішня політика і зовнішня допомога, тобто йдеться про дві групи проблем: розробку дієвих планів зниження бідності;

необхідність конкретних змін у відносинах із зовнішніми партнерами і в зовнішній допомозі.

Хоча проблема бідності властива будь-якій країні, це зовсім не означає, що вона в різних країнах якісно однорідна. Однозначного, загальноприйнятого, науково обґрунтованого визначення бідності, справедливого для всіх часів і народів, не існує й не може існувати. Ніскільки не применшуючи важливість економічної, соціальної і психологічної сторін проблеми, необхідно пам'ятати, що бідність ще і політичне поняття. Воно конкретизується і модифікується в ході політичної боротьби і є дискусійним по самій своїй природі. Це поняття не просто відображає стан справ у суспільстві. Воно вказує на неприйнятність ситуації, що склалася, необхідність викорінення самого явища. Соціальна політика держави серйозно видозмінює зміст поняття бідності.

У заявах і рішеннях Президента країни підкреслюється пріоритет соціальних цілей держави, акцентується першочергова увага на нагальних потребах людей. Так, зустрічаючись з представниками Всеукраїнських професійних союзів і професійних об'єднань, Президент України Віктор Янукович запропонував підтримати європейську ініціативу щодо проголошення 2010 року – Роком боротьби з бідністю. На думку Президента України, сьогодні важливо відпрацювати всі напрями розвитку України, і в першу чергу – щодо підвищення соціальних стандартів, пенсій, виплат інвалідам, малозабезпеченим верствам населення. «В основу спільних дій закладаємо вирішення проблеми боротьби з бідністю», – зазначив В. Янукович. Одним з головних завдань соціальної політики Президент України вражає підвищення рівня зарплати: «Це завдання для всіх. Держава не повинна економити на громадянах або вирішувати свої проблеми за рахунок громадян». Також була підкреслена важливість вирішення проблеми виплати зарплат «в конвертах»: «Потрібно, аби заробітна плата нараховувалася легально. На основі цього принципу розпочнеться процес підвищення пенсій. Ми не повинні «пасти задніх» в пенсіях і заробітних

платах порівняно з іншими країнами», – сказав Президент України. В. Янукович особливо відзначив актуальність питання забезпечення роботою молоді, а молодих сімей – житлом [460].

Це справедливо, оскільки рівень заробітної плати (і пенсій) є одним з індикаторів, що характеризують, прямо або опосередковано, рівень життя населення. Ще одним індикатором є співвідношення рівня заробітної плати і пенсій до рівня споживання, вираженого через показник середнього рівня витрат домашніх господарств на кінцеве споживання. Саме рівень споживання слугує важливим показником рівня життя. Оцінюючи свій рівень життя, індивід, в першу чергу, порівнює свій рівень споживання з відповідним рівнем своїх сусідів, друзів, родичів, інших співгромадян, здебільшого орієнтуючись навіть і на рівень споживання олігархів, що часто стає одним з самих депресивних чинників.

Як відомо, 20 жовтня 2009 року Верховна Рада України встановила з 1 листопада 2009 року розмір мінімальної зарплати (який зараз складає 669 гривень на місяць) 744 гривні, з 1 січня 2010 року – 869 гривень, з 1 квітня 2010 року – 884 гривні, з 1 липня 2010 – 888 гривень, з 1 жовтня 2010 – 907 гривень і з 1 грудня 2010 року – 922 гривні.

У лютому 2009 року середня зарплата по Україні склала 1723 грн. В порівнянні з даними за січень цього року, рівень середньої зарплати зріс на 58 грн. Про це повідомляє Державний комітет статистики України.

За даними Держкомстату, найбільша середня зарплата в лютому 2009 р. була зафіксована в Києві – 2864 грн. (+70 грн.). Друге місце дісталось Донецькій області – 1940 грн. (+100 грн.), а третє – Київській області – 1811 грн. (+75 грн.).

Водночас, найменша середня зарплата в лютому 2009 р. була в Тернопільській області – 1267 грн. (+60 грн.), Волинській – 1268 грн. (+15 грн.) і Чернігівській областях – 1295 грн. (+38 грн.) [376].

За наявними даними рівень заробітної плати в Україні значно відстає від країн Центральної і Східної Європи. Порівняно із Словенією рівень

відставання складає 1090 євро в 2007 р., Чехією – 586 євро, Угорщиною – 541 євро. За рівнем продуктивності праці Україна більше всього відстає від Словенії (ВВП на душу населення в Україні складає лише 25,9 % показника Словенії) і Чехії (28,8 %) [218, с. 131].

У пошуках гідної оплати праці велика частина українських громадян виїхала за кордон. За наявними даними, 2,5-3 млн. осіб в середньому близько 6 місяців на рік працюють за кордоном [218, с. 133].

Слід погодитися з точкою зору фахівців Світового Банку, відповідно до якої бідність означає не лише низький рівень доходів і споживання, але і низький рівень освіти, медичного забезпечення і, звичайно, недостатнє харчування. Різноманітні параметри бідності тісно взаємопов'язані. В той же час боротьбу з нею можна вести, працюючи по окремих напрямках – в системі освіти, охорони здоров'я, соціального захисту населення тощо.

Маргінальна бідність ослабляє, а то і зовсім знецінює стимули економічної активності, породжує у людей апатію, неприязнь до заможних верств населення, недовіру до влади. Це сприяє зростанню настроїв ескапізму і самотності, розширенню «політичної бідності». Люди втрачають контакти з соціумом, стають сторонніми спостерігачами того, що відбувається. Знижується електоральна активність населення. Разом з тим, незадоволення життям породжує осередки нетерпимості і агресивності, створює загрозу стабільності та громадському порядку. Велику небезпеку для єдності країни таїть в собі недопустимо висока диференціація доходів.

Надлишкова соціальна нерівність руйнує соціальний капітал суспільства – ресурс суспільної солідарності, взаєморозуміння і довіри.

Уряд України вже здійснює заходи, спрямовані на виконання закону про підвищення соціальних стандартів. З 1 травня 2010 р. були збільшені заробітні плати в бюджетній сфері, пенсії, соціальні виплати. Так, на 2010 р. розраховано, що мінімальна заробітна плата зросте на 38 %, мінімальна пенсія – на 28 %, прожитковий мінімум для тих, хто працює на 24 %, для непрацюючих – на 28 %.

Уряд також прийняв постанову про підвищення пенсій і соціальних виплат, перший пункт якої передбачає здійснення виплат недоотриманих сум пенсій у січні-квітні 2010 року. Міністр вказав, що при інфляції 13 % за період з грудня 2009 року по грудень 2010 року мінімальна пенсія за віком буде збільшена на 28 %. Підвищення пенсій, яке торкнеться 10 млн. пенсіонерів, планується проводити в п'ять етапів [63].

За результатами досліджень, окрім інших цінностей українське населення безперечно переважає здоров'ю. Одночасно лише 42,7 % населення оцінюють стан свого здоров'я як добрий, а 34,3 % мають хронічні захворювання або інші проблеми зі здоров'ям. За іншими даними, добрим і відмінним вважають своє здоров'я лише 20,4 %, а наявність хронічних захворювань відзначають 45,0 % опитаних. Найпоширенішими захворюваннями в Україні є гіпертонія (11,6 % населення), серцеві захворювання (10,0 %), артрити і артроз (4,9 %) [218, с. 124].

Серед причин, що погіршують здоров'я українців – надмірне вживання алкогольних напоїв, куріння, погане харчування тощо. Показники високої смертності підвищують такі зовнішні чинники, як епідемія туберкульозу і СНІД. Як вважають фахівці Всесвітньої організації охорони здоров'я, основним чинником хвороб і смертності населення є якість життя [218, с. 125].

Як відзначає Ю. Скулиш, «ситуація в сфері охорони здоров'я залишається найбільш критичною: більшість індикаторів не відповідає обраним критеріям і характеризується негативною динамікою. Зростає рівень загальної захворюваності та інвалідизації населення, показники смертності значно перевищують аналоги розвинених країн у всіх вікових групах та за більшістю причин смертності (особливе занепокоєння викликають надвисокі рівні смертності від зовнішніх чинників, а також надсмертність чоловіків), прогресує поширення соціально-детермінованих захворювань, погіршується стан репродуктивного здоров'я населення. Низька ефективність видатків на охорону здоров'я зумовлена тим, що в Україні, головним чином,

фінансуються не медичні послуги, а утримання медичних закладів, яку визначається відповідною кількістю медичних приміщень, ліжок, персоналу, відвідувань пацієнтів худе. В результаті кризові показники демографічної ситуації, що характеризують тривалість життя, смертність і стан здоров'я населення країни, супроводжуються одними з найвищих в світі рівнів забезпеченості населення медичними працівниками» [361, с. 13].

Руйнування державної безкоштовної охорони здоров'я, освіти і соціального обслуговування відбувається за відсутності досить дієздатних і доступних для більшості населення країни недержавних структур в цій галузі. Так, наприклад, в ході проведеної Міністерством охорони здоров'я соціологічного дослідження було з'ясовано, що 78 % опитаних українських громадян незадоволені якістю медичних послуг, які надаються в лікувальних установах країни [410].

Орієнтація української системи охорони здоров'я на розвиток стаціонарної медичної допомоги призвела до недофінансування первинної медико-санітарної допомоги, у тому числі до низької оснащеності поліклінік сучасним діагностичним устаткуванням, недостатньої забезпеченості дільничними лікарями. Все це спричинило до високого рівня хронічних і занедбаних захворювань, до інвалідизації населення.

На неправильні дії медперсоналу скаржаться 40 % респондентів, ще 6 % – на грубість і формальне відношення до пацієнтів лікарів і медсестер. Відзначимо, що в Міністерство охорони здоров'я щорік поступає близько 1300 скарг на порушення медперсоналом стандартів меддопомоги, а також порушення етичних норм і правил.

Лікуванням в стаціонарі незадоволені 21 % українців, а 17 % – обслуговуванням в амбулаторіях і поліклініках [410].

Першочерговим завданням системи охорони здоров'я є задоволення потреб населення в належній медичній допомозі. Як свідчать результати наведеного вище дослідження, а також інших, зокрема Київського міжнародного інституту соціологічних досліджень, що з цим завданням

система охорони здоров'я справляється незадовільно. В разі захворювання близько 40 % опитаних по можливості прагнуть не звертатися до лікарів за професійною медичною допомогою. Традиційно основною перешкодою для звернення до лікарів вважається висока вартість медичних послуг. За даними дослідження 12 % респондентів (тобто кожний восьмий) відкладає візит до лікаря з цієї причини. Більше всього вартість медичної допомоги непокоїть жителів Західного регіону (20 % опитаних), менше всього – жителів Сходу і Центру України (майже 6 % і 8 % відповідно). Необхідність оплачувати медичні послуги з власної кишені як чинник відмови від звернень по медичну допомогу частіше називають сільські жителі (17 %), малозабезпечені (з доходом 200-400 грн. на одного члена сім'ї – близько 17 %), представники старших вікових груп (серед осіб, старших 60 років і серед пенсіонерів – 20 %) [217, с. 207].

Таким чином, сфера охорони здоров'я України потребує системної реформи, основними цілями якої повинні стати: орієнтація економічного розвитку сфери охорони здоров'я на рішення соціальних завдань, формування сприятливої до нововведень соціально орієнтованої сфери охорони здоров'я, що поєднує механізм ринкового саморегулювання з активною державною діяльністю щодо процесу управління розвитком сфери охорони здоров'я; врахування загальносвітових тенденцій і досвіду регіонів, що добилися певного прогресу в розвитку сфери охорони здоров'я.

За результатами досліджень переважна більшість населення категорично не сприймає приватної системи охорони здоров'я – висловилися «за» таку модель лише близько 6 %. Три чверті населення схиляються до солідарної системи (за бюджетну – 50 %, за страхову – 24 %). Як відзначає В. Лехан, переважання «голосів» на користь бюджетної і страхової моделей ще не означає свідомого вибору населенням конкретної моделі, оскільки: 1) люди побоюються довіряти мало відомим моделям, 2) визначитися з вибором основної страхової моделі людям важко, адже в Україні існує немало спотворень даного поняття – і фахівці, і політики, і ЗМІ, коли мова заходить

про страхову модель, частенько не вбачають різниці між соціальним (державним, обов'язковим) і приватним (добровільним) медичним страхуванням [217, с. 208].

Не менш важливим результатом процесу розвитку людського потенціалу для соціально-економічного розвитку є освіта.

Як відомо, більшість дослідників відводять освіті провідну роль у процесі підвищення продуктивності праці і темпів економічного зростання. Так, американські економісти Дж. Грейсон і К. О'Делл відзначають: «Освіта створює людський капітал, який у поєднанні з фізичним капіталом дає збільшення продуктивності і якості. Це було вірно завжди, але удвічі вірно для глобальної, технічно складної сучасної економіки» [97, с. 251].

Освіта перетворює працю кожної окремої людини на продуктивнішу за рахунок знань, умінь і навиків, необхідних для виконання її виробничих функцій. Це підтверджується і високою кореляційною залежністю, що існує між рівнем освіти працівників та їх заробітною платою. Крім того, високоосвічений працівник виконує свою роботу краще і швидше, ніж його менш освічений колега або він може виконувати складнішу роботу, результати якої мають велику цінність. Таким чином, чим вищий освітньо-кваліфікаційний рівень працівників, тим вищим має бути середній рівень суспільної продуктивності праці і, відповідно, темпи економічного зростання.

Згідно з новими теоріями зростання, розробленими такими економістами, як Р. Лукас, Г. Пек, П. Ромер, продуктивність збільшується не завдяки «зовнішнім», а «внутрішнім» чинникам, що пов'язані з діяльністю людини [498, р. 3-42; 501, р. 55-72; 502, р. 71-102]. Саме людина за рахунок накопичення і використання знань, умінь і навиків є рушійною силою розвитку суспільства. У зв'язку з цим великого значення в сучасних моделях економічного розвитку набуває підвищення освітнього рівня працівників. Особи з високою освітньою підготовкою не лише працюють продуктивніше і виконують складнішу роботу, але й здатні приймати найефективніші рішення

з ряду можливих альтернатив. Тим самим, освіта сприяє розвитку аналітичних здібностей. Завдяки цьому освічені працівники використовують капітал ефективніше, внаслідок чого підвищується його продуктивність. Вони також оперативніше впроваджують у свою продуктивну діяльність різні нововведення, освоюють передову техніку і технології. Таким чином, підвищення освітнього рівня працівників веде до більшої ефективності використання всіх наявних в економіці факторів виробництва, що стимулює економічне зростання.

Необхідно також відзначити, що суспільна цінність освіти зовсім не обмежується її впливом на економічне зростання. На даний момент існує велика кількість досліджень, які є свідченням не лише прямих економічних ефектів від розвитку освіти, але і непрямих соціальних вигод, перш за все в таких сферах, як охорона здоров'я, соціальне страхування, правоохоронна діяльність. У даних дослідженнях зазначається, що більше половини сукупної дії освіти на суспільство відбувається через непрямі наслідки – поліпшення здоров'я населення, зниження рівня злочинності, стимулювання суспільної активності населення тощо [507].

Освіта позитивно впливає на ринок праці і зайнятості в тому плані, що вона акумулює потенційно незайняту молодь. Держава проводить свідому політику, спрямовану на те, щоб молоді люди як альтернативу після закінчення школи вибирали навчання у вузі або в іншому навчальному закладі, що не лише сприяє якісному зростанню інтелектуального потенціалу суспільства, але і слугує одним із способів страхування від безробіття. Крім того, вищий рівень освіти зменшує вірогідність людини залишитися без роботи, що особливо важливо в період глибоких структурних змін.

Рівень освіти є також важливим чинником, що визначає політичну і соціальну поведінку особистості. За інших рівних умов вищий рівень освіти підсилює суспільну активність, позитивно впливає на добровільну соціальну діяльність і підвищує здатність людей до організації, співпраці і взаємодії.

Освіта знижує рівень криміногеності в суспільстві, сприяючи соціалізації індивідів.

В цілому неекономічний ефект від освіти багатьма фахівцями на даний момент вважається таким же важливим явищем, як і економічне зростання, оскільки і те, й інше безпосередньо впливають на соціально-економічний розвиток життєдіяльності суспільства.

Від рівня розвитку і функціонування сфери освіти багато в чому залежить і темп науково-технічного прогресу, що, у свою чергу, в довгостроковій перспективі також сприяє економічному зростанню. Це пояснюється двома причинами.

По-перше, розвиток науки і техніки не уявляється без висококваліфікованих учених, інженерів та інших фахівців. Вони є постачальниками нових ідей і авторами відкриттів, від них здебільшого залежить практична значущість отриманих в результаті НДДКР нових розробок. Освіта, наділяючи працівників знаннями і навиками, необхідними для проведення відповідних досліджень, виступає важливою передумовою науково-технічного прогресу. По-друге, внесок НДДКР у економічний розвиток переважно залежить від того, чи є у працівників необхідні знання і навички для впровадження результатів цих досліджень у практичну діяльність. Жодні найсучасніші технології не дозволили б досягти значних економічних результатів без достатнього рівня освіти працівників, що дозволяє їм освоювати і застосовувати ці нововведення.

Практика свідчить, що сьогодні доступ до якісної середньої і вищої освіти залежить від матеріального становища, місця проживання і рівня освіти батьків. Особливо драматично виглядає ситуація з доступом до освіти жителів сіл і малих міст, де всі ці чинники зливаються воедино із знаком «мінус». Існуючі в післяреформеній Україні обмеження доступу до освіти представників різних соціальних верств поступово призводять до «замикання» певних груп населення; відбувається посилення непроникності кордонів між групами з різними можливостями доступу до освітніх послуг. У

зв'язку з цим особливого значення набуває факт, що зміни, які проводяться українською державою у сфері освіти поки що не відповідають соціальному запиту суспільства і реальній соціальній ситуації. Так, на думку дисертанта, запровадження системи незалежного тестування не може в масовому масштабі відкрити доступ у вузи для молоді з малозабезпечених сімей, малих міст і сіл, оскільки слабкість їх підготовки в середніх учбових закладах нівелює для багатьох переваги незалежного тестування у процесі вступу до вузів.

Ще однією негативною тенденцією української освіти є те, що вона стає не джерелом зростання середнього класу, а реальним чинником посилення нерівності. Оскільки ця сфера стає платною і спостерігається поглиблення розриву в доходах населення, та освіта стає усе більше відрізняється для різних категорій населення.

Виникають елітні школи і елітні університети. Це призводить до того, що формується початкова освіта для вибраних дуже високої європейської якості. З одного боку, це непогано. З іншого – виникає освіта другого сорту, яку отримують низькооплачувані верстви. Це доповнюється нерівністю можливостей підвищення кваліфікації. Виникає замкнуте коло нерівності освіти, яке не лише не ослабляє нерівності середньої освіти, а навпаки, навіть посилює її.

Один з невтішних висновків полягає в тому, що існуюча в Україні система соціального захисту є неефективною. Як справедливо підкреслює Е. Лібанова, «сьогодні яке-небудь серйозне захворювання, стихійне лихо і значне пошкодження будинку або квартири, автомобільна аварія та ін. реально прирікають всю сім'ю на зубожіння» [218, с. 132]. Здається, така думка навіть дещо прикрашає дійсність. Наприклад, ціни на ліки ніяк не відповідають рівню заробітної плати українських працівників. Потрібні ліки в багатьох медичних випадках просто неможливо придбати. Особливо гостро це відбивається на пенсіонерах, які часто потребують ліків, вартість яких (і це може стосуватися лише одного найменування) дорівнює цілій пенсії.

Отже, можна зробити деякі висновки. Оскільки фахівці з розвинених країн наголошують на інших акцентах у теорії бідності, це дозволяє зробити висновок про політичний характер даної проблеми і, як наслідок, необхідність для України – з метою забезпечення своєї економічної безпеки – самостійно розробляти механізми подолання бідності, спираючись на власні наукові сили або використовуючи конкретний досвід інших країн, але не рекомендації зарубіжних експертів, які не знають місцевої специфіки.

Бідність згубна для людини тим, що позбавляє її можливості отримати достатнє і адекватне харчування або необхідні лікарські засоби для лікування виліковних захворювань. Незадовільний стан здоров'я, у свою чергу, спричиняє підвищену вразливість людей до екологічних і професійних ризиків, що для України особливо актуально. Несприятливі тенденції щодо здоров'я населення останніх десятиліть, призвели до збільшення рівня первинної захворюваності. Небувале для мирного часу погіршення здоров'я населення України пояснюється комплексом причин: зниженням якості трудового життя, надмірними стресовими навантаженнями, алкоголізацією суспільства, загрозливим станом довкілля, низькою якістю медичної допомоги.

Існуючі зобов'язання і гарантії держави щодо безкоштовних медичних послуг значною мірою не покривають об'єктивних потреб населення. Головною проблемою у сфері вітчизняної охорони здоров'я є її хронічне недофінансування. В даний час система охорони здоров'я України є безкоштовною лише номінально. На практиці пацієнти повсюдно вимушені оплачувати медичні послуги і ліки.

Можна зробити висновок, що ефективність реформ у сфері охорони здоров'я залежить не лише від ринкових чинників, але і від неринкових, а саме: політики держави, участі політичних партій, профспілок, ідеології, сім'ї, традицій, звичаїв, демографічної ситуації. Таким чином, результати реформ залежить від того інституційного середовища, яке забезпечуватиме ці реформи. Завданнями національної системи охорони здоров'я мають стати:

1. Розвиток первинної медично-санітарної допомоги:

- перехід на нові форми оплати праці лікарів, запровадження системи матеріального стимулювання медичних працівників відповідно до кінцевих результатів діяльності;

- підготовка і перепідготовка лікарів загальної практики, дільничних терапевтів і педіатрів, укомплектування медичними кадрами дільничної служби;

- зміцнення матеріально-технічної бази служби швидкої медичної допомоги, у тому числі оснащення її сучасними транспортними засобами.

2. Забезпечення населення високотехнологічною медичною допомогою:

- збільшення обсягів надання високотехнологічної медичної допомоги;

- будівництво центрів високотехнологічної медичної допомоги;

- будівництво центрів високих медичних технологій, підготовка для цих центрів кваліфікованих лікарів і середнього медичного персоналу.

3. Посилення профілактичної спрямованості охорони здоров'я:

- формування у населення культури здоров'я, підвищення мотивації до його збереження, проведення додаткової диспансеризації, формування паспорта здоров'я для кожного жителя країни.

Для підвищення рівня життя українських громадян необхідно запроваджувати заходи державної політики щодо раціонального використання результатів економічного зростання. Йдеться про створення умов для зростання ВВП на основі збільшення зайнятості; підвищення продуктивності і оплати праці; посилення ефективності діючої системи трансфертних платежів; забезпечення соціальних стандартів, зокрема, мінімальної заробітної плати; поліпшення демографічних характеристик населення.

3.3. Гармонізація соціальних стандартів України і європейських соціальних стандартів

Реалізація соціальної політики – це досягнення сучасних соціальних стандартів людського розвитку. Причому сприятливими мають бути всі умови життєдіяльності людини на всіх етапах її життєвого циклу.

На всіх етапах формування і реалізації соціальної політики особливого значення також набуває створення і вдосконалення системи соціальних показників, норм, критеріїв відповідно до яких вироблятимуться необхідні оцінки соціального стану, пріоритетних напрямів діяльності, способів реалізації. Розпочинати таку роботу варто ще на етапі формування соціальної політики, продовжуючи цей процес на подальших етапах. Соціальні показники необхідні і для того, щоб оцінити наслідки реалізації намічених цілей. Тут застосовуються головним чином методи статистичного аналізу, побудови динамічних рядів з подальшою екстраполяцією експертних оцінок, математичного моделювання [287, с. 14-15].

В цілях нашого дослідження також важливо з'ясувати, що таке соціальні стандарти. Соціальні стандарти – соціальні та фінансові норми і нормативи, відповідно до яких можна визначити структуру і обсяги бюджетних витрат [161, с. 3].

Дія механізму соціальних стандартів призводить до декількох ефектів. По-перше, реальні соціальні стандарти задають напрям соціального розвитку. По-друге, їх можна використовувати як своєрідну ціну на соціальні послуги, що розподіляються і (або) виробляються організаціями суспільного сектора. По-третє, в рамках міжбюджетних відносин система соціальних стандартів дозволяє бюджетам нижчих рівнів обґрунтовувати потреби в ресурсах, необхідних для виконання витратних зобов'язань, у випадку якщо їх доходна частина не відповідає зобов'язанням. При цьому бюджети вищих рівнів, що надають трансферти, у свою чергу, наділені можливістю перевірити необхідний обсяг коштів, що складають бюджетну пропозицію нижчих ланок бюджетної системи.

Становлення системи соціальних стандартів необхідне, по-перше, для оцінки ефективності бюджетних витрат і бюджетної забезпеченості, оскільки в цьому випадку задається нормативний рівень надання соціальних послуг за місцем безпосереднього споживання, і, по-друге, для створення можливості оцінити фактичний рівень соціального розвитку у співвідношенні з певними цільовими орієнтирами. Заданий через систему соціальних стандартів порядок розподілу витрат на всіх рівнях бюджетної системи повинен відповідати соціальним гарантіям держави і формувати основу для оцінки доходів бюджету різних рівнів влади і управління, забезпечуючи йому доступ до відповідних ресурсів. Соціальні стандарти, характеризують певні кількісні і якісні параметри надання соціальних послуг, а також розмір доходу, відповідний прожитковому мінімуму [161, с. 7-8].

У науковій літературі звертається увага на те, що неефективність реалізації системи державних мінімальних соціальних стандартів є причиною таких явищ, як: 1) парааномія і практично повна відсутність соціальної солідарності; 2) високий рівень соціальної диференціації у суспільстві; 3) істотне співпадіння ролевих і статусних позицій акторів соціальної взаємодії; 4) глобалізація та загострення зовнішніх проблем, що полягає в посиленні впливу світової господарської системи і призводить до дестабілізації національної економіки. Як справедливо вважає В. Маркелов, формування ефективної системи державних мінімальних соціальних стандартів забезпечує умови динамічного розвитку суспільства, визначає позитивні зміни людського потенціалу населення. Державні мінімальні соціальні стандарти є найважливішим інструментом соціально-економічної політики, спрямованої на підтримку структурної цілісності, забезпечення соціальних прав, розвиток здібностей до праці членів суспільства. Державні мінімальні соціальні стандарти мають подвійний прояв. З одного боку, вони покликані гарантувати задоволення базових потреб на соціально значимому рівні. З іншого, державні мінімальні соціальні стандарти мають

встановлюватися згідно з фінансовими можливостями держави за умови збереження їх мотиваційного значення на раціональному рівні [237, с. 8].

Як відзначають учені, ставлячи завдання дослідження соціальних стандартів країн Європейського Союзу, слід враховувати: 1) зазначені соціальні стандарти формують цілісну систему, яка відображає стан справ і процесів у соціальній сфері; 2) ця система виникла і може існувати на відповідних принципах побудови держави і суспільства: функціонування і відтворення соціально відповідальної держави і самоорганізації, самовідтворення і повномасштабного функціонування громадянського суспільства; 3) зв'язок негативних і позитивних прав [429, с. 124].

Поєднання структурних елементів соціальної політики в її конкретних заходах, здійснюваних державою або іншими суб'єктами, додає певну своєрідність соціальній політиці країн Європейського Союзу, що відображається в її різних моделях.

Разом з якісними характеристиками соціальної держави існують і її кількісні індикатори. До них відносяться різні індекси і стандарти. Кількісні соціальні показники мають не лише порівняльне значення і виконують функцію нормативів соціальної політики, але і є орієнтирами якісного розвитку та чинниками, що визначають рівні структури. Одним з найбільш використовуваних інтегральних кількісних показників є прийнятий в системі Організації Об'єднаних Націй (ООН) індекс розвитку людського потенціалу. Він сумарно оцінює рівень здоров'я і тривалості життя, рівень письменності дорослого населення і охоплення населення учбовими закладами, ВВП на душу населення. На думку російської дослідниці І. Герасимової, індекс розвитку людського потенціалу (ІРЛП) є найчіткішим показником якості життя населення. Переваги індексу розвитку людського потенціалу – в єдності критеріїв для всіх країн і можливості моніторингу річних змін ІРЛП. Недоліком цього показника є те, що він не відображає диференціації між окремими групами населення [75, с. 8].

Таким чином, індекс розвитку людського потенціалу слугує показником для міжнародного порівняння якості і рівня життя населення. В сучасних умовах за даним індексом можливе порівняння більшості країн світу. Індекс розвитку людини щороку, починаючи з 1990-го, розраховується експертами Програми розвитку ООН (ПРООН) спільно з групою незалежних міжнародних експертів, що використовують у своїй роботі, разом з аналітичними розробками, статистичні дані різних міжнародних організацій.

Індекс розвитку людського потенціалу ООН (Human Development Index, HDI) вимірює досягнення країни з точки зору тривалості життя, здобування освіти і уточненого фактичного доходу, за трьома основними напрямками:

1. Довголіття і здоров'я, вимірювані показником очікуваної тривалості життя при народженні.
2. Доступ до освіти, вимірюваний рівнем письменності дорослого населення і сукупним валовим коефіцієнтом охоплення освітою.
3. Гідний рівень життя, вимірюваний величиною ВВП на душу населення в доларах США по паритету купівельної спроможності (ПКС).

Ці три виміри стандартизуються у вигляді числових значень від 0 до 1, середнє арифметичне яких є сукупним показником HDI в діапазоні від 0 до 1. Потім країни ранжуються на підставі цього показника і перше місце в рейтингу відповідає найвищому значенню HDI. При визначенні рейтингу враховуються безліч чинників, таких як громадянські свободи, гідність людини, її можливість брати участь у суспільному житті, соціальна захищеність, показники здоров'я, рівня культурного розвитку населення, стану злочинності, охорони довкілля і багато інших. Всі країни класифікуються чотирма способами: за рівнем розвитку людського потенціалу, за доходами, за основними загальносвітовими сукупними показниками і за регіонами. Індекс розвитку людського потенціалу – сумарний показник рівня розвитку людини в країні (або так званої «якості

життя») . Найвищий індекс розвитку людського потенціалу – у Норвегії, за нею йдуть Австралія та Ісландія. Україна посідає в рейтингу по розвитку людського потенціалу 85-е місце порівняно з 2005 роком погіршила свій показник на сім позицій [277].

Підвищенню рівня соціальної захищеності людини покликана сприяти державна соціальна стандартизація по всіх найважливіших напрямках соціальної політики. Дана процедура передбачає введення системи різних соціальних норм і нормативів, у тому числі мінімальних, раціональних і оптимальних. На думку фахівців, система державних соціальних стандартів повинна охоплювати практично всі сегменти соціальної сфери (в галузі праці, зайнятості, ЖКГ, освіти, науки, охорони здоров'я, культури, соціальної допомоги і соціального обслуговування) [251].

Відомий фахівець в галузі соціальної політики Н. Римашевська вважає, що напрямами розвитку системи соціальних стандартів мають слугувати: соціальні мінімальні гарантії держави, включаючи прожитковий мінімум як головний соціальний стандарт; як державна, так і приватна система соціального страхування від соціальних ризиків [317, с. 5].

Соціальні нормативи, на думку Л. Храпиліної, є системою регламентованих значень соціальних показників, які відображають типовий рівень вимог, що висуваються до умов і процесів життєдіяльності людини, населення, його окремих груп і категорій [251, с. 57].

Досліджуючи проблему гармонізації соціальних стандартів України і європейських соціальних стандартів, необхідно уточнити, що вважається європейськими соціальними стандартами. Європейські стандарти передбачають співвідношення багатих і бідних 10:1; тривалість учбового процесу не менше 15 років; середню зарплату розміром трьох мінімальних зарплат; кількість правопорушень на 100 тисяч населення – не більше 5 тисяч; психічних патологій на 100 тисяч населення – не більше 284 випадку [349].

Перша група соціальних стандартів була розроблена 1961 р. і отримала назву Європейської соціальної хартії, повністю присвяченої формуванню й захисту соціальних прав. У 1996 році Європейська Рада підготувала нову редакцію Європейської соціальної хартії, яку схвалила Рада міністрів 3 квітня 1996 р., а з 3 травня того ж року вона була відкрита для підписання європейськими країнами. Нині цей документ ратифікували 15 європейських країн. Стандартизація соціальних прав передбачає: право на працю, професійну підготовку, справедливі умови праці, свободу професійних об'єднань, укладення колективного договору, право працівників на інформацію, участь в управлінні підприємством; права дітей та підлітків, працюючих жінок, матері та сім'ї інвалідів і осіб похилого віку, а також права на захист працівників-мігрантів та їхніх сімей, право на безоплатну медичну допомогу і соціальне забезпечення. Значна частина стандартизації соціальних прав відображена в чинних законах України. Але, як відзначають фахівці, без відповідного економічного та інституційного підґрунтя вони діють як декларації [429, с. 126].

Друга група соціальних стандартів пов'язана із стандартизацією рівня життя в країні. Насамперед ці стандарти покликані характеризувати мінімальні соціальні норми, що гарантують гідний рівень життя. До соціальних стандартів рівня життя відносять:

1) тривалість життя – від 25 (мінімум) до 85 (максимум) років. В Україні очікувана тривалість життя при народженні у 1989–1990 роках становить усього 70,7 років, у тому числі чоловіків – 65,9 та жінок – 75,0 років; при народженні у 2003-2004 роках – відповідно 68,2, 62,6 та 74,1 року;

2) освіченість населення – 100 %; в Україні – майже 100 % освіченого населення;

3) середню тривалість навчання – 15 років; в Україні вона становить 12 років;

4) реальний ВВП на душу населення (у купівельній спроможності до долара) – від 200 дол. (мінімум) до 40 тис. дол. (максимум); в Україні у 2005 р. він становив 1497,3 долара;

5) сумарний коефіцієнт народжуваності (середня кількість дітей, народжених жінкою у фертильному віці від 20 до 45 років) – 2,14–2,15; в Україні у 2004 р. він становив 1,2;

6) коефіцієнт старіння населення (частка населення, старшого за 65 років у загальній чисельності населення) – 7 %; в Україні на 1 січня 2005 р. він становив 15,5 %;

7) співвідношення 10 % найбагатших до 10 % найбідніших осіб – 10:1; в Україні Держкомстатом відстежується співвідношення грошових витрат 20 % найбільш та 20 % найменш забезпеченого населення (квінтільний коефіцієнт фондів), яке у 2004 р. становило 5,3;

8) частку населення, яке проживає за межею бідності, – 10 %; в Україні частка населення із середньодушовими грошовими витратами на місяць, нижчими за рівень забезпечення прожиткового мінімуму для призначення державної соціальної допомоги малозабезпеченим сім'ям у 2004 р., становила 7,8 %;

9) співвідношення мінімальної та середньої заробітної плати – 1:3; в Україні таке співвідношення у 2005 р. становило 1:2,69;

10) мінімальний рівень погодинної заробітної плати – 3 дол.; у першому кварталі 2006 р. в Україні він становив 0,49 дол.;

11) рівень безробіття (з урахуванням прихованого) – 8–10 %; в Україні 2005 р. він був на рівні 7,2 %;

12) кількість правопорушень на 100 тис. населення – до 5 тис. випадків; в Україні таких правопорушень у 2004 р. зареєстровано 1112;

13) рівень депопуляції (кількість народжених до кількості померлих) – 50:50; в Україні у 2004 р. на тисячу осіб наявного населення кількість народжених складала 9 осіб, а кількість померлих – 16 осіб, або 36:64;

14) кількість психічних патологій на 100 тис. населення – до 284 осіб; в Україні у 2004 р. кількість хворих на розлад психіки та поведінки на 100 тис. душ населення становила 244 особи [429, с. 126].

На думку І. Черленяка, аналіз концептуальних основ, правово-конституційних засад, соціально-політичної практики, досвіду державного управління та регулювання соціально-економічних процесів в країнах ЄС, дозволяє виявити стійкі залежності між змістом задекларованих соціальних стандартів та можливостями їх забезпечення в соціальній практиці та практиці державного управління. Зокрема, на основі такого аналізу встановлено, що владно-політичною, державно-управлінською та соціально-технологічною базою системи соціальних стандартів ЄС є:

- у політичному та державний управлінському відношенні – стійка плюралістична демократична правова держава, в якій поважаються права людини і захищаються права меншості;

- у економічному відношенні – сформована ринкова соціально орієнтована економіка;

- здатність витримувати конкуренцію і ринковий тиск в межах єдиного ринку ЄС;

- підтримка реалізації цілей політичного, економічного та валютного союзу європейських країн;

- культурно-світоглядна орієнтація верств населення на солідарну та індивідуальну участь в економічній розбудові фінансових потужностей організацій соціального захисту та системи забезпечення соціальних послуг та благ [429, с. 124].

До 2004 року державі переважно вдавалися обслуговувати систему за рахунок низьких соціальних стандартів (більшість виплат прив'язана до прожиткового мінімуму, який в період з 2000-го до початку 2004 року зріс на 77 грн., тобто в середньому збільшувався менше, ніж на 20 грн. на рік). Але з 2005 р. темпи істотно прискорилися. Демонструючи турботу про співгромадян в руслі передвиборчих обіцянок, влада, зокрема, збільшила

прожитковий мінімум в 2,5 рази (з урахуванням запланованого в проекті бюджету-2010) – до 734 грн. І одночасно з 2005 р. наголошуються спроби обмежити або припинити виплати і пільги. Зокрема, 2008 року Кабінетом Міністрів України розроблено проект закону, яким пропонувалося надавати пільги залежно від рівня доходів. Згідно з цим законопроектом пільговик втрачав право на безкоштовний проїзд, знижку на сплату житлово-комунальних послуг, безкоштовне користування житлом тощо, якщо його дохід за шість місяців (з урахуванням пільг в грошовому еквіваленті) перевищував «дохід, що дає право на податкову соціальну пільгу». Враховуючи критику даного законопроекту з боку народних депутатів, Кабмін відмовився від цих ініціатив [68].

Позитивний досвід європейських країн з питань соціального захисту громадян став важливим для України, відтак в українській законотворчій діяльності вже широко використовуються напрацювання європейських експертів. Наближення соціальних стандартів в Україні до рівня європейських країн є стратегічним завданням держави. Так, у 2008 р. Міністр праці і соціальної політики України Людмила Денисова заявила, що наблизити соціальні стандарти в Україні до рівня європейських країн – одне з головних завдань для уряду. За словами Міністра, пріоритет для Кабміну – найближчим часом підписати з Радою Європи і Міжнародною організацією праці Європейський соціальний кодекс, який дозволить підвищити якість життя українців. З міжнародними експертами в галузі соціального забезпечення Україна працює впродовж чотирьох років. Результатом співпраці став порівняльний аналіз відповідності українського законодавства європейським нормам у галузі соціальної політики.

За роки незалежності в Україні створена система прав у сфері праці – врегульовані нормами права відносини на ринку праці і захист громадян від безробіття; визначені принципи, типи, механізми соціальних трудових відносин; створено законодавство, яким регулюються правовідносини у сфері загальнообов'язкового державного соціального страхування; понад 45

законів України містять зміни до Кодексу законів про працю України; прийнята значна кількість нових законів (про оплату праці, про зайнятість населення, про охорону праці, про колективні договори і угоди, про відпустки, про порядок вирішення колективних трудових суперечок, про професійні спілки, про організації працедавців та ін. Однак цього недостатньо.

На думку міжнародних спостерігачів, підписати Європейський соціальний кодекс – означає взяти зобов'язання забезпечити українцям рівень життя не гірший, ніж у західних сусідів. Представники Міністерства праці і соціальної політики вважають, що за деякими показниками Україна вже наближається до європейських стандартів. У 2008 р. мінімальна заробітна плата досягла 90 % від прожиткового мінімуму, в 2009 році цей показник був на рівні 100 %. Уряд України поставив за мету ратифікувати Європейський кодекс соціального забезпечення. Для цього Верховній Раді України необхідно ухвалити ще ряд законопроектів, аби наблизити українське законодавство до норм Ради Європи [304].

За результатами дослідження, оприлюдненого журналом «International Living», Україна посідає 68-е місце в світі за рівнем якості життя. При складанні рейтингу країни враховувалися такі чинники, як вартість товарів і послуг, екологія, безпека, розваги тощо. Україна набрала 62 з 100 можливих балів, випередивши інші країни пострадянського простору за винятком прибалтійських республік і Молдови. У сфері культури Україна отримала від укладачів рейтингу 61 бал, у сфері економіки – всього 42 бали, в галузі свободи слова – лише 75 балів з 100 можливих. Водночас у сфері розвитку інфраструктури Україна отримала 60 балів, у сфері безпеки – 71, кліматичні умови були оцінені на 78 балів. Кращою ж країною для мешкання вп'яте визнано Францію. Також в п'ятірку кращих потрапили Австралія, Швейцарія, Німеччина і Нова Зеландія. Найгіршими країнами для життя визнані Судан, Йемен і Сомалі [404].

Як пише М. Панов, соціальні гарантії, стандарти та індикатори, на які зорієнтована діяльність державного адміністративно-управлінського апарату, мають в даний час тенденцію до відставання від процесу інтенсивної соціально-економічної зміни суспільства. Соціальні стандарти мають бути орієнтовані на розвиток людського капіталу [287, с. 8].

Необхідно враховувати, що в більшості країн – старих членів ЄС соціально орієнтована економіка склалася ще у другій половині ХХ століття, а перші механізми соціального захисту виникли, наприклад, у Данії, Швеції та Німеччині ще наприкінці ХІХ ст., у Великобританії – на початку ХХ ст. Варто врахувати й те, що соціально-орієнтована економіка склалася на основі поступового досягнення високого рівня економічного розвитку. Про високий

рівень економічного розвитку свідчить той факт, що в багатьох країнах ЄС (зокрема, в Бельгії, Австрії, Данії та Фінляндії) ВВП на душу населення становить близько і навіть понад 30000 дол. США, а в Ірландії – майже 40000 дол. США. Для порівняння: в Україні цей показник становить 6394 дол. США за паритетом купівельної спроможності валют. Це менше від найбідніших нових членів ЄС – Болгарії та Румунії (вступили тільки на початку 2007 р.), де цей показник становить відповідно 8078 та 8480 дол. США і складає лише 22,6 % від середнього рівня ЄС [429, с. 124].

Треба також враховувати, що соціальна ринкова економіка в Європейському Союзі не є чимось статичним, вона пристосовується до економічних, політичних, соціальних і технологічних змін у світі. У відповідь на погіршення економічної кон'юнктури, демографічної ситуації, можливостей доступу до енергетичних та сировинних ресурсів в багатьох західноєвропейських країнах сьогодні проводиться зниження високих граничних податкових ставок та деяке зменшення рівня допомоги за соціальним страхуванням, а також здійснюються заходи щодо зниження фінансового дефіциту. Створюються умови нового розподілу соціальної відповідальності між державою та громадянами. Цей процес навіть у таких соціально добре облаштованих та економічно розвинутих країнах як ФРН,

Франція, Бельгія, Нідерланди викликає напруженість між деякими професійними групами та державою або (та) корпораціями, між соціальними групами та державою. Ініціаторами змін планується, що модифікована соціальна ринкова економіка гарантуватиме ефективний процес трансформації та інтеграції в нових умовах, яка буде поєднувати, з одного боку, політику, що стимулює розвиток і зайнятість, стримує циклічне безробіття та стимулює інвестиції. З іншого – фінансування або забезпечення державою освіти та охорони здоров'я і підтримку системи соціальних виплат, яка живить суспільство та солідарність його членів, захищає майбутнє (підтримка дітей) у межах системи раціонально визначеного обсягу внесків на соціальне забезпечення та податків.

При розробці методик дослідження соціальних стандартів та умов часткового або повного застосування цих стандартів треба враховувати, що розвиток економічної та соціально-економічної сфери країн ЄС, за оцінками експертів, базується на таких засадах:

- Соціальні інтереси повинні визначати стратегію держави та її економічну політику, загальна мета якої полягає в тому, щоб розвинути потенціал всіх людей.
- Ефективна соціальна політика можлива лише за умови макроекономічної стабілізації. Державні фінанси мають бути надійними, щоб забезпечити свободу вибору правильного рівня і профілю податків. Без ефективного і прозорого механізму збирання податків суспільна відповідальність неможлива. Системи соціального забезпечення повинні більшою мірою надавати послуги всім людям, ніж створювати мережу забезпечення лише мінімального рівня для найменш забезпечених верств населення. Вони повинні ґрунтуватися на принципах соціальної та індивідуальної відповідальності всіх громадян та створювати стимули до праці.

- Ефективна ринкова економіка вимагає відповідного інституціонального розвитку, установи повинні бути гнучкими, а їх дії – скоординованими, щоб пристосуватися до нових викликів.
- Охорона здоров'я, освіта та виховання дітей – найважливіший компонент інвестування в майбутнє.
- Охорона навколишнього середовища та нормальні умови праці означають меншу кількість витрат на охорону здоров'я і стимулюють зростання виробництва.
- Жодна соціальна політика не може компенсувати втрату робочих місць. Отже, економічна політика, яка підтримує повну зайнятість робочої сили, є також найкращою соціальною політикою [429, с. 125].

Слід зазначити, що існують різні види соціальних стандартів. Вони можуть мати вигляд певних усталених уявлень про прийнятний або бажаний рівень і якість життя або законодавчо встановлених нормативів. Вони можуть мати обов'язковий або рекомендаційний характер.

При класифікації соціальних стандартів їх розділяють на три групи. До першої групи відносяться норми, пов'язані із забезпеченістю населення послугами соціальної інфраструктури, їх мета – підтримувати прийнятний рівень споживання. Друга група містить норми забезпеченості бюджетних установ ресурсами. Третя група включає соціальні нормативи забезпеченості населення різними установами соціальної інфраструктури. У кожній з груп виділяються три значення, які відповідають різним рівням забезпеченості, – мінімальному, середньому і раціональному. Соціальні норми можуть мати грошовий і натуральний вираз.

Більшість соціальних стандартів є зобов'язаннями держави перед різними групами населення і забезпечуються за рахунок бюджету. Державні соціальні стандарти встановлюються через офіційні нормативно-правові акти, внаслідок чого стають обов'язковими для застосування на всій території країни. Розміри встановлених державою нормативів повинні передивлятися залежно від фінансових можливостей держави і темпів інфляції.

У встановленні державних соціальних стандартів існує два підходи, відповідно до яких державні соціальні нормативи розділяються на дві групи. Перша – це стандарти, орієнтовані на забезпечення мінімальних соціальних гарантій. До них відносяться:

- прожитковий мінімум різних категорій населення;
- мінімальний розмір оплати праці;
- ставка першого розряду єдиної тарифної сітки;
- мінімальний розмір пенсій;
- мінімальні значення ряду соціальної допомоги;
- норми забезпечення безкоштовними освітніми і медичними послугами;
- нормативи соціального обслуговування інвалідів, літніх людей, дітей, що залишилися без піклування батьків, інші категорії населення.

До другої групи відносяться «раціональні» або середні стандарти, що є реальними індикаторами соціальної ситуації і нормами соціального благополуччя. До цієї групи стандартів відносяться, зокрема:

- середня заробітна плата;
- середній розмір пенсій;
- середня забезпеченість житлом;
- середньодушовий дохід;
- середні значення показників якості життя.

На відміну від нормативів першої групи стандарти другої групи, як правило, не є нормами, а виступають саме як індикатори рівня задоволення соціальних потреб.

Відмінності між стандартами першої і другої груп полягають у їх різному призначенні. Так, наприклад, при дослідженні рівня життя можна виділити три основних типи споживчих бюджетів: бюджет прожиткового мінімуму (ПМ), мінімальний споживчий бюджет (МСБ), бюджет високого достатку (БВД).

На всіх етапах економічного розвитку суспільства встановлюються певні вимоги до рівня і якості життя громадян. Сукупність вимог формує так званий соціальний стандарт життя – один з фундаментальних елементів соціальної політики держави. Виступаючи законодавчо встановленим на певний період рівнем соціальних гарантій, вони забезпечують найважливіші потреби людини в матеріальних благах і загальнодоступних послугах.

Найбільш важливою є категорія прожиткового мінімуму, оскільки на його основі встановлюються всі державні соціальні гарантії. Саме прожитковий мінімум є інструментом виміру рівня життя, а тому вимагає постійного вдосконалення.

Поки що в Україні прожитковий мінімум не став базовим соціальним стандартом, як це передбачено ст. 46 Конституції України. Розрахунок прожиткового мінімуму здійснюється лише з урахуванням потреб елементарного виживання людини.

Закон України «Про прожитковий мінімум в Україні» визначає, що прожитковий мінімум включає мінімальний набір продуктів харчування, непродовольчих товарів і послуг, необхідних для збереження здоров'я людини і забезпечення її життєздатності. Таким чином, споживчий кошик, як основа прожиткового мінімуму, є мінімальною критичною нормою життєзабезпечення людини. Вочевидь, мінімальний розмір оплати праці, мінімальний розмір пенсій, мінімальний середньодушовий дохід, мінімальна стипендія не можуть бути нижчими за прожитковий мінімум. У протилежному випадку, якщо цей рівень забезпечення не досягнутий, фізичне існування людини стає майже неможливим. Оскільки прожитковий мінімум не може забезпечити відтворення робочої сили, політика в галузі оплати праці повинна спрямовуватися на приведення мінімальної оплати праці, мінімальних пенсій і мінімальної допомоги до отримання доходу, вищого за показник величини прожиткового мінімуму для відповідних категорій громадян (працюючих, пенсіонерів, дітей).

Прожитковий мінімум, який ледве забезпечує можливість біологічного виживання для певної частини населення, залишається критерієм рівня бідності.

В основу базового соціального стандарту закладено споживчий кошик, сформований ще 1992 року. Методика його визначення, не кажучи про склад, не відповідає реаліям життя, оскільки не враховує потреб людей.

В Україні прожитковий мінімум визначається нормативним методом з розрахунку на місяць на одну людину і окремо – для основних соціальних і демографічних груп населення. Зокрема, для дітей до 6 років, для дітей віком від 6 до 18 років; для працездатних осіб; для осіб, що втратили працездатність.

Таке розподіл обумовлений особливостями людського організму та його потреб залежно від віку і фізичних можливостей.

Прожитковий мінімум визначається, виходячи з набору продуктів харчування, мінімальних наборів непродовольчих товарів і послуг. Після схвалення за результатами науково-суспільної експертизи, склад споживчого кошика затверджуються урядовою постановою.

Набір продуктів харчування формується спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади у сфері охорони здоров'я з використанням нормативів фізіологічної потреби організму людини в продуктах харчування, враховуючи їх хімічний склад і енергетичну цінність, беручи до уваги рекомендації Всесвітньої організації охорони здоров'я.

Набір непродовольчих товарів формується спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади у сфері економіки з використанням нормативів забезпечення засобами гігієни, медичними засобами, засобами захисту організму людини від впливу навколишнього середовища, а також засобами облаштування побуту.

Набір послуг формується спеціально уповноваженими центральними органами виконавчої влади у сферах надання відповідних послуг.

Згідно з Законом України «Про Державний бюджет України на 2010 рік і про внесення змін до деяких законодавчих актів України», прожитковий мінімум з 1 квітня поточного року складає 839 гривень, з 1 липня – 843 гривні, з 1 жовтня – 861 гривню, з 1 грудня – 875 гривень, мінімальна зарплата: з 1 квітня – 884 гривні, з 1 липня – 888 гривень, з 1 жовтня – 907 гривень, з 1 грудня – 922 гривні, мінімальна почасова зарплата: з 1 квітня – 5,29 гривень, з 1 липня – 5,32 гривень, з 1 жовтня – 5,43 гривень, з 1 грудня – 5,52 гривень [4].

Прожитковий мінімум на одну людину, а також окремо для тих, хто відноситься до основних соціальних і демографічних груп населення, за поданням Кабінету Міністрів України щорік затверджується Верховною Радою України до початку розгляду Державного бюджету України і періодично переглядається відповідно до зростання індексу споживчих цін разом з уточненням показників Державного бюджету України і публікується в офіційних виданнях. Так, у 2005 і 2007 роках набори споживчого кошика переглядалися для розрахунку індексу споживчих цін. У результаті в споживчій корзині з'явилися послуги мобільного зв'язку, кабельного телебачення, Інтернету та ін.

Останнім часом обговорюються пропозиції профспілок про зміну структури продовольчих наборів і послуг (платних стоматологічних, користування мобільними телефонами, маршрутками) [388, с. 6].

Прожитковий мінімум як державний соціальний стандарт застосовується для:

- загальної оцінки рівня життя в Україні, що є основою реалізації соціальної політики і розробки окремих державних соціальних програм;
- встановлення розмірів мінімальної заробітної плати і мінімальної пенсії за віком, визначення розмірів соціальної допомоги, допомоги сім'ям з дітьми, допомоги з безробіття, а також стипендій та інших соціальних виплат виходячи з вимог Конституції України і законів України;
- визначення права на призначення соціальної допомоги;

- визначення державних соціальних гарантій і стандартів обслуговування і забезпечення в галузях охорони здоров'я, освіти, соціального обслуговування тощо;
- встановлення величини неоподаткованого мінімуму доходів громадян;
- формування Державного бюджету України і місцевих бюджетів [278].

Політика прожиткового мінімуму притаманна і розвиненим країнам – мінімальний гарантований дохід (МГД) у Франції і велфер (державна допомога, що забезпечує мінімальний прожитковий рівень) в США.

МГД є правом, оскільки його можна інтерпретувати як інституціалізацію особливих соціальних зобов'язань. Суспільство не може допустити смерть індивіда через те, що він не має засобів для існування. У Франції система мінімального гарантованого доходу існує з 1988 р. У США велфер дотепер є універсальною формою соціальної допомоги.

Мінімальні соціальні стандарти за змістом є точкою відліку для формування соціальної політики. Їх економічне державне забезпечення не ставиться під сумнів, а роль соціальної держави зводиться до скорочення кількості осіб, що мають дохід, нижчий за прожитковий мінімум.

Натомість власне соціальними стандартами соціальної держави можуть бути лише раціональні, середні стандарти. Вони є показниками рівня розвитку соціальних функцій і слугують гарантіями гідної (прийнятної для людини в конкретному соціокультурному середовищі) якості життя. Діяльність соціальної держави спрямована на забезпечення і розвиток саме середніх показників, що характеризують життя абсолютної більшості населення. Саме ці громадяни є метою державної соціальної політики.

Про те, що середні стандарти життя і, насамперед, середньодушовий дохід є основою політики соціальної держави, свідчить досвід останнього десятиліття більшості розвинених країн, які здійснили спробу переорієнтації соціальної політики від мінімальних соціальних стандартів до стандартів прийнятної якості життя.

Економічно розвинені держави, що зіткнулися з труднощами при забезпеченні загального добробуту за рахунок державної благодійності, змінили свою соціальну політику – здебільшого відмовилися від мінімальних соціальних стандартів і замінили їх нормами, стимулюючими індивідуальну активність і відповідальність, мінімізацію утриманства. Тому, починаючи з 1980-х років ХХ ст. відбувається інтенсивна заміна принципу розподільчої справедливості принципами комутативної справедливості.

У цьому напрямку змінює свою соціальну політику і Кабінет Міністрів України. Як відомо, існують плани розподілу пільг за трьома категоріями: допомога малозабезпеченим, визнання заслуг перед Батьківщиною і додаткові гарантії у зв'язку з особливими умовами праці. Для перших двох категорій пропонується зберегти всі пільги, якщо їх дохід не перевищує певної величини. Що стосується «трудових» пільг – то для даної категорії кількість преференцій пропонується скоротити, замінивши їх «адекватним» зростанням доходів. Уряд вважає за необхідне встановити норми і нормативи споживання послуг, в рамках яких надаються пільги, а також конкретизувати їх адресність. Також вважається за необхідне запровадити мораторій на нові види пільг і розширення переліку одержувачів. Проте реалізація всіх цих планів відкладена на 2011-2012 роки.

Замість цього проектом держбюджету-2010 передбачалося, зокрема, встановлення надбавки за вислугу медичним працівникам (у розмірі 10-30 % посадового окладу) і 15-відсоткова надбавка для вчителів, працівників бібліотек і клубів. Також планується встановити різні надбавки (перш за все на придбання ліків) для пенсіонерів, пенсії у яких менше 1000 грн., а також збільшити виплати ветеранам війни і матерям-героїням [68].

Питання про підвищення соціальних стандартів слід розглядати в декількох аспектах. Розмірковуючи про економічний аспект, можна погодитися з думкою відомого українського економіста І. Бураковського: «Як реальний ризик розглядаю підвищення соціальних стандартів в різних формах. Ми всі виступаємо за те, аби жити багато, але є певні економічні

пропорції, і якщо економіка занепадає, соціальні стандарти за визначенням не можуть зростати. Може зростати лише соціальна допомога окремим верствам населення. Але масові соціальні виплати абсолютно недопустимі» [453].

Проте в даному випадку питання про соціальні стандарти є здебільшого політичним. В Україні, як і в інших країнах світу, питання підвищення державних соціальних стандартів виникає постійно. Але в період передвиборчих кампаній його традиційно загострюють і перетворюють на чинник, що дестабілізує і деформує економічну систему, забуваючи, що збільшення мінімальної заробітної плати та інших соціальних виплат – це не відокремлений захід, який може існувати поза економічними реаліями. Рішення про збільшення соціальних стандартів обов'язково вимагає комплексного підходу і аналізу наслідків для економіки в цілому [373].

Підтвердженням заполітизовування соціальних питань слугує ситуація з прийняттям 20 жовтня 2009 року Верховною Радою Закону України № 4762 «Про встановлення прожиткового мінімуму і мінімальної заробітної плати», внесеного на розгляд парламенту депутатом від Блоку Литвина Олегом Зарубінським.

Законом запропоновано встановити прожитковий мінімум на одну особу з розрахунку на місяць у розмірі з 1 листопада 2009 року – 701 гривень, з 1 січня 2010 року – 825 гривень, з 1 квітня – 839 гривень, з 1 липня – 843 гривні, з 1 жовтня – 861 гривня, з 1 грудня – 875 гривень. Передбачено також встановлення такого розміру мінімальної заробітної плати: з 1 листопада 2009 року – 744 гривні, з 1 січня 2010 року – 869 гривень, з 1 квітня – 884 гривні, з 1 липня – 888 гривень, з 1 жовтня – 907 гривень, з 1 грудня – 922 гривні [70].

25 жовтня 2009 р. було оприлюднено заяву Міжнародного валютного фонду, в якому МВФ висловив надію, що згаданий закон буде ветований Президентом України. Міжнародний валютний фонд попередив про можливе скорочення фінансової допомоги Україні, економіка якої, на думку МВФ,

найсерйознішим чином постраждала від рецесії: «Ця країна сходить «з верного шляху», ухвалюючи популістські рішення про збільшення зарплат і пенсій». Як заявив глава МВФ Домінік Стросс-Кан, «програма, яку ми підтримали в Україні, змогла стабілізувати надзвичайно складну економічну ситуацію». Проте, за його словами, під час недавнього перебування місії МВФ в Україні, було виявлено, що «політика в деяких питаннях, зокрема, новий закон про мінімальні зарплати загрожує цій стабільності. Ми стурбовані тим, як цей закон виконуватиметься [490].

30 жовтня 2009 р. В. Ющенко заявив про підписання цього закону. 6 листопада 50 народних депутатів України звернулися до Конституційного суду України щодо конституційності Закону про збільшення соціальних стандартів.

6 листопада Верховна Рада України додатково виділила 0,817 млрд. гривень з державного бюджету на збільшення соціальних стандартів.

29 жовтня в. о. Міністра фінансів І. Уманський заявив, що Міністерство фінансів України запропонує Кабінету Міністрів України не виконувати Закон про підвищення соцстандартів в разі підписання його Президентом України. За розрахунками Міністерства фінансів України, загальна сума додаткових витрат для реалізації зазначеного Закону України складе на 8,1 мільярда гривень в листопаді – грудні 2009 року більше проти витрат, які враховані при затвердженні державного бюджету на 2009 рік – 71,3 мільярда гривень в 2010 році проти витрат, які враховані в проекті державного бюджету на 2010 рік [70].

Як повідомив в інтерв'ю 5 каналу тодішній Віце-прем'єр-міністр України Олександр Турчинов, Кабінет міністрів України «не квапитиметься» виконувати Закон про підвищення соціальних стандартів.

За його словами, в даному випадку йдеться не про підвищення мінімальних пенсій, зростання яких не буде істотним, йдеться про підвищенні пенсій високопосадовців, що безпосередньо відобразиться на економічній ситуації в країні: «Що стосується мінімальних пенсій... 60

копійок (на які підвищиться мінімальна пенсія) – це не ті гроші... Це неповага до людей... Що стосується мінімальних пенсій, це не проблема... А що стосується 7-тисячних пенсій для високопосадовців...».

При цьому О. Турчинов знов назвав ухвалення закону про підвищення соціальних стандартів популістським і нереальним. «Уряд своїми силами підняв пенсії до рівня 572 грн. 40 копійок, а наші опоненти, демонструючи героїзм, склали мінімальний прожитковий рівень і мінімальну пенсію на рівні 573 гривень, аж на 60 копійок більше», – підкреслив він. Крім того, за словами О. Турчинова, згідно з українським законодавством, перерахунок пенсій відбуватиметься для всіх пенсіонерів країни і "для депутатів, для співробітників Секретаріату Президента... і це підвищення складе для них 900 грн., а пенсія складатиме близько 7 тис. гривень».

Він також пояснив, що вказаний закон вимагає істотного збільшення фонду оплати праці для підприємств.

«Потрібно значно підвищувати мінімальну зарплату, перераховувати фонд оплати праці... Підприємства лише-лише починають виходити з кризи... а їх обухом по голові», – сказав Турчинов.

11 листопада Прем'єр-міністр України у той час Юлія Тимошенко заявила, що Кабінет Міністрів оскаржить в Конституційному Суді України Закон про внесення змін до державного бюджету на 2009 рік стосовно підвищення соціальних стандартів в разі його підписання Президентом України Віктором Ющенком. «Якщо буде підписаний закон про зміни і доповнення для підвищення соціальних стандартів, ми і цей закон оскаржимо в Конституційному Суді», – сказала Ю. Тимошенко.

14 листопада 2009 р. голова Верховної Ради України Володимир Литвин підкреслив, що не згоден і не може зрозуміти заяву Прем'єр-міністра про те, що уряд не виконуватиме Закон про підвищення прожиткового мінімуму і мінімальної зарплати. «Закон ухвалений і він має виконуватися, а звернення в КС не звільняє від виконання законів», – підкреслив Литвин [401].

Як відзначає А. Сіленко, історичний досвід підтверджує, що реформування соціальної сфери ніколи не відбувалося з міркувань гуманності або благодійності. Здебільшого воно було обумовлено політичними чинниками. Так, наприклад, О. Бісмарк наприкінці ХІХ ст. запровадив пенсійне забезпечення, страхування по безробіттю і медичне страхування з єдиною метою – запобігти соціальному вибуху, перехопивши ініціативу в німецьких соціал-демократів. У Радянському Союзі проводилася патерналістська соціальна політика в обмін на лояльність громадян. З початку 30-х років ХХ ст. шведські соціал-демократи, що перебували при владі, в обмін на підтримку надавали істотну допомогу і бізнесменам, і робітникам. Зокрема, вони проводили політику, спрямовану на збереження промисловості у приватній власності, підтримку низької ставки податку на корпоративний прибуток і мінімальної ставки податку на прибуток підприємства, субсидіювали розвиток експорту, інвестували приватні промислові підприємства, допомагаючи їм вистояти в умовах економічної депресії і навіть тиснули на профспілки з метою обмеження зростання заробітної плати. Такі політичні заходи були вигідні, насамперед, великим олігополіям. Водночас проводилася політика, орієнтована на промислових робітників: низький рівень безробіття, рівність в прибутках, підвищення заробітної плати низькооплачуваним категоріям, організація перепідготовки, створення нових робочих місць, запровадження системи всебічного соціального забезпечення – пенсії, доступність освіти й охорони здоров'я, дитячі садки, допомога дітям. У сучасних економічно розвинених країнах влада виділяє значні кошти на соціальні потреби з метою одержання підтримки населення [355, с. 283-284].

Ліберально орієнтовані політики наполегливо проводять точку зору про високий рівень соціальності державного бюджету України. Зокрема, як приклад для України наводиться досвід країн Європейського Союзу, в яких «ще з 2001 року була відзначена тенденція до скорочення частини заробітної плати на користь збільшення питомої ваги валового доходу і змішаного

доходу. Це було пов'язано з необхідністю створити умови для підвищення міжнародної конкурентоспроможності європейських товарів і послуг. В Україні спостерігається протилежна тенденція, а саме – нарощування питомої ваги оплати праці найманих працівників при скороченні долі валового прибутку і змішаного доходу. Вже за підсумками 2005 року Україна за часткою оплати праці у ВВП перевищила рівень країн ЄС (49,1 % в Україні проти 48,8 % за даними країн ЄС-27). У першому півріччі 2009 року цей показник ще збільшився» [373].

Проте при цьому критерії рівня соціальності бюджету не уточнюються. Зокрема, відомо, що багато економістів критерієм соціальності державного бюджету вважають не стільки структуру його витрат, скільки здатність вирішити існуючі соціальні проблеми. Виходячи з цього, можна зробити висновок, що Державний бюджет України зрештою не можна назвати соціальним, оскільки його фінансові можливості не дозволяють гідно вирішити соціальні проблеми і соціалізувати економічні відносини на рівні європейських вимог.

Висновки до розділу 3

Отже, високий рівень розвитку людського потенціалу сприяє соціально-економічному розвитку, який, у свою чергу, може сприяти процесу розвитку людського потенціалу. Слабкий же розвиток людського потенціалу, як правило, призводить до низьких темпів зростання, що значною мірою послаблює перспективи для розвитку людського потенціалу. Величезну роль в процесі даної взаємодії відіграє чітка політична орієнтація органів влади на підтримку, формування і розвиток людського потенціалу. Цим визначається необхідність розробки і реалізації відповідних стратегій і програм розвитку, спрямованих на формування взаємодіючих причинно-наслідкових зв'язків,

що сприятимуть формуванню і розвитку людського потенціалу і, відповідно, стійкого соціально-економічного зростання.

Представники практично всіх провідних політичних партій, чисельні експерти здебільшого висловлюються про пріоритетні моделі соціальної політики України, дають розгорнуті оцінки ходу реформ в соціальній сфері. При цьому відчувається певний дефіцит залученості самого суспільства в осмислення і обговорення соціальних пріоритетів, які б повною мірою відповідали очікуванням і потребам різних груп населення. З суспільством не часто обговорюються шляхи реалізації соціальних реформ, їх можлива ефективність і неефективність. Створюється враження, що ця тема дискусії міцно приватизована чиновництвом, роль якого в Україні залишається як і раніше дуже суттєвою.

Сучасна держава повинна гарантувати соціальні права громадян і захищати їх від соціальних ризиків. Одним з головних завдань сучасної соціальної політики має стати не повний переклад відповідальності за добробут на плечі індивіда, а створення трампліну для власної відповідальності. В зв'язку з цим, політикам і суспільству варто з'ясувати належним чином, які ресурси необхідно надати тим, хто найбільше потребує соціальної допомоги (враховуючи неоднорідність соціальних груп і помітну диференціацію рівнів бідності усередині самої групи), аби зупинити процес соціальної та економічної ізоляції мільйонів громадян України.

Одним з найважливіших завдань має стати не боротьба з бідністю як такою (яка існує в будь-якому суспільстві), а запобігання небезпечним тенденціям розширення соціальної виключеності (ексклюзії) уразливих груп з нормальної життєдіяльності суспільства, оскільки соціальна ексклюзія з неминучістю породжує бідність. Тому головною передумовою соціальної політики має бути усвідомлення того, що відповідальність за соціальні ризики та їх наслідки не може покладатися на людину без надання їй важелів і механізмів реалізації цієї відповідальності, перш за все, через можливість

ефективної зайнятості, засвоєння навиків поведінки в умовах ринкової економіки.

Як засвідчило дослідження, здоров'я відіграє ключову ціннісну роль в житті всіх українців. Втрата здоров'я є для населення країни найбільш важливим, актуальним страхом, оскільки ця втрата не просто небезпечна, але й може призвести до крайньої бідності. Усвідомлення здоров'я як економічного ресурсу найбільш властиве вищим верствам населення, для яких втрата здоров'я може обернутися різким зниженням можливості заробітку і, відповідно, зниженням рівня і якості життя.

Українцями майже не використовуються механізми, що існують в умовах ринкової економіки для самостійного вирішення проблем зі здоров'ям. Не набуло поширення добровільне медичне страхування і кредитування медичних потреб.

Таким чином, українському суспільству потрібен компроміс у сфері медичного обслуговування. Оскільки для значної частини населення гостро стоїть питання доступності до медичних послуг, від держави ж потрібні гарантії надання необхідної медичної допомоги в повному об'ємі.

У сучасному світі, що орієнтується на знання як головний чинник виробництва, найважливішим питанням соціальної політики стає визначення відповідності спрямованості реформ, які проводяться або плануються державою у сфері освіти, запитам національної економіки і можливостей реалізації доступу до освіти як важливої соціокультурної норми населення.

Без вирішення ключових проблем соціальної сфери інтеграція України в Європейський Союз залишатиметься віддаленою перспективою.

Стратегія інтеграції України в Європейський Союз – це комплексна соціально-економічна, політична, правова проблема. Її реалізація об'єктивно потребує розширення соціальної і політичної бази підтримки євроінтеграційного курсу. Звідси виникає необхідність створення недержавних інститутів сприяння євроінтеграційному розвитку на рівні об'єднання підприємців, профспілок, громадянських організацій, творчих

колективів. Необхідно використовувати механізми активного залучення регіонів України до формування і реалізації політики інтеграції в структури ЄС.

Здійснення інтеграційних заходів вимагатиме створення механізму цільового фінансування адаптації України до міжнародних стандартів. Фінансування має бути багатоканальним і втілюватися як в державних, так і в місцевих бюджетах, позабюджетних фондах, сприяти залученню коштів вітчизняних підприємців.

Водночас, ефективна євроінтеграція України потребує консолідації внутрішніх зусиль для забезпечення умов стабільного демократичного розвитку суспільства, становлення конкурентоздатної національної економіки, сильної соціальної політики.

Можна зробити висновок, що певні ознаки вказують на поглиблення відносин між Україною і Європейським Союзом, що здебільшого сприймається населенням і елітами не лише як зовнішньополітичний пріоритет, але і як усвідомлення необхідності відповідних внутрішніх реформ, серед яких важливе місце відводиться реформі соціальної сфери. Як відзначив Надзвичайний і Повноважний Посол Федеральної Республіки Німеччини в Україні доктор Ханс-Юрген Гаймзет, «я твердо переконаний: майбутнє України є європейським, адже альтернативи йому немає. Ця дорога була вибрана тому, що люди так хочуть, і тому, що це потрібно для модернізації країни. Європа може багато що запропонувати, але і наближення до європейського співтовариства поставить перед Україною немало завдань, а мені здається, що не всі це розуміють» [72]. Вагомим стимулом для України став вступ в ЄС Польщі, з якою бажано зберегти дієві контакти і уникнути можливих протиріч. Це могло б слугувати передумовою для європейської інтеграції України.

Проте якщо вище політичне керівництво держави усвідомлює важливість процесу євроінтеграції для України, то готовність державного апарату виконувати цю політичну волю викликає сумніви. Для того, щоб

Україна наблизилася до європейських соціальних стандартів, потрібні спільні зусилля всіх гілок влади та громадськості. Для вирішення цього найважливішого політичного завдання, окрім вольових зусиль, необхідні реальні програми соціально-економічного розвитку країни, а також наукове забезпечення і суспільна експертиза рішень, що приймаються в соціальній сфері.

Формування державної і суспільної політики зміцнення здоров'я і поліпшення якості життя населення має стати національним пріоритетом. Дана потреба особливо посилюється в умовах демографічної кризи, яка викликає деформацію структури суспільства, знижує творчий потенціал народу, стає однією з причин ослаблення інституту сім'ї, скорочення народжуваності і, як наслідок, – депопуляції.

Як свідчить практика, підвищення конкурентоспроможності за рахунок зниження соціальних стандартів не приносить довгострокових результатів. Стійкість розвитку в довгостроковій перспективі базується на інвестиціях в інновації та людські ресурси, на використанні людського капіталу (який стає усе більше значущим чинником виживання на міжнародних ринках), що неможливо без сильної соціальної політики.

Найважливішими з соціальних проблем Україні, що потребують вирішення в контексті євроінтеграції, створення передумов для наближення до ЄС є збільшення доходів населення та розвиток соціальних програм. Досягнення європейських стандартів в соціальній сфері – рівня доходу, структури споживання, добробуту, зайнятості, фінансування соціальних програм, що забезпечують розвиток людських ресурсів, має пріоритетне економічне значення, оскільки від цього залежить можливість включення в європейський ринок праці, доступ до ринку товарів і послуг, розвиток гуманітарного капіталу, формування середнього класу та, в остаточному рахунку, забезпечення міжнародної конкурентоспроможності України.

Видається важливим, аби населення країни відчуло позитивні сторони «європейського вибору». Це зробило б наполегливішою потребу переведення

реформ з рівня декларацій на рівень активних дій і підтримало б проєвропейські тенденції української еліти.

Соціалній політиці держави має відводитися ключова роль в розвитку суспільства. Вона повинна розглядатися як умова соціально-економічної ефективності країни, політичної стабільності і міжнародної конкурентоспроможності.

Порівняльний аналіз рівня прожиткового мінімуму в Україні з рівнем соціальних стандартів більшості розвинених європейських країн засвідчив, що в Україні соціальні стандарти використовуються переважно як інструменти фінансового управління, а не як соціальні орієнтири.

Саме соціальні стандарти відображають уявлення суспільства про рівень і якість життя, а сукупність цих уявлень, виражених у вигляді вимог суспільства, і визначає стандарт життя, або соціальний стандарт. Власне, категорія «рівень і якість життя», дозволяє виділити основні напрями соціальній стандартизації з урахуванням уявлень сучасного суспільства про рівень розвитку.

Враховуючи, що соціальна допомога непрацездатним громадянам має здебільшого витратний характер для держави, то від створення умов для зайнятості працездатних громадян фактично і залежить економічне зростання країни. Про це йтиметься в наступному розділі.

РОЗДІЛ 4

Механізми реалізації соціально справедливої політики України

4.1. Українська модель соціального діалогу в контексті європейського досвіду

Найважливішим механізмом і напрямом розвитку соціальної держави та соціальної політики є соціальний діалог. Основним інструментом політики держави, на думку Президента України, є широкий соціальний діалог, який має стати складовою світогляду нової влади [460].

В рамках держави соціальний діалог виступає як система відносин різних соціальних суб'єктів, орієнтована на першочергове вирішення загальнонаціональних інтересів з урахуванням групових і корпоративних. Формування системи соціального діалогу є одним з напрямів діяльності цивілізованої держави, реалізації її соціально справедливої соціальної політики. За своєю структурою соціальний діалог є сукупністю органів і організацій, що створюються з представників найманої праці, працедавців і держави для регулювання головним чином соціально-трудова відносин.

Але соціальний діалог також є складною, багатоаспектною, багаторівневою системою регулювання політичних і соціальних відносин у суспільстві з метою досягнення суспільної злагоди, стабільності між основними соціальними групами.

Однією з причин виникнення діалогових відносин між соціальними партнерами стали внутрішні процеси в країнах, що відображають реальні зміни як у соціальній, так і в трудовій сфері суспільного життя. Головними такими змінами для першої третини ХХ століття були: поширеність соціальних конфліктів і науково-технічна революція. В результаті останньої суспільство отримало нові можливості для задоволення життєвих потреб різних верств населення, що істотно знижувало гостроту соціальної напруженості. Одночасно науково-технічна революція висувала високі

вимоги до професіоналізму тих, хто працює, їх соціально-психологічної сумісності на виробництві, гуманізації соціально-трудових відносин. Все це разом вплинуло на соціальну структуру суспільства у напрямі «розмивання» класових кордонів, появи середнього класу, що виявилось додатковим стимулом для соціального діалогу.

Протягом досить тривалого часу відбувався цілеспрямований пошук засад для примирення соціально-класових інтересів: на рівні всього суспільства – у напрямі розвитку вибіркового права, системи соціального захисту і прав людини тощо, на рівні економіки, сфери праці – у напрямі посилення реформаторського руху (всупереч революційному) в середовищі робітничого класу, посилення уваги до переговорних процесів між підприємцями і робітниками. Враховуючи зростаючу роль «виробничих асоціацій», що виникли разом з промисловими робітниками, створювалися спеціальні організації в рамках самих профспілок.

Формальним моментом виникнення соціального діалогу в новітній історії можна вважати створення Міжнародної організації праці (МОП), яка зосереджує свою роботу на принципах трипартизму, – участі трьох партнерів у формуванні норм і правил регулювання соціально-трудових відносин.

Істотно вплинули на розвиток ідеї соціального діалогу німецькі економісти В. Репке, А. Мюллер-Армак і Л. Ерхард. Вони створили концепцію соціального ринкового господарства, яка виходить з поєднання конкуренції, економічної свободи підприємців і активної ролі держави в перерозподілі доходів і організації, перш за все, соціальної сфери.

Поступово в цивілізованих країнах цей науковий напрям став переважати. Вперше ідея соціального партнерства утвердилася в законодавстві низки європейських країн (Німеччина, Австрія, Скандинавія) в 1960-х роках як результат багатолітнього пошуку ефективних форм регулювання соціально-трудових відносин. Експерти МОП визначають соціальне партнерство як механізм, за допомогою якого підприємці, представники трудящих і уряди розробляють комплекс угоджених і

багатосторонніх питань для вирішення соціально-економічних проблем шляхом знаходження компромісів. Таким чином, системоутворюючим елементом ідеї соціального партнерства є соціальний діалог і пошук компромісів його основних учасників – держави, працедавців і працівників у особі профспілок. Ось чому разом з поняттям «соціальне партнерство» поширеним стало поняття «трипартизм» [269, с. 17].

Підвищений інтерес до розвитку соціального діалогу на сучасному ринку праці продиктований наявністю больових точок в соціально-трудої сфері, серед яких:

- істотний розрив між вартістю і ціною робочої сили;
- висока диференціація оплати праці між рядовими працівниками і адміністраціями підприємств;
- посилення дисбалансу попиту і пропозиції робочої сили;
- відсутність прогнозу балансу трудових ресурсів у сферах діяльності на найближчу і тривалу перспективу;
- невідповідність ринку освітніх послуг потребам ринку праці;
- зростання чисельності маргінальних категорій громадян на ринку праці;
- невідповідність професійно-кваліфікованої структури безробітних і професійного зрізу вакантних посад;
- недостатній рівень соціальних гарантій і соціальної захищеності працівників в більшості сфер економіки;
- значний розрив рівня безробіття на спільному реєстрованому ринку праці, на територіальному і галузевому рівнях.

Ці та інші проблеми стали об'єктивними передумовами розвитку соціального діалогу, як в світовій спільноті, так і в Україні. Історичний досвід засвідчив, що саме соціальний діалог сприяє позитивному вирішенню цих проблем.

З того, наскільки активно ведеться соціальний діалог, узгоджена взаємодія соціальних партнерів і наскільки високо організована праця, можна

говорити про рівень розвитку суспільства і про зрілість соціально-трудових відносин. Адже саме праця стає найкоштовнішим ресурсом XXI століття, і від того, наскільки ефективно і дбайливо суспільство розпоряджається цим основним нематеріальним активом і джерелом національного багатства, залежить рівень конкурентоспроможності країни у сучасному світі і усталеність її розвитку.

Західні моделі соціального діалогу, які формувалися протягом століть, відображають традиції, що склалися у сфері соціально-трудових відносин, своєрідність менталітету і культури кожної країни, а також особливості їх правових і політичних систем. Проте, всі визнають основні принципи соціального діалогу, проголошені Міжнародною організацією праці в минулому столітті.

У своїй основі європейський досвід соціального діалогу демонструє успішність забезпечення балансу інтересів найманих працівників і працедавців. Досить відлагоджена система соціального діалогу створена в Австрії, Німеччині, Швеції, Іспанії. В Австрії система соціального діалогу передбачає наявність у партнерів певних громадських і владних повноважень, включеність в проблеми соціально-трудових відносин, знання їх зсередини, спроможність їх регулювати. Центральним органом, що здійснює всесторонню співпрацю є Об'єднана комісія з цін і заробітної плати, створена на основі неформальної угоди між урядом та іншими соціальними партнерами. Система соціального діалогу тут закріплена конституційно. Вона потенційно конкурує з парламентською системою, велику увагу їй приділяють політичні партії [343, с. 64].

Свідченням ефективності системи соціального діалогу в Німеччині є поняття «соціальне самоврядування», що визначає характер взаємин працедавців і найманих працівників [212, с. 71]. Інтереси підприємців представляють організації трьох видів: економічні союзи, палати, союзи працедавців. Соціальний зміст економічного порядку регулюється державою. Таким чином, управління суспільством в Німеччині забезпечує внутрішній

соціальний світ, що відповідає певним уявленням про соціальну справедливість, здійснюється на основі як економічних, так і соціальних норм.

Успішний досвід соціального діалогу в Іспанії. Ще 1976 року в період масових банкрутств національних підприємств був створений спеціальний Гарантійний фонд заробітної плати – державний орган, що входить в систему Міністерства праці і соціального забезпечення. Головне завдання фонду – погашення фінансових зобов'язань підприємств своїм працівникам (включаючи заборгованість із заробітної плати, вихідної допомоги), забезпечення прозорості процедур розпродажу активів форм-банкрутів, сприяння виробничим зв'язкам компаній шляхом зменшення їх соціальних витрат тощо. Повсякденну роботу фонду забезпечують центральний апарат і відділення у всіх іспанських провінціях (близько 500 осіб). Фінансування здійснюється по каналах системи соціального забезпечення з доходів державних і приватних підприємств.

З 1980 р. ухвалюються засадничі закони в галузі соціально-трудова відносин, що повністю зруйнували систему жорсткого активного державного втручання часів франкізму в трудові відносини і права, що одночасно розширили і можливості інших їх учасників – підприємців і робітників. Зокрема були визначені загальні принципи і умови регулювання системи трудових відносин і колективних договорів, що укладаються на рівні підприємства, галузі, регіону, включаючи процедуру звільнень, банкрутств і штрафні санкції при порушенні трудового законодавства, питання безпеки і здоров'я працівників, запроваджена система тимчасових трудових контрактів (як правило, від декількох місяців до п'яти років), закладені правові основи нового механізму регулювання заробітної плати – «соціального партнерства».

Відомо, що до середини 1970-х років за рівнем заробітної плати Іспанія традиційно значно відставала від інших країн-членів ЄС. Відносна дешевизна робочої сили обумовлювалася як її нижчими вартісними показниками

(зокрема, обсягом життєвих потреб, вартістю освіти, мірою складності, інтенсивності та рівнем продуктивності праці), так і надлишком робочих рук, жорсткою політикою держави в галузі заробітної плати аж до регламентації її тарифних ставок, нерозвиненістю системи колективних договорів. Останніми роками в динаміці заробітної плати іспанського робітника сталися помітні позитивні зрушення: її середній розмір (у постійних цінах) збільшився більше, ніж у 4 рази. Значною мірою цьому процесу (разом із збільшеною кваліфікацією робочої сили і зростанням продуктивності праці) сприяв докорінний перегляд концептуальних засад національної політики заробітної плати, її регулятивних механізмів. Регламентуючі важелі франкістського типу були поступово модернізовані і замінені новим, гнучкішим і ліберальнішим інструментарієм «соціального діалогу» – загальнонаціональними угодами між представниками профспілок і підприємницьких організацій з прямою або непрямою участю держави.

Початок цього процесу покладено 1978 року знаменитим «пактом Монклоа», підписаним урядом, провідними політичними партіями і профспілками. Згідно з цим «пактом» уряд заручився згодою останніх на обмеження вимог про підвищення оплати праці в обмін на свої зобов'язання поступок з питань інфляції, зайнятості, виділення великих асигнувань на соціальну сферу. Зокрема, для гальмування зростання заробітної плати процедуру її врегулювання була переорієнтовано з практики пов'язування темпів зростання оплати праці з динамікою продуктивності праці і споживчих цін в попередньому році на односторонню індексацію номінальної заробітної плати з очікуваними темпами інфляції з відставанням від них на один-два відсотка. На випадок порушення нормативів зростання заробітної плати, що встановлюються державою в індикативному порядку, запроваджувалася система матеріальних санкцій, яка, як передбачалося, повинна була забезпечити «дисциплінованість сторін». У сферу тристороннього регулювання разом з орієнтирами зростання заробітної плати для місцевих колективних договорів включалося широке коло соціально-

економічних питань стосовно соціального забезпечення, виплат допомоги з безробіття, професійно-технічної підготовки тощо.

Серія інших угод про соціальне партнерство (особливо 1996 і 1997 років) після «пакта Монклоа» відіграла важливу позитивну роль у поліпшенні функціонування ринку праці і системи колективних договорів, консолідації і раціоналізації системи соціального забезпечення, сприяла подальшому зміцненню довіри до держави та до її соціальної політики.

Займаючи активну життєву позицію, сотні тисяч іспанців сьогодні виходять на масові мітинги протесту, формують громадську думку, чинять серйозний тиск на уряд при прийнятті ним непопулярних економічних і політичних рішень.

В цілому відзначаючи позитивну динаміку соціально-економічного розвитку Іспанії за останніх 25 років, слід враховувати і те позитивне значення впливу наднаціональних органів Європейського Союзу, членом якого Іспанія є з 1985 року. Вже при вступі до Європейського Союзу ця країна зуміла добитися асиметричного режиму членства і стати найкрупнішим одержувачем коштів європейських структурних фондів. Іспанський уряд зміг досить успішно використовувати ці кошти для вирішення проблем соціального і регіонального розвитку, створивши вельми дієвий механізм узгодження інтересів адміністрацій різних рівнів. У країні створені спеціальні урядові органи, які здійснюють відбір проектів та їх співфінансування відповідно до національних, регіональних і галузевих планів. Одним з принципово важливих чинників, що забезпечують високу ефективність і строгий контроль при реалізації таких проектів є обов'язкова 51-відсоткова участь в них центрального уряду.

Слід зазначити, що іспанський уряд (в різний час представлений центристами, соціалістами, консерваторами) з самого початку демократичних перетворень рішуче відмовився від цілого ряду неоліберальних установок і політики надзорського монетаризму. Враховуючи історичні традиції країни, іспанські реформатори свідомо

вибрали еволюційну, поетапну соціально-економічну стратегію, що спирається на кейнсіанські положення про необхідність збереження за державою ролі «розподільника ресурсів», орієнтованої на управління попитом і розвиток «людського чинника». Падіння життєвого рівня населення було визнане неприпустимим, що дозволило Іспанії в період переходу до повномасштабної ринкової економіки не лише уникнути соціальних витрат і потрясінь, але і забезпечити сповна надійну гарантію соціальних прав, закріплених Конституцією 1978 року, всіх без винятку прошарків суспільства.

Маючи успішний досвід демократичних перетворень і спираючись на широку підтримку переважної більшості громадян, Іспанія сьогодні бере активну участь у розробці концепцій і ухваленні рішень з усіх напрямів «європейського будівництва». Зокрема, особливо великим є значення механізму наднаціонального регулювання і в плані подальшого просування країни у бік «соціальної демократії» до «єдиної європейської соціальної моделі» як головної стратегічної лінії будівництва «Європи майбутнього». Її основу складають загальноєвропейські цінності: демократія і права особи; вільна ринкова економіка, благополуччя і соціальний захист всіх громадян, надання рівних можливостей всім людям, що конкурують на ринку праці незалежно від їх соціального становища, об'єднання, солідарність і ефективна взаємодія всіх вимірів суспільного життя в рамках найширшого соціального діалогу, що спирається на індивідуальну і колективну громадянську відповідальність.

Як відомо, функції соціального діалогу визначаються інтересами трьох соціальних партнерів. Це представництво і захист загальнодержавних інтересів у сфері праці, інтересів вітчизняного бізнесу і інтересів найманих працівників. Це прями, основні функції, реалізація яких спрямована на забезпечення соціального миру в суспільстві. Є і непрямі (супутні) функції, а саме вплив соціального діалогу на формування громадянського суспільства і

на розвиток економічної демократії, забезпечення соціальної стабільності, соціально-економічної безпеки і соціальної справедливості.

Соціальний діалог здатний сприяти вирішенню численних протиріч, що виникають в соціально-трудовій сфері (зокрема, між державою і бізнесом, державою і працівниками та ін.). Проте він не в змозі зняти головне протиріччя в умовах панування приватної власності між працею і капіталом.

Є два підходи до вирішення цього протиріччя: революційний (марксистсько-ленінський) і реформаторський. Саме стосовно другого способу можна говорити про соціальний діалог, який є найважливішим засобом зниження рівня напруженості між працею і капіталом, в суспільстві в цілому.

Термін «соціальне партнерство» утвердився в українській науковій літературі та офіційних документах в 1990-х роках. 1993 року був створений тристоронній орган – Національна рада соціального партнерства, яка відігравала важливу роль в процесі узгодження соціально-економічних інтересів різних соціальних груп. У 1998 р. був створений державний орган – Національна служба посередництва і примирення. 2001 року були введені три види загальнообов'язкового державного соціального страхування.

В Указі Президента України «Про розвиток соціального діалогу в Україні» від 29 грудня 2005 року наголошувалося на тому, що соціальний діалог – це один з головних чинників забезпечення соціальної стабільності, розвитку громадянського суспільства, протидії суспільним конфліктам. Даним Указом були припинені повноваження Національної ради соціального партнерства. Замість неї була створена Національна тристороння соціально-економічна рада, діяльність якої спрямовувалася на підвищення ролі профспілок і організацій працедавців у формуванні соціально-економічної політики держави.

Нормативно-правова база соціального діалогу України включає Указ Президента України «Про розвиток соціального діалогу в Україні» № 1871/2005 від 29.12.05 р., Закони України «Про зайнятість населення»

№ 803-ХП від 22.04.91 р., «Про колективні договори і угоди» № 3357-ХП (3357-12) від 01.07.93 р., «Про оплату праці» № 144/95-ВР від 20.04.95 р., «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності» № 1045-ХІV від 15.09.99 р., «Про організації роботодавців» № 2436-ІІІ від 24.05.01 р., «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)» № 1096-ІV (1096-15) від 10.07.03 р., Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про ведення колективних переговорів з укладення Генеральної, галузевих і регіональних угод» № 453-р від 14.11.05 р., «Про затвердження плану заходів щодо розвитку соціального діалогу в Україні» № 445-р від 01.08.06 р., «Про затвердження плану заходів щодо розвитку соціального діалогу в Україні» від 01.08.06 р., «Про проведення переговорів щодо укладення Генеральної угоди між Кабінетом Міністрів України, спільним представницьким органом сторони роботодавців на національному рівні та всеукраїнськими профспілками і профоб'єднаннями та галузевих і регіональних колективних угод на новий термін» № 1513-р від 02.12.09 р. та ін.

Правові засади організації і порядку ведення соціального діалогу в Україні з метою регулювання трудових, соціально-економічних відносин, забезпечення соціальної стабільності, розвитку громадянського суспільства були також закріплені в проекті Закону України «Про соціальний діалог в Україні», який і досі не прийнятий.

Отже, у всіх офіційних документах замість поняття «соціальне партнерство» вводилося в обіг поняття «соціальний діалог». Вочевидь, це було пов'язано з тим, що поняття «соціальний діалог» більше відповідає законодавчій базі Європейського Союзу, що містить поняття «діалог між соціальними партнерами».

Таким чином, суспільна практика поставила перед українською наукою завдання – маючи історично нетривалу практику регулювання нових соціально-трудових відносин, розробити теорію, визначити перспективи розвитку цього нового феномену, виокремити основні ознаки і чинники його функціонування в Україні. На перший план висувається необхідність

системного аналізу проблем розвитку цього інституту і вироблення пропозицій щодо практичного забезпечення балансу інтересів працівників, працедавців і держави у сфері економіки.

У вітчизняній науці предмет дослідження розглядається по-різному. Це і специфічний тип суспільних відносин, і цивілізований метод їх регулювання на основі законів, нормативно-правових актів, колективних договорів і угод. Це ідеологія цивілізованого суспільства ринкової економіки, ідеологія соціального миру і соціальний інститут, тобто система органів і організацій. Це також система теоретичних і прикладних знань.

Що стосується співвідношення понять «соціальне партнерство» і «соціальний діалог», то, на думку українського дослідника Н. Громадської перше поняття за змістом ширше, ніж друге. Соціальне партнерство, – зазначає Н. Громадська, – є системою відносин між роботодавцями, працівниками й державою, які за допомогою відповідних механізмів узгоджують свої інтереси у соціально-економічній і трудовій сферах. Соціальний діалог є процесом, що включає всі типи переговорів, консультацій та обміну інформацією між роботодавцями, працівниками й державою, спрямований на успішне вирішення питань соціально-економічної політики [109, с. 5].

Міжнародна організація праці (МОП) визначає соціальний діалог як процес, що включає всі типи переговорів, консультацій чи просто обміну інформацією між представниками урядів, роботодавців і працівників з питань, які становлять спільний інтерес і стосуються економічної і соціальної політики. Під загальним кутом зору можна виділити три основні мотиви для обґрунтування якісного соціального діалогу: по-перше, врахування позицій усіх зацікавлених сторін дає змогу зробити спільні висновки щодо стану умов і покращити процес прийняття рішень, а також розв'язання конфліктів інтересів; по-друге, виховний чинник дедалі більше обумовлює розуміння всіма сторонами запланованих заходів; по-третє, рішення, що приймаються без опори на попередній діалог, можуть виявитися контрпродуктивними. В

широкому розумінні, нормальне функціонування діалогу може забезпечувати вирішення соціальних проблем, заохочувати до ефективного управління державними справами, сприяти соціальній стабільності, що, зрештою, стимулюватиме економічний прогрес. Основна мета діалогу полягає лише в сприянні участі всіх зацікавлених сторін в процесі вироблення рішень. Поняття соціального діалогу як специфічного типу суспільних відносин можна характеризувати як цілком визначене і системне. У його змісті можна виділити чотири ознаки:

1) система взаємодій з приводу регулювання трудових та інших безпосередньо пов'язаних з ними відносин;

2) суб'єкти – працівники (представники працівників), працедавці (представники працедавців), органи державної влади, органи місцевого самоврядування;

3) мета – забезпечення балансу реалізації інтересів працівників і працедавців;

4) ареал регульованих відносин – соціально-трудова і безпосередньо пов'язані з ними економічні і політичні відносини, наприклад, питання власності та її перерозподілу, питання формування державної політики у сфері праці.

Соціальний діалог – це категорія ринкового суспільства, яка виникає на певному етапі його зрілості, – економічної, соціальної, правової – разом з появою цивілізованого ринку праці і профспілок як представників працівників.

Українська модель соціального діалогу ґрунтується на: загальних закономірностях і загальних принципах соціального партнерства, властивих цьому феномену, незалежно від його приналежності до тієї або іншої країни; міжнародних правових норм регулювання соціально-трудова відносин; раціональному використанні світового досвіду становлення і розвитку соціального партнерства в українській практиці з обов'язковим урахуванням

української специфіки, нових чинників і явищ, які привносять в практику соціального діалогу вітчизняний досвід і сучасні реалії.

Якщо українську національну (загальнодержавну) модель соціального діалогу розглядати як зафіксований певний досвід з виявленням основних тенденцій (векторів) його розвитку, то сутнісний зміст української моделі можна подати таким чином.

По-перше, специфіка становища, ролі і форм діяльності кожного з суб'єктів системи соціального діалогу. Наприклад, зміст, характер і межі участі держави в регулюванні соціально-трудова та інших відносин. Ця участь характеризується традиційно високою роллю держави як основного суб'єкта у формуванні соціальної політики, як виразника, представника і захисника інтересів суспільства в цілому.

Слід відзначити недостатню структурованість об'єднань українських працедавців, їх низьку соціальну відповідальність. Настільки ж специфічними є український досвід і роль в соціальному діалозі інших його суб'єктів. Професійні спілки мають відносно високу чисельність, більш повно, ніж в інших країнах, представляють права та інтереси працівників. В той же час необхідно відзначити залежність профспілок від працедавців, особливо на рівні підприємств.

По-друге, специфіка українського досвіду полягає в розширювальному тлумаченні сфер суспільних відносин, регульованих на принципах соціального діалогу: це не лише соціально-трудова, але і пов'язані з ними економічні і політичні відносини.

По-третє, недостатня законодавча база української практики соціального діалогу. Тому слід оцінити позитивно те, що в новому Трудовому кодексі України враховані інтереси соціальних партнерів, зокрема:

Для роботодавців:

– законодавчо закріплюється те, що де-факто давно практикується: тестування кандидата і співбесіда з ним при працевлаштуванні, а також

встановлюються обмеження в цих діях, якщо вони носять дискримінаційні ознаки або зачіпляють честь і гідність людини;

- оцінка професійного рівня кваліфікації працюючих на відповідність займаній посаді передбачається через проведення атестації: визначаються періодичність, порядок її проведення, коло осіб, які не підлягають атестації, юридичні наслідки її результатів.

Для профспілок:

- встановлюється обов'язок роботодавця щодо отримання згоди на звільнення працівників з ініціативи роботодавця та здійснення певних заходів щодо запобігання масовим звільненням працівників. Чітко визначається порядок проведення таких звільнень;

- профспілковому органу надається право на звернення до суду в разі звільнення працівника всупереч позиціям цього органу;

- дається визначення соціального діалогу, визначаються представники сторін соціального діалогу, органи та форми соціального діалогу, проведення взаємних консультацій. Визначається порядок проведення колективних переговорів та укладання колективних договорів (угод), зміст, дія, сторони колективного договору (угоди), також вирішуються питання розгляду колективних трудових спорів, конфліктів;

- професійні спілки наділяються правом здійснення громадського контролю за дотриманням роботодавцями трудового законодавства [134].

Аналізуючи роль держави у сфері соціального партнерства, слід звернути увагу на наступні три моменти:

- по-перше, соціальне партнерство стимулює і активізує взаємодію органів державної влади з інститутами громадянського суспільства;

- по-друге, воно сприяє конструктивній взаємодії органів державного управління і місцевого самоврядування;

- по-третє, соціальне партнерство сприяє розвитку демократичних тенденцій в суспільстві в цілому. Завдання держави як інституту соціального партнерства, на думку дослідників, це завдання посередництва, узгодження

різносторонніх прагнень, а як основні функції, які воно здійснює в механізмі соціального партнерства, виділяють координацію спільних дій соціальних партнерів, примирення сторін, захист суспільних інтересів [272, с. 17].

На думку ряду вчених, регулювання соціально-трудових відносин найкращою мірою забезпечується без втручання держави. Лише у крайніх випадках (коли, наприклад, переговори зайшли в безвихідь) держава може прийти сторонам на допомогу, виступивши в ролі арбітра [450, с. 12]. Проте більшість дослідників, що є прибічниками трипартизма, погоджуються з думкою відносно активної ролі держави в системі соціального партнерства. В той же час вони висловлюють різні точки зору відносно складу функцій, які повинен реалізовувати кожний учасник системи соціального партнерства.

На думку С. Борисової, роль держави в системі соціального партнерства може бути представлена таким чином. По-перше, держава встановлює нижні порогові значення найважливіших соціальних стандартів. По-друге, вона визначає структуру, умови і порядок укладання угод між профспілками і працедавцями, а також рівні, на яких здійснюється переговорний процес. По-третє, держава здатна компенсувати обмежений по сфері дій характер укладених угод. Крім того, держава здійснює контроль за дотриманням учасниками угод, взятих на себе зобов'язань. І нарешті роль держави полягає в ініціації і стимулюванні процесів розвитку соціального партнерства за допомогою взаємопов'язаних правових, організаційних і економічних заходів [36, с. 5-6].

Для України в умовах глобальної економічної кризи цінним є досвід європейського громадянського суспільства у справі успішного вирішення проблем налагодження соціального діалогу і соціального партнерства. Європейський досвід засвідчив зростання ролі держави в системі соціального діалогу. Це пояснюється тим, що сучасна держава володіє адміністративним ресурсом, бюджетними коштами, відповідним законодавством, структурами виконавчої влади і можливостями і може реально використовувати їх для досягнення соціальних компромісів, підтримки або, навпаки, заборони інших

соціальних партнерів на основі соціальних пактів, що укладаються з представниками бізнесу і профспілок.

Не зважаючи на очевидні успіхи європейської політики соціального партнерства, слід визнати, що протистояння партнерів не зникло, воно набуло інших форм і виражається по-новому. Ймовірно, таке протистояння зберігатиметься, поки існує економічна і соціальна нерівність.

Новий рівень соціального партнерства – один з проявів соціальних інновацій, без яких сьогодні не можна обійтися. Впровадженню нових соціальних технологій сприяють можливості інформаційного суспільства, які виступають як інформаційне забезпечення соціальної політики.

В умовах кризи суспільні структури в країнах Європи стежать за тим, аби в нових умовах держава не відмовлялася від своїх зобов'язань, а займалася пошуком гнучких форм діяльності із залученням нових партнерів. На жаль, останнім часом громадянському суспільству у ряді європейських країн все частіше доводиться протистояти спробам знизити рівень соціальних стандартів.

Європейський соціальний діалог був ініційований у Валь Дюшесі Президентом Європейської Комісії Жаком Делором.

Соціальний діалог можна визначити як систематичну взаємодію (співпрацю) між об'єднаннями працедавців, об'єднаннями працівників і державними органами влади.

Соціальний діалог в Європейському Союзі має величезне значення і успішну історію. Особливо на рівні ЄС значущість і якість діалогу між соціальними партнерами зросла за останні роки. Результатами цього зростання стали зміцнення здоров'я і підвищення безпеки на робочому місці, зниження витрат, пов'язаних з нещасними випадками і професійними захворюваннями, досягнення взаєморозуміння між соціальними партнерами і сприйняття культурних відмінностей.

Розвиток соціального діалогу у країнах-членах ЄС відрізняється залежно від країни. ЄС в цілому націлений на розвиток соціального діалогу для досягнення його високого рівня у всіх країнах [303, с. 3].

Учасниками цього діалогу в країнах Європейського Союзу є:

- Союз конфедерацій промисловців і працедавців Європи (UNICE);
- Європейський центр підприємств за участю держави і підприємств спільного економічного інтересу (СЕЕР);
- Європейська конфедерація профспілок (ETUC);
- Європейська асоціація ремісничих, малих і середніх підприємств.

Соціальний діалог на загальноєвропейському рівні характеризується великою різноманітністю інструментів:

- двосторонній міжгалузевий соціальний діалог – європейські соціальні партнери володіють загальноєвропейським механізмом, за допомогою якого вони можуть не лише здійснювати своє право на висловлювання думок, але і незалежне право проведення переговорів по укладанню угод, які транспонуються в закони відповідно до нормативних засад ЄС;
 - тристороння координація – формується ряд консультативних органів, наприклад, міжгалузевих комітетів. Ця форма стала значно важливішою;
 - галузевий соціальний діалог – угоди укладаються на галузевому рівні.
- Існує більше 30 галузевих комітетів з соціального діалогу (SSDG).

На рівні ЄС у цій сфері функціонують такі інститути:

а) Двосторонні:

- соціальні саміти;
- міжгалузевий комітет з соціального діалогу. Основним форумом для двостороннього соціального діалогу на рівні ЄС є Комітет з Соціального Діалогу для міжпрофесійних соціальних партнерів із трьома технічними робочими групами: з макроекономічних питань, з проблем зайнятості/ринку праці і з питань освіти/навчання. Є також галузеві комітети з соціального діалогу для відповідних галузевих європейських соціальних партнерів.

Форум Взаємодії забезпечує двосторонню арену для інформування та консультування як міжгалузевих, так і галузевих об'єднань соціальних партнерів на загальноєвропейському рівні.

б) Тристоронні:

- тристоронні соціальні саміти;
- Консультативний Комітет з питань здоров'я і безпеки на роботі;
- Європейське Агентство здоров'я і безпеки на роботі. Основною функцією і метою даного агентства є сприяння зміцненню здоров'я і безпеки працівників шляхом надання всеосяжної інформації по всіх галузях і сферах діяльності в рамках ЄС.

Дуже важливими є угоди, що виконуються відповідно до Статті 139 (2). У соціальному діалозі соціальні партнери можуть використовувати цілий ряд можливостей для регулювання питань обов'язковим і зорієнтованим на практику способом. У такий спосіб вони уникають потенційно різних рішень Ради. Угоди можуть вести до спрощення управління. Вони складаються централізовано і забезпечують підприємцеві велику кількість кроків для визначення і оцінки, необхідних для безпечного матеріального управління. Галузеві положення повинні складатися за участю всіх інститутів, що відповідають за промислову безпеку у відповідній галузі промисловості. Зазвичай цими інститутами є інститути соціальних партнерів, страхування від нещасних випадків, національні агентства, що відповідають за безпеку праці, і виробники відповідної продукції.

Так, наприклад, 25 квітня 2006 р. об'єднання профспілок і працедавців підписали угоду про захист працівників ЄС від ризику вдихання кварцових часток. Ці частки утворюються при фасуванні та змішуванні матеріалів при шліфовці і роботах зі склом. Вони можуть призвести до раку легенів і до загрозливого життя силікозу. Угода застосовується майже на всіх робочих місцях, де розповсюджуються кварцові частки.

Комісар ЄС з питань зайнятості, соціальних питань і рівних можливостей Володимир Шпідла заявив з приводу даної угоди: «Вперше

соціальні партнери уклали угоду, яка поширюється на декілька галузей. Хочу привітати вас з цією значимою угодою». Комітет прийме рішення про застосування і тлумачення даної угоди. Угода набирає чинності через півроку після її підписання і діятиме протягом 4 років з можливістю подальшого періодичного автоматичного подовження на 2 роки [303, с. 11].

Як відзначає українська дослідниця Н. Громадська, «сучасна інституціональна форма соціального діалогу в ЄС стала результатом переговорного процесу, в ході якого було досягнуте компроміс між «корпоратистами», які вважали створення європейської форми соціально-трудових відносин ключовим інструментом зміцнення соціальної однорідності в рамках ЄС, та «неолібералами», які вбачали в цьому загрозу діяльності ринку праці. Так з'явилося поняття «діалог між соціальними партнерами», яке було внесено до законодавчої бази ЄС. У 1989 р. соціальний діалог був включень до основних прав, декларованих Хартією Співтовариства про основні соціальні права працівників. У Європейському Союзі соціальний діалог визнаний прогресивною частиною загальної стратегії, завдяки якій Європа повинна стати більш конкурентоспроможною в світі» [109, с. 14-15].

Виділяються дві моделі взаємодії бізнесу і влади в Європейському Союзі. Корпоративістська модель передбачає обмеження кількості союзів, які у своїй сфері володіють монопольним правом на представництво, мають ієрархічну структуру, і членство в яких часто формується за рахунок стимуляції з боку влади. Вони спільно з владою беруть участь у розробці і проведенні державної політики. У плюралістичній моделі спостерігаємо необмежену кількість союзів, вільну конкуренцію між ними (в т.ч. за вплив на владу), відсутність державного контролю, формування їх волі відбувається автономно.

Наприклад, в Австрії бізнес взаємодіє з владою через представництво підприємницьких союзів в соціальному партнерстві, яке є неформальним консультативно-переговорним майданчиком між урядом, підприємницькими

асоціаціями і профспілками. Ця структура спирається на принцип досягнення одногосної згоди договірних сторін. Прийняття рішення в партнерстві має неформальний і неопублічний характер. Існування партнерства не обмежується питаннями врегулювання трудової політики, воно розповсюджується практично на всі сфери економічної і соціальної політики. Австрійське соціальне партнерство є найбільш яскравим прикладом корпоративізму зі скоординованим представництвом інтересів.

У соціальному партнерстві постійно беруть участь чотири найбільших австрійських об'єднань: Економічна палата Австрії, Австрійське об'єднання профспілок, Федеральна палата працівників і Конференція президентів сільськогосподарських палат. Ці союзи є укоріненими елементами політичної системи Австрії. Внутрішня організація партнерства функціонує за принципом «подвійного паритету»: два союзи працедавців під патронатом Австрійської Народної Партії (АНП) і дві профспілки під патронатом Соціал-демократичної партії Австрії (СДПА). Об'єднання, що беруть участь в соціальному партнерстві, суттєво впливають на законодавчу, виконавчу і судову гілки влади. Союзи мають право проводити експертизу урядових законопроектів до їх парламентського розгляду, вносити свої пропозиції до законодавчих зборів, готувати законопроекти по основних сферах інтересів соціальних партнерів.

Соціальне партнерство було створено австрійською владою спеціально для урахування інтересів і експертних позицій промисловості і профспілок у проведенні узгодженої соціально-економічної політики.

У Франції існує інститут, аналогічний австрійському соціальному партнерству, – Економічна і Соціальна Рада. Її офіційний статус закріплений французькою конституцією, відповідно до якої розробляються рекомендації для уряду і парламенту у економічній і соціальній сферах політики. Крім того, Рада проводить діалог між різними соціально-економічними групами і забезпечує інформаційний матеріал для законодавчої діяльності. Проте, Рада істотно не впливає на соціально-економічну політику, що проводиться у

Франції. Це пов'язано з двома причинами. По-перше, в Раді діє велика кількість акторів зі всілякими інтересами, що заважає виробленню відповідних консенсусних рекомендацій і перешкоджає акумуляції впливу. До її складу входять представники 18 соціальних і економічних груп, що об'єднують 231 представника різних за своїм профілем організацій. Фактично корпоративістський інститут виявляється неефективним через своє плюралістичне наповнення. По-друге, у Франції утвердилася етатистська політична культура, відповідно до якої уряд діє згідно зі своїм розумінням «національного інтересу», а залучення приватних інтересів до публічної політики сприймається як потенційна загроза «цьому національному інтересу». Поняття «національний інтерес» відіграє важливу роль у французькій політиці. Воно використовується багатьма політичними акторами і високопоставленими чиновниками для підкреслення свого «нейтралітету». Представники інтересів використовуються в процесі урядових консультацій лише для збору інформації, врахування їх інтересів насправді не здійснюється. Відносини між владою і бізнесом вибудовуються в односторонньому вертикально ієрархічному порядку, урядові органи схильні до регулюючої опіки приватного сектора. Головними засобами впливу на владу залишаються особисті зв'язки. У Франції має місце закрита напівкланова система взаємодії бізнесу і влади [195, с. 26-27].

У Великобританії взаємодія бізнесу і влади порівняно з Францією відрізняється певним лібералізмом і вибудовується на основі постійних урядових консультацій та через парламентське лобіювання. Представники бізнесу, так само як і представники інших груп інтересів, позбавлені можливості доступу в Палату общин. Зовнішня закритість британського парламенту компенсується готовністю багатьох парламентарів співробітничати з бізнесом в рамках позапарламентських міжпартійних груп, що створюються підприємницькими спілками. Саме завдяки цьому зовні неформальному механізму можна стверджувати, що взаємодія бізнесу і влади в британській парламентській системі носить умовно плюралістичний

характер. Окрім цього, британські парламентарі часто самі займаються лобіюванням інтересів бізнесу.

Взаємодія бізнесу з британським урядом відбувається шляхом роботи постійних консультативних комітетів. Міністерства створюють спеціалізовані комітети і запрошують до них представників провідних підприємницьких об'єднань і корпорацій, які вважаються лояльними до влади. Така лояльність зазвичай виражається в підтримці соціальних ініціатив уряду. Наприклад, у вересні 2008 р. 64 з 200 найбільших підприємств країни погодилися брати участь в урядовій програмі по боротьбі з безробіттям і зобов'язалися створити 250 тис. додаткових робочих місць до 2010 р. Інша корпоративістська тенденція нинішнього британського уряду Г. Брауна виявилася в призначенні колишнього глави Конференції британської промисловості (спілка британського бізнесу) Д. Джонса на посаду Міністра торгівлі та інвестицій [195, с. 27-28].

Принципи функціонування плюралістичної моделі взаємодії бізнесу і влади в умовах сильної парламентської системи чітко проявляються в Німеччині. Німецький Бундестаг на відміну від переважної більшості інших європейських парламентів запровадив процедуру реєстрації союзів, що бажають представляти інтереси не лише в Бундестагу, але і у федеральному уряді.

При взаємодії бізнесу з урядовими структурами в Німеччині спостерігається корпоративістська тенденція. До міністерств часто в закритому режимі запрошуються для законопроектної роботи представники найбільших галузевих союзів, які таким чином отримують винятковий в їх галузях вплив. Найбільші підприємницькі союзи постійно співпрацюють з профільними міністерствами. Експертні штаби з обох сторін протягом багатьох років нарощували контактні мережі.

Громадська думка в Німеччині критично ставиться до втручання бізнесу в державні справи, хоча і декларується, що бізнес повинен звільнитися від зайвих бюрократичних бар'єрів, а чиновники самостійно на це не здатні. В

Німеччині політики і чиновники мають сильну зацікавленість щодо збільшення темпів економічного зростання і скорочення безробіття, оскільки ці два показники стали дуже чутливими для суспільства після об'єднання з колишньою НДР, і вони більшою мірою, ніж інші чинники, визначають змінність влади на виборах. Тому уряд, бажаючи не нашкодити німецькій економіці, звертається до бізнесу для отримання рекомендацій та інформаційно-експертної підтримки [195, с. 28].

У економічно розвинутих західних країнах соціальний діалог розглядається як важливий інститут політичної демократії та соціально-трудова відносин, який постійно розвивається. Особливістю країн ЄС є те, що соціальний діалог визнається можливим на національному, територіальному та локальному рівнях. Його форми істотно відрізняються в залежності від інституціонального забезпечення та від рівня, на якому проводяться переговори. Основою соціального діалогу в Європейському Союзі залишається тристоронній переговорний процес по тематиці макроекономічних проблем і напрямків економічної політики.

В більшості країн – кандидатів на вступ до ЄС соціальні партнери залучаються до процесу європейської інтеграції через роботу в національних тристоронніх органах, в спеціальних робочих групах з питань Європейського Союзу. Особливістю цих країн залишається порівняльна слабкість соціальних партнерів, особливо організацій роботодавців [109, с. 16].

Програмні документи Євросоюзу передбачають обов'язкове проведення попередніх консультацій, як з національними органами, так і з партнерами по соціальному діалогу. Соціальний діалог розвивається відповідно до Угоди про соціальну політику 1997 року, укладеної спочатку 11 країнами-членами ЄС (Великобританія приєдналася до нього на п'ять років пізніше). Ця Угода є додатком до Договору про Євросоюз (Маастрихт, 1992 р.), вона повністю увійшла до Амстердамського договору, підписаного в минулому році. Соціальні переговори розглядаються як важливий механізм доповнення і зміцнення інституту демократії.

У сфері освіти і професійного навчання були виділені чотири основні напрями: безперервне навчання – початкове і подальше навчання; професійна орієнтація молоді і дорослого населення; професійні кваліфікації, включаючи прогнозування і аналіз попиту, взаємне визнання кваліфікацій та їх «прозорість»; ресурси і фінансування.

В рамках цих напрямів до сферу інтересів соціальних партнерів належать такі питання:

- професійне навчання, визначення змісту професійної освіти і підвищення якості учбових планів і програм, формування єдиного європейського простору для дистанційного навчання;
- визначення умов і цілей розробки професійних кваліфікацій і базових професійних умінь;
- здійснення професійної орієнтації (виявлення зв'язків між основною освітою і професійним навчанням, особливо сприяння працевлаштуванню молоді);
- тривалість обов'язкового навчання;
- підготовка викладацького складу;
- організація і здійснення виробничого навчання;
- забезпечення зайнятості, у тому числі і перш за все – серед молоді (ця проблема знаходиться на перетині сфер освіти, початкового професійного навчання, професійної орієнтації, освоєння професійних кваліфікацій і подовженого навчання, вона набула особливого значення у зв'язку зі зростанням безробіття серед молоді і попиту з боку підприємств на кваліфіковану робочу силу);
- організація і функціонування системи подальшого навчання і його доступності;
- забезпечення законодавчого закріплення всіх вище перерахованих питань.

Протягом 1987-1991 років було прийнято декілька найважливіших рішень і документів у галузі базової освіти, початкового професійного

навчання і професійного навчання дорослих. У лютому 1992 р. схвалено Соціальний протокол як Додаток до Маастрихтського Договору, що підняв соціальне партнерство на рівень принципів питань європейської інтеграції, після чого стало активно розвиватися укладення колективних договорів.

У 1992 р. був створений Комітет з соціального діалогу, який відіграє дуже важливу роль в політичних процесах Європейського Союзу. Комітетом прийняті, зокрема, такі документи: Документ з професійного навчання з метою запобігання безробіттю (1995); Документ щодо заснування структурних фондів (1996); Документ з питань навчання протягом всього життя (1996); Документ про запобігання сексуальної агресії (1997); Документ з питань рівних прав громадян з обмеженнями здоров'я (1997); Декларація з питань зайнятості громадян з обмеженнями здоров'я на звичайних робочих місцях (1999); Декларація соціальних партнерів в рамках Європейського року людей з обмеженнями здоров'я (20/01/2003) – оновлений варіант Декларації 1999 року; Заява про розвиток зайнятості та інтеграції людей з обмеженнями здоров'я в європейський сектор торгівлі і розподілу (28/05/04). У цій Заяві міститься програма дій з втілення в життя раніше проголошеного гасла «рівні права для людей з обмеженнями здоров'я»; «Європейський соціальний діалог, рушійна сила інновацій і змін» (2002 р.)). У цьому документі соціальний діалог розглядається як засіб вдосконалення управління Європою, що розширюється, як рушійна сила економічних і соціальних реформ, і ставиться завдання посилення соціального діалогу на всіх рівнях; Програма соціального партнерства (2003-2005 рр.), прийнята на зустрічі на вищому рівні з питань соціального діалогу 28 листопада 2002 р., передбачає подальшу діяльність організацій соціальних партнерів з питань зайнятості, мобільності і розширення ЄС.

Маастрихтський протокол закріпив 1985 року процес формування соціального діалогу між організаціями, що включають працюючих і працедавців на європейському рівні, тобто між соціальними партнерами:

Європейською конфедерацією професійних союзів, Союзом конфедерацій промисловців і працедавців в Європі і Європейським центром підприємств з громадською участю. Протокол зобов'язав Комісію консультуватися з «соціальними партнерами» до того, як вона ініціює законодавство у сфері соціальної політики. Окрім цього, соціальні партнери дістали можливість ініціювати власні угоди, так звані європейські домовленості.

Таким чином, йшлося про передачу відповідальності в соціальної галузі бізнесу і трудящим, їх консультаціям надавався певний «публічний» статус і створювався прецедент для ухвалення рішень на європейському рівні в тристоронньому форматі (третьою стороною мали виступати інститути ЄС). Розширивши масштаб співпраці між трудящими і підприємцями, соціальний діалог покликаний був створити умови для розвитку європейської системи відносин в промисловості і допомогти соціальній політиці ЄС вийти за ті вузькі рамки, якими вона обмежена згідно з Договором [380, с. 24].

3 червня 1996 р. Рада прийняла директиву про відпустки по догляду за дитиною: це був перший європейський закон на виконання рамкової угоди, досягнутої соціальними партнерами на європейському рівні. 15 грудня 1997 року Рада прийняла другу директиву – на виконання угоди стосовно роботи по графіку неповного робочого дня. Відповідно до преамбули даної угоди в січні 1999 р. соціальні партнери уклали рамкову угоду про строкові контракти. Соціальний діалог є прикладом застосування на практиці принципу субсидіарності, особливо в тих випадках, коли йдеться про погодження соціальними партнерами текстів «нового покоління», виконання положень яких покладається на них самих.

Водночас у примітці до ст.118b (2) вказувалося, що жодна угода, досягнута представниками праці і капіталу на рівні Співтовариства, не може зобов'язати національні держави змінити своє законодавство заради виконання цієї угоди. Таким чином, успіх прямої дії в даному випадку безпосередньо залежав від впливу партнерських організацій в національних рамках. Звідси випливало, що такі угоди могли виконуватися окремими

країнами різною мірою, що знижувало зацікавленість соціальних партнерів європейського рівня в їх укладенні.

Соціальний діалог на європейському рівні сприяє поліпшенню якості рекомендацій Євросоюзу, успішній їх практичній реалізації. Соціальне партнерство зарекомендувало себе в Європі як дієвий інструмент досягнення соціального консенсусу на основі соціальних компромісів. Роль Комітету з соціального партнерства не слід недооцінювати на тій підставі, що він виконує консультативну функцію.

Разом з тим, Маастрихтський договір ознаменував собою відхід від дотримання як виявилось недосяжного завдання гармонізувати національні системи соціального захисту, зважаючи на відмінності розвинутих національних моделей. Віднині акцент був зроблений на їх координації, узгодженні, взаємному визнанні і зближенні. Відхід від однозначної гармонізації відобразив, зокрема, прагнення країн з ефективними і розвиненими системами соціального захисту зберегти свої національні досягнення. Окрім іншого, він дозволяє уникнути так званого «соціального туризму». Дане означення має на увазі, що люди, які потребують різних видів соціальної допомоги, випробовують спокусу в масовому порядку перебиратися в країни, де така допомога щедріша, нічого не вкладаючи при цьому в їх добробут [380, с. 25].

Органи ЄС, як правило, не приймають остаточних рішень за винятком Європейської Ради, де засідають глави держав і урядів країн ЄС. У рамках соціального діалогу обговорюються як макроекономічні, так і конкретні соціальні питання. Це дозволило вивести процеси підготовки комунітарних рішень на принципово новий рівень: соціальний консенсус в ЄС виробляється не на завершальній стадії ухвалення рішень, а підтримується постійно, особливо з соціальних питань. Тристоронній діалог ведеться і в галузевому розрізі: сільське господарство, транспорт, авіація, рибальство тощо. Інститут партнерства отримав подальший розвиток у такій новій формі

регулювання промислових відносин як європейські ради з питань праці [348].

У листопаді 1994 р. розпочала свою роботу Європейська служба зайнятості (що є агентством з працевлаштування в європейському масштабі). Ця служба об'єднана з національними центрами зайнятості в єдину мережу з виходами на інші країни і міжнародні організації.

Якщо проаналізувати модель взаємодії бізнесу і влади на європейському союзному рівні в рамках моделей корпоративізму і плюралізму, то можна дійти висновку про її плюралістичний характер. У багаторівневому механізмі ухвалення рішень, ускладненому зовнішньою взаємодією з державами-членами, є дуже багато точок доступу для лобіювання. Ускладненість системи і наявність великого числа суб'єктів лобіювання виключає монопольне положення якого-небудь суб'єкта лобіювання щодо здійснення впливу або отриманні доступу до європейських владних структур. Конкурентна боротьба між групами лобістів загострилася внаслідок збільшення їх представництва внаслідок розширення ЄС і посилення його політико-економічної влади. У кожній частині сектора європейської політики кількість конкурентоздатних груп інтересів настільки велика, що ефективно лобіювання можливе лише за умови коаліційної діяльності.

Інститути влади ЄС можуть сповідувати як до корпоративізм, так і плюралізм залежно від свого устрою. Єврокомісія, яка наділена винятковим правом законодавчої ініціативи і є найвпливовішим інститутом європейської влади, дотримується змішаної моделі взаємодії з бізнесом, що поєднує корпоративізм з плюралізмом. Корпоративізм виявляється на вищому рівні ухвалення рішень, коли єврокомісари проводять узгодження своєї політики з представниками бізнесу за допомогою спеціалізованих форумів або закритих консультацій з європейськими федераціями бізнесу. Єврокомісія завчасно в корпоративістській манері сприяла утворенню європейських федерацій бізнесу, стимулюючи їх об'єднання за інтересами і, в окремих випадках,

матеріально підтримуючи даний процес. Це забезпечило постійне здобуття відфільтрованої інформації про загальноєвропейські інтереси бізнесу.

Механізм безперервного соціального діалогу, врахування законних інтересів основних груп суспільства, як правило, дозволяє досягати консенсусу по всьому спектру проблем розвитку ЄС, породжує соціальну синергію, багато в чому забезпечуючи стійкий економічний розвиток.

На підставі вищевикладеного можна зробити наступні висновки.

Політична і соціальна нестабільність українського суспільства призводить до появи недовіри до процесу демократичних реформ і державної влади, байдужості населення до реформ і пропонованої владою політики. У зв'язку з цим, істотно підвищується роль одного з найважливіших інструментів досягнення стабільності і стійкості суспільства – інституту соціального діалогу.

Досвід розвинених країн свідчить, що саме соціальний діалог є найважливішим інститутом, що забезпечує запобігання або мирне вирішення соціальних конфліктів, слугує гарантією соціальної злагоди і прогресу. Соціальний діалог – єдина розумна альтернатива, з одного боку, соціальній погодженості, що спричиняє утиск насущних інтересів і прав працівників, з іншого – соціальним потрясінням, що неминуче провокують насильства і кровопролиття.

Саме стан соціального діалогу є одним з критеріїв реального демократизму в суспільстві. Як діяльність соціальний діалог спрямований на те, аби забезпечити на основі рівноправної співпраці реальну участь найманих працівників, працедавців і держави у формуванні і реалізації соціальної і економічної політики, заснованої на оптимальному балансі інтересів сторін. Демократизм соціально-партнерських відносин проявляється також у розвитку і вдосконаленні економічної демократії, участі трудящих в управлінні виробництвом, розподілі його результатів.

У своїй основі європейський досвід соціального діалогу демонструє успішність забезпечення балансу інтересів найманих працівників і

підприємців. Це видається важливим для процесу становлення соціального діалогу і трипартизму в сучасній Україні. Країни Європейського Союзу, які пройшли тривалий шлях від гострої класової боротьби до досягнення соціального миру, знайшли оптимальну форму соціальної співпраці. Вона поступово входить у сферу соціальних відносин українського суспільства.

Процес створення української концепції соціального діалогу відображає значне відставання наукових розробок в цій галузі від потреб соціально-економічної практики. Поява цього терміну, виділення категорії соціального діалогу як предмету дослідження зробило необхідним вирішення проблем, пов'язаних з виявленням сутності, соціальної обумовленості даного явища, чинників його становлення і розвитку в сучасних українських умовах.

На даний час в Україні сформовано правовий простір для функціонування системи соціального діалогу. Визначені його суб'єкти, принципи, рівні, завдання і напрями діяльності. Набула поширення практика укладання колективних договорів на всіх рівнях.

На сучасному етапі виникає необхідність розширення спектру соціально-економічних питань, з якими можна ефективніше вирішувати проблеми соціального діалогу. Вимагають подальшої активізації дії соціальних партнерів, особливо працедавців, з тим, аби сприяти підвищенню рівня корпоративної соціальної відповідальності і стимулювати їх участь у соціальному розвитку регіонів.

Видається, що вдосконалення соціального партнерства за участю працедавців має відбуватися за двома основними напрямками:

- підвищення соціальної відповідальності бізнесу і розвиток соціального діалогу за участю уряду, який все більшою мірою має відігравати роль гаранта;
- проведення ефективної соціальної політики, спрямованої на працівників підприємства і спільне з профспілками прогнозування подій у сфері трудових відносин, визначення пріоритетів і соціальних цілей розвитку.

Слід зазначити, що в даний час багато українських компаній, хоча і не всі, усвідомили ефективність системної соціальної політики. Таким чином, в Україні робляться перші кроки у напрямі осмислення соціальної відповідальності українського бізнесу. Що стосується наукового обґрунтування, то поки що в українській соціологічній і політичній науках відчувається дефіцит досліджень, які могли б дати відповідь на питання: що є соціальна політика українських підприємств і компаній, чому керівники займаються нею, яка мета соціальної політики і ким вона формується. Ці питання розглянемо в наступному підрозділі.

4.2. Соціальна політика підприємства: цілі і засоби

У пошуках шляхів забезпечення особистої безпеки і соціального благополуччя в європейських країнах з розвиненими традиціями громадянської участі активно обговорюються можливості впливу держави на індивідуальну поведінку громадян у публічній сфері. У Великобританії, наприклад, цей запит реалізується сьогодні як в діяльності структур громадянського суспільства, так і в рамках ініційованих державою заходів щодо соціалізації молоді і боротьби з асоціальною поведінкою, щодо пропаганди фінансової відповідальності домогосподарств, їх раціональнішого і здорового споживання.

Свій внесок робить і бізнес через впровадження практик корпоративної соціальної відповідальності і взаємодію із стейкхолдерами – персоналом, споживачами, представниками некомерційного сектора, місцевими співтовариствами [291].

У останні десятиліття в світовій практиці надання державою соціальних послуг населенню поширеними є контрактно-договірні відносини між державою і недержавними некомерційними організаціями. На думку Л. Якобсона, це пояснюється тим, що деякі види благ, які традиційно було

прийнято відносити до суспільних, наділені властивостями і ознаками приватних благ і, отже, можуть надаватися цілком або частково понад визначений суспільством мінімальний соціальний стандарт на платній основі [458, с. 54]. Природі таких суспільних благ відповідає особлива структура інституційного механізму, що передбачає можливість виокремлення функцій їх виробництва і вжитку від функцій їх оплати. Вибір соціальних послуг може бути організований за допомогою надання кожному громадянину (сім'ї) спеціальних соціальних ваучерів (освітнього, житлового, талона на харчування тощо), які він має право пред'являти в будь-якій за його вибором організації. У разі, коли вибирається між бюджетними організаціями, ситуацію можна охарактеризувати як внутрішню конкуренцію і квазіринкові відносини, а якщо організація не бюджетна, то тоді це вже будуть нормальні ринкові відносини в рамках взаємодії між суспільним і приватним секторами.

Застосування на практиці різних інституційних механізмів, що забезпечують взаємодію суспільного і приватного секторів у вирішенні соціальних завдань може бути ефективним лише в тому випадку, якщо воно не супроводжується зростанням трансакційних витрат, що може перевищити доходи від запровадження інституційних новацій.

Для характеристики державних соціальних витрат необхідний аналіз різних чинників, що впливають на обсяг, структуру і динаміку цього виду державних витрат. Такі чинники обумовлені зміною ролі, основних функцій і завдань держави в сучасному суспільстві, тому сучасна ситуація і характеризується постійним зростанням соціальних витрат держави в рамках загальної тенденції до зростання суспільних витрат.

Українська держава покладає великі надії на бізнес, оскільки здатність поділити з ним частину соціальної відповідальності дає владі, з одного боку, можливість перекласти суспільну незадоволеність державною соціальною політикою на бізнес, а з іншого – залучити інвестиції в соціальну сферу. «Спрямувати грошові потоки в напрямі, де вони зможуть робити добро, і

відвернути їх від напрямів, де вони б чинили зло», – такий принцип усе більше сприймається як правильний, як рушійна сила суспільних змін» [493, р. 5].

Основна мета держави полягає в досягненні збалансованості між економічною ефективністю і соціальною справедливістю в суспільстві. Звичайно, це не проста проблема. Адже простір для можливого компромісу між багатовекторними вимогами ефективності і справедливості дуже вузький і його досягти надзвичайно важко. Але саме пошук компромісу в перспективі і є ключовим завданням соціальної політики.

Для реалізації соціальної ролі держави важливі всі її функції, у тому числі регулююча, перерозподільна, соціальна і контрольна. Наприклад, податкова система служить формою прояву господарських відносин, пов'язаних з реалізацією не лише перерозподільної функції держави, але і інших господарських відносин.

Таким чином, критерієм якості, досконалості господарських зв'язків між бізнесом і державою служить баланс їх економічних інтересів, що передбачає реалізацію інтересів даних суб'єктів господарської діяльності, їх взаємозв'язок і взаємообумовленість. Для того, щоб бізнес став дійсно стратегічною силою соціально-економічного розвитку країни за рахунок своїх внутрішніх джерел, необхідно знати і розвивати його мотиваційні установки, що обумовлюють зв'язки з державними органами управління. При цьому ключовими умовами є економічна свобода виробників і споживачів, конкурентні відносини, можливості реалізації національних інтересів суспільства.

Тому не випадково в останнє десятиліття тема соціальної відповідальності бізнесу активно обговорюється суспільством як в Україні, так і за її межами.

Це пояснюється актуальністю пошуку шляхів гармонізації відносин між бізнесом, державою і суспільством. Хоча, звичайно, причини, що викликають інтерес до цієї проблеми в Україні та країнах Заходу дещо відрізняються. У

розвинених країнах тема соціальної відповідальності бізнесу стала відповіддю на соціальні протиріччя, що загострилися. Переважною більшістю світової спільноти соціальна відповідальність пов'язується з діяльністю транснаціональних корпорацій. Соціальний напрям покликаний пом'якшити виниклі протиріччя і підняти суспільний престиж бізнесу. У світовій науковій літературі проблемам відносин бізнесу і суспільства присвячується багато інформативно-дослідницького матеріалу, де пропонуються концепції, які можна асоціювати з корпоративною соціальною відповідальністю. Серед них найбільшою популярністю користуються ті, які оперують поняттями: «корпоративна соціальна відповідальність», «корпоративна соціальна діяльність», «корпоративна соціальна сумлінність», «етика бізнесу», «корпоративна філантропія», «корпоративна соціальна політика», «менеджмент зацікавлених сторін», «корпоративна усталеність», «корпоративна репутація» і «соціальне відповідальне інвестування», «корпоративна соціальна звітність» тощо [30, с. 3].

Соціальна політика підприємств з'явилася ще в XVIII ст. Саме тоді деякі компанії стали брати на себе відповідальність за своїх працівників, в обмін на їх лояльність. Така соціальна політика, як правило, була обумовлена «релігійними і етичними переконаннями її власника, а також страхом того, що робітники почнуть проявляти незадоволеність і радикалізм» [43, с. 50]. По суті, реалізуючи соціальні програми, бізнес прагне з одного боку – реабілітувати себе в очах суспільства, а з іншого – сподівається поліпшити свій імідж, укріпити репутацію брендів, збільшити конкурентоспроможність продукції і, зрозуміло, прибуток.

Ще одним істотним імпульсом розвитку соціальної відповідальності бізнесу став виключно комерційний чинник – взаємозв'язок між громадською думкою і рівнем продажів. Відношення до того чи іншого товару або бренду визначається тепер не лише якістю самого товару, ефективністю реклами, але і загальним іміджем, репутацією компанії, у тому числі відповідальною її поведінкою відносно партнерів, працівників, довкілля, суспільства в цілому.

Досвід різних європейських країнах засвідчив, що значна кількість споживачів готові бойкотувати товари компаній, практикуючих безвідповідальну політику по відношенню до суспільства.

Таким чином, бізнес дотримується принципів соціальної відповідальності, виходячи, виключно з логіки капіталізму: це є ефективним і прибутковим способом ведення бізнесу. Як дотепно відзначають С. Хілтон і Д. Гіббонс, «за допомогою цінностей соціально відповідального бізнесу капітал стусанами женуть до вітваря справжніх цінностей, використовуючи єдино зрозумілий їм мову грошей» [422, с. 59].

Слід зазначити, щодо питання соціальної відповідальності бізнесу існують дві точки зору. Перша полягає в тому, що бути соціально відповідальним – означає, сплачувати податки і дотримуватися законів: «Мало що може так загрожувати самим основам нашого вільного суспільства, як згода лідерів корпорації взяти на себе іншу соціальну відповідальність, окрім тієї, яка полягає в зароблянні грошей для своїх акціонерів», – відзначав Мілтон Фрідман. На його думку, соціальна відповідальність може бути зведеною до отримання компанією прибутків. Для сучасної компанії досить, аби її діяльність узгоджувалася з загальними принципами захисту довкілля, здоров'я і безпеки, всі інші соціальні програми призводять лише до зайвих витрат.

Інша позиція полягає в тому, що сплата податків і дотримання законодавчих вимог – це мінімум. Поза сумнівом, важлива позиція компанії відносно співробітників і робочих, важливий її вплив на співтовариство. Розвиток суспільства і зростання компанії взаємозв'язані. Досить чітко цю позицію сформулював свого часу Давид Паккард, засновник корпорації Hewlett Packard: «Багато хто помилково вважає, що мета існування будь-якої компанії – робити гроші. Проте, не дивлячись на те, що гроші – важливий результат роботи, ми прийшли до висновку: група людей стає тим, що ми називаємо компанією, аби дістати можливість колективно зробити те, що не під силу одинакам, – зробити внесок у життя суспільства».

Останнім часом приватний бізнес стає активним суб'єктом соціальної політики. У науковій літературі пропонуються різні визначення соціальної політики, в яких акцентується увага на ролі підприємства [99]. Так, наприклад, соціальна політика визначається як вирішення проблем найманих працівників, в першу чергу робітників, через трудове законодавство і соціальне страхування. На думку Н. Меннінга, «соціальна політика допомагає забезпечувати як щоденне відтворення робочої сили за допомогою внутрішнього обслуговування фізичних і психологічних потреб, так і довгострокове виробництво здорової і освіченої робочої сили» [246, с. 125]. Виходячи з викладеного, можна зробити висновок, що соціальна політика є гарантією стабільності і розвитку не лише окремих підприємств, а й всієї країни в цілому.

У сучасних дослідженнях соціальної політики підприємств особлива увага приділяється менеджерським практикам, також досліджуються механізми реалізації трудового законодавства, правові практики, що діють, на підприємствах [22, с. 52; 23, с. 3]; вивчається діяльність профспілкових організацій і вплив солідаризування працівників на соціальну політику підприємств [499]; приділяється увага вивченню соціальної політики підприємств як складовій управління персоналом [241].

Основу сучасного підходу до соціальної відповідальності корпорацій заклав ще 1953 року американський економіст Г. Боуен у роботі «Соціальна відповідальність бізнесмена», в якій він вперше дав визначення поняття соціальної відповідальності бізнесу: «...вона відноситься до зобов'язань бізнесменів дотримуватися такої політики, приймати такі рішення і слідувати таким лініям поведінки, яка є найбільш бажаною з точки зору цілей і цінностей нашого суспільства» [482, р. 6]. Г. Боуен справедливо вважав, що декілька сотень найбільших компаній є життєво важливими центрами влади і ухвалення рішень і що дії цих компаній зачіпають життя громадян в багатьох сферах.

Детальний аналіз становлення і розвитку аналогічних концепцій, а також спроби їх систематизації представлені в роботах А. Керролла, Д. Віндзора, М. Ван Марревійка, Р. Штойера та ін. Так, А. Керолл, усвідомлюючи складність і протиріччя генези концепцій соціальної відповідальності, поставив перед собою завдання простежити основні термінологічні зміни в перебігу десятиліття. Зокрема, 50-і роки ХХ століття були визначені ним як початок сучасної ери соціальної відповідальності; 60-і роки ХХ століття – як період змістовного поглиблення дефініцій корпоративної соціальної відповідальності; 70-і – як поширення всіляких дефініцій корпоративної соціальної відповідальності; 80-і роки ХХ століття стали періодом, який характеризується зменшенням кількості визначень, збільшенням кількості існуючих досліджень і появою альтернативних.

Дослідники соціальної відповідальності бізнесу виділяють такі її різновиди як класична (традиційна) і сучасна (менеджеральна), повна і обмежена, внутрішня і зовнішня, загальна і особлива, правова, «компенсаторна», етична і філантропічна [240, с. 4-5].

Аналізуючи роботу багатьох корпорацій, К. Девіс та інші дослідники дійшли висновку, що соціальна відповідальність сприяє розвитку і підвищенню вартості компаній і, навпаки, відсутність соціальної відповідальності звужує економічні можливості підприємств. Це дало можливість підтвердити, що в довгостроковій перспективі ті, хто не використовує наявну владу в напрямі, який суспільство вважає відповідальним, має стійку тенденцію до втрати цієї влади [49, с. 76].

На думку західних теоретиків і практиків, існування різних видів соціальної відповідальності корпорацій не лише допустимо і природно, але і надзвичайно важливо для існування і розвитку самого бізнесу. З цього приводу американський теоретик Д. Броннан пише, що у мінливому світі вельми суттєвим для отримання економічних результатів діяльності корпорацій є їх позитивне «сприйняття різних видів соціальної і політичної відповідальності. Хоч би мінімальне виконання ними соціальних вимог

виступає неодмінною умовою «виживання системи вільної конкуренції» а, отже, самого бізнесу» [484, р. 147].

Як вважають західні теоретики, прихильники класичної школи, бізнес «найкращим чином служить всьому суспільству» і демонструє свою соціально-політичну відповідальність лише тоді, коли він діє у напрямі «здобуття максимальних прибутків, погодившись при цьому з існуючими правовими і етичними рамками і нормами».

Концепція «утримувачів інтересу» (менеджеральна) багато в чому діаметрально протилежна до попереднього, вузькокласичного підходу, розвиває тезу про неспроможність класичної теорії соціальної відповідальності бізнесу, про втрату її ролі і значення в сучасних умовах. Вона виходить з того, що менеджери та інші працівники мають зобов'язання перед багатьма групами stakeholders (дослівно – ті, хто має в чомусь інтерес, ставку). На думку прибічників менеджеральної соціальної відповідальності бізнесу, завдання і діяльність бізнесу, його політичні і моральні норми не можуть обмежуватися лише економічною сферою і цілями отримання прибутку, а повинні охоплювати й інші сфери життя суспільства і держави.

Приватний бізнес може і повинен спільно з державними органами і організаціями сприяти «розвитку соціального добробуту» і нести відповідальність за такі сфери життєдіяльності суспільства, як економіка, система освіти, трудові ресурси, «громадянські права і рівні можливості», медичне обслуговування тощо.

Доречно пригадати вислів відомого американського дослідника Ф. Закарії, опубліковане в книзі «Майбутнє свободи», який зводиться до того, що «бідність веде до згорання демократії». Автор вважає, що якщо ВВП на душу населення менше 3 тисяч доларів, то демократія вмирає, оскільки людині буде не до свободи в цій ситуації [158].

Уявлення про соціальну відповідальність бізнесу сьогодні ґрунтуються на трьох чинниках:

- на виробництві якісних товарів і послуг, сплаті податків, створенні добре оплачуваних робочих місць, фінансовій підтримці відомчої соціальної інфраструктури;

- на внеску у розвиток соціальних програм, що впливають безпосередньо на сфери діяльності підприємства, відповідно до своїх стратегічних інтересів, в цілях підвищення ефективності свого бізнесу в довгостроковій перспективі;

- на сприйнятті соціальної відповідальності як повноцінного, багатофакторного і структурного елементу діяльності компанії, що впливає на імідж, інвестиційну привабливість, маркетингову ефективність, конструктивність взаємин з владою, суспільством, працівниками і на інші важливі характеристики діяльності компанії, складові успішності бізнесу [374, с. 196].

У сучасній науковій літературі існує досить багато визначень корпоративної соціальної відповідальності (КСВ). Провідне об'єднання корпорацій США, що займається розвитком і просуванням концепції корпоративної соціальної відповідальності Business for Social Responsibility (Бізнес за соціальну відповідальність), визначає корпоративну соціальну відповідальність як «досягнення комерційного успіху шляхом, заснованим на етичних нормах і повазі до людей, співтовариств, довкілля». Політика корпоративної соціальної відповідальності згідно з Business for Social Responsibility – це взаємообумовлений сплав політики, практики і програм, інтегрованих у процес бізнесу, ланцюги постачання, процедури ухвалення рішень на всіх рівнях компанії, що включає відповідальність і майбутній вплив діяльності компанії на зовнішнє середовище. Концепція КСВ у компаніях різного рівня, різних сфер бізнесу включає різні компоненти. Але найширше трактування корпоративної соціальної відповідальності включає в це поняття: корпоративну етику; корпоративну соціальну політику відносно суспільства; політику у сфері охорони довкілля; принципи і підходи до

корпоративного управління; питання дотримання прав людини у відносинах з постачальниками, споживачами, персоналом; політику стосовно персоналу.

У доповіді «Making Good Business Sense» (Створюючи сенс для бізнесу), Лорд Холм і Річард Уаттс, використовують таке визначення: «Корпоративна соціальна відповідальність – це постійна прихильність бізнесу вести справи на основах етики і вносити свій вклад в економічний розвиток, водночас покращуючи якість життя своїх працівників і їх сімей, як і суспільства в цілому».

Green paper Європейського союзу визначає корпоративну відповідальність як «концепцію, в рамках якої компанії на добровільній основі інтегрують соціальну і екологічну політику в бізнес-операції та їх взаємовідношення з усім колом, пов'язаних з компанією організацій і людей». Такий підхід прийнятий більшістю країн Європейського Союзу [196, с. 19-21].

Отже, можна зробити висновок, що єдності у визначенні корпоративної соціальної відповідальності поки що немає. Проте всі наявні точки зору сходяться в одному: корпоративна соціальна відповідальність – це відповідальність компанії перед всіма людьми і організаціями, з якими вона стикається в процесі діяльності та перед суспільством в цілому.

Підприємці та дослідники до сфери відповідальності зазвичай включають: відповідальність компанії у взаєминах з партнерами; відповідальність відносно споживачів; відповідальну політику відносно працівників; екологічну відповідальність; відповідальність компанії перед суспільством в цілому.

Більшість компаній щорік публікують соціальні звіти, а деякі навіть отримують незалежну оцінку соціальної відповідальності – соціальний аудит. Всі найбільші аудиторські компанії пропонують своїм клієнтам різні види послуг з аудиту соціальної діяльності. Наприклад, нафтові компанії BP і Shell проходять регулярний соціальний аудит, публікуючи його результати в своєму соціальному звіті.

Державне регулювання розвитку соціальної відповідальності бізнесу і механізми взаємодії держави, бізнесу і суспільства можуть бути різними. Державна влада має впливати на розвиток меценатства і благодійності шляхом зміни податкової політики; зміцнення законодавства; здійсненням контролю з метою дотримання суспільних інтересів; проведенням спільних соціальних програм.

Внутрішня соціальна політика підприємства спрямована на трудовий колектив, а головними її суб'єктами є топ-менеджери і профспілки. Працівник виступає вищою метою і цінністю при формуванні і реалізації соціальної політики. Метою соціальної політики підприємства є запланований соціальний результат, на досягнення якого направлена діяльність підприємства. Якщо виходити з визнання людини як вищої цінності, то найважливішою метою соціальної політики на підприємстві стає забезпечення працівникам гідного рівня і якості життя, соціальних прав, справедливої винагороди за трудову діяльність, соціального захисту.

Необхідність забезпечення співробітникам найбільш комфортних умов роботи визнають представники найбільших світових корпорацій. Робочий день не має бути надто довгим, співробітники не повинні зайвий раз турбуватися про родинні справи, перенапружуватися і відчувати стрес. Турбота про службовців підвищує їх мотивацію і збільшує продуктивність праці.

Створення умов щодо поліпшення праці і побуту працівників, підвищення рівня їх задоволеності роботою безпосередньо пов'язано з таким поняттям як якість трудового життя – однією з сучасних наукових концепцій щодо підвищення ефективності управління промисловими підприємствами.

Якість трудового життя є не лише показником міри задоволеності особистих потреб і інтересів працівника за допомогою забезпечення його належними умовами праці і побуту, але і показником ефективності виробництва, індикатором розвитку підприємства, показником гармонійності відносин працівника і його виробничого оточення.

Якість трудового життя ґрунтується на тому, що працівник є не простим виконавцем завдань, а мислячою людиною, що перебуває в середовищі, яке не пригнічує її інтелект, а сприяє його розвитку. Якщо менеджмент компанії і виробничий колектив сприяють розвитку працівника, то виграють всі: працівник, колектив, акціонери, споживачі, суспільство в цілому.

На підприємстві якість трудового життя розглядається як «сприятливі умови і середовище на робочому місці, які підтримують і підвищують задоволеність працівника працею, гарантують його зайнятість і можливість для кар'єрного зростання». Задоволеність працівника роботою підтримує його емоційний стан, що формується в результаті суб'єктивної оцінки праці, якій працівник надає особливого значення, оскільки значну частину свого часу він проводить на роботі.

Не зважаючи на те, що задоволеність працівника працею є одним з найважливіших аспектів управління організацією, його вимір залишається суттєвою науково-методологічною проблемою і ефективного інструменту виміру реальної задоволеності працівників своєю працею до тепер не знайдено.

Натомість передбачається тісний взаємозв'язок між задоволеністю працею і плинністю персоналу на підприємстві, яка безпосередньо пов'язана зі співвідношенням умов праці і очікуваннями працівника.

Можна виділити наступні принципи якості трудового життя, які реалізуються на сучасному підприємстві:

– необхідність забезпечення змістовної і цікавої роботи. Багато в чому вдосконалення організації праці і модернізація виробництва, сприяє знищенню монотонності і трудомісткості праці. Отримання працівником повної інформації щодо процесів праці та її кінцевої мети сприяють правильному розумінню його ролі на виробництві. Працівники, націлені на кар'єрне зростання, трудові досягнення позитивно реагують на збагачення змісту своєї праці; у не надто мотивованих до роботи працівників, збагачення змісту праці не дає помітних успіхів;

– необхідність визнання праці та її справедлива винагорода. У основі цього принципу лежить постулат, що «справедлива винагорода за працю» повинна задовольняти життєві установки особи, а оплата за працю повинна покривати потреби працівника і його сім'ї, відображати рівень розвитку виробництва і суспільства;

– необхідність задоволення безпечних і здорових умов праці. Загальновідомо, якщо фізичні і санітарно-гігієнічні умови виробництва несприятливі і людина турбується за своє здоров'я і безпеку, то людський потенціал не може бути розкритий і реалізований повною мірою. Адміністрація підприємства покликана добиватися для працівника нормальних умов праці або компенсувати матеріально шкоду, що наноситься виробництвом;

– необхідність участі працівників у процесі ухвалення рішень, пов'язаних з їх трудовою діяльністю. У цьому сенсі найбільший ефект в галузі управління виробництвом отримується в тому випадку, коли адміністрація здійснює заходи щодо залучення працівників до процесу ухвалення рішень по вдосконаленню виробництва. Форми участі працівників в управлінні досить відомі: виступи на зборах, участь в розробці нормативних документів, участь в організації змагання тощо;

– необхідність розвитку соціально-побутової інфраструктури підприємства. Вихідною передумовою даного принципу є той факт, що працівник має своєчасно поновлювати енергію, витрачену в процесі продуктивної праці. Це має бути за рахунок соціальної інфраструктури підприємства: об'єктів харчування, оздоровлення, відпочинку і спорту;

– необхідність створення умов для професійного зростання і формування нормально-психологічного клімату. Ефективна реалізація трудового потенціалу працівника неможлива без його професійного зростання, тому на підприємствах створюються умови для підвищення професійно-кваліфікаційного рівня працівника, постійного оновлення його знань. З цією метою створюються учбові центри, укладаються договори з

навчальними закладами. Цілеспрямоване створення в трудових колективах належного морально-психологічного клімату сприяє зростанню продуктивності праці і зниженню захворюваності, появи ефекту синергії.

Розглянемо досвід декількох відомих зарубіжних компаній, які вважають, що гнучкий робочий графік, робота вдома і допомога фірми в родинних справах реально мотивують співробітників і збільшують продуктивність праці. Як заявив менеджер в Гонконзькому представництві голландської поштової компанії TNT: «Ми вважаємо, якщо люди довго працюють, то це означає, що продуктивність і ефективність низька». У цій компанії встановили 48-годинний робочий тиждень, а також заборонили співробітникам працювати більше 12 годин на тиждень понаднормово [5, с. 61].

Як повідомляє Reuters, транснаціональні корпорації все частіше запроваджують гнучкий графік роботи. Наприклад, в нафтовій компанії BP співробітники самі вибирають для себе зручніший робочий розклад – з 8.00 до 16.30, з 8.30 до 17.00 і з 9.00 до 18.00. У людей з'являється можливість забирати дітей зі школи або відвідувати вечорами навчальні заняття.

В американській компанії – виробника комп'ютерів Sun Microsystem Ins. – дозволено працювати вдома, якщо діяльність співробітника безпосередньо не пов'язана з перебуванням в офісі. У компанії вважають, що така система дозволяє співробітничати з талановитими людьми по всьому світу незалежно від їх місця знаходження.

Незбалансована трудова діяльність збільшує витрати – вважають представники великих компаній. Експеримент, проведений в Гонконзі місцевою громадською організацією Community Business, свідчить, що в середньому співробітники фірм працюють близько 51 години на тиждень – це на 25 % більше максимальної кількості робочого часу, встановленого Міжнародною організацією праці.

Третина респондентів вважає, що тривалий робочий день негативно відбивається на продуктивності праці, а 31 % опитаних стверджують, що від

довгострокової роботи з'являються ще і помітні проблеми зі здоров'ям [5, с. 61].

У американській PR-компанії Fleishman Hillard співробітникам надається відпустка тривалістю шість тижнів після того, як вони відпрацювали на фірмі від чотирьох до семи років.

Досить поширеною стає допомога на виховання дітей, що надається компанією. Наприклад, при банківському гігантові HSBC відкриті дошкільні заклади для дітей співробітників, а інвестиційний банк Goldman Sachs пропонує фінансову допомогу працівникам, які вирішили усиновити дитину. Ця допомога складає близько п'яти тисяч доларів. Також банк надає п'ятиденну оплачувану відпустку у зв'язку з сімейними обставинами.

Цікавий досвід британської телекомунікаційної компанії Text 100, де існують так звані «дні під ковдрою»: службовцям офіційно надається можливість двічі на рік зателефонувати на роботу і попередити про невихід на роботу через втому [5, с. 62].

Як відомо, в адміністративній економіці панувала ідея підприємства – соціального гаранта, що виконує широке коло функцій. У 1980-і роки 32 млн. радянських громадян проживали в квартирах, що знаходилися на балансі підприємств; 30 млн. – користувалися медичними установами, що належали підприємствам (поліклініки, пункти медичної допомоги); 1,5 млн. дітей щорік відпочивали в дитячих оздоровчих установах, що належали підприємствам [213, с. 32].

Соціальна політика на підприємстві означає діяльність працедавців, менеджменту і найманих працівників по задоволенню соціальних потреб, узгодженню соціальних інтересів, реалізації соціальних прав і соціальних гарантій, наданню соціальних послуг, соціального захисту персоналу. Соціальна політика формує сприятливі умови діяльності для працівників на підприємстві, виступає необхідним чинником реалізації персоналом своїх здібностей і можливостей. Без відповідних соціальних умов складно досягти стратегічних цілей підприємства. Коли на підприємстві створені такі

соціальні умови, розширюється простір для реалізації працівниками здібностей та їх ефективної роботи. На думку В. Вовка, соціальна політика - це нова сфера діяльності підприємства, спрямована на досягнення соціальних цілей і результатів, пов'язаних з підвищенням добробуту, якості життя співробітників підприємства, споживачів і суспільства в цілому. Основними напрямками соціальної політики підприємства, що відображують її специфіку, є: політика, спрямована на: підвищення якості життя і добробуту персоналу підприємства; максимальне задоволення потреб і інтересів споживачів; забезпечення довгострокових інтересів суспільства в цілому [64, с. 8].

Соціальна складова в діяльності підприємства – важливий елемент його кадрового, виробничого, економічного потенціалу. Основне призначення соціальної політики: сприяти забезпеченню зростання продуктивності, ефективності та якості праці; стимулювати працівників до підвищення кваліфікації, сприяти вирішенню управлінських завдань – закріплення найбільш кваліфікованих працівників, забезпечення їх ротації та лояльного ставлення до підприємства. Соціальна політика може бути ефективнішою, якщо соціальні послуги, що надаються, відображають специфіку діяльності підприємства, режим і охорону праці, транспортну доступність робочого місця. Форми і види соціальних послуг доцільно диференціювати у відповідності до категорій персоналу.

До засобів здійснення соціальної політики відносяться: фінансові кошти, соціальні виплати, пільги, гарантії і компенсації працівникам, об'єкти соціальної інфраструктури, соціальні програми, соціальне партнерство і колективний договір, трудовий договір.

Ефективна соціальна політика передбачає надання персоналу всіх обов'язкових соціальних послуг, які підприємство повинно надавати відповідно до законодавства. В той же час політика не може бути обмежена лише обов'язковими соціальними послугами. Конкуренція на ринку праці передбачає наявність соціальних послуг, що передбачають залучення нових

працівників на підприємство або утримання певним чином тих, хто працює тривалий час.

Як відомо, соціальні права людини закріплені у великій кількості міжнародних актів, декларацій, заяв, підсумкових документів, конвенцій, пактів, резолюцій, хартій тощо. Серед них виділимо Міжнародний білль про права людини, що включає п'ять документів: Загальну декларацію прав людини; Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права; два Факультативні протоколи до Міжнародного пакту про громадянські і політичні права. До міжнародних документів універсального характеру також відносяться Декларація соціального прогресу і розвитку, конвенції Міжнародної організації праці. До міжнародних документів про права людини регіонального характеру відносяться документи Ради Європи: Конвенція про захист прав людини і основних свобод та протоколи до неї; Європейська соціальна хартія (переглянута); Конвенція Співдружності Незалежних Держав про права і основні свободи людини.

У міжнародних актах визначені наступні соціальні права людини, які можна реалізувати при проведенні соціальної політики на підприємстві:

- право на працю, вільний вибір роботи і захист від безробіття;
- рівні можливості і рівне відношення стосовно зайнятості і вибору виду занять без дискримінації за ознакою статі;
- скасування і заборона примусової або обов'язкової праці;
- заборона дискримінації в галузі праці і занять; справедливі і сприятливі умови праці;
- умови праці, що відповідають вимогам безпеки і гігієни;
- участь у визначенні і поліпшенні умов праці і виробничого середовища;
- справедлива винагорода; рівна винагорода чоловіків і жінок за рівноцінну працю;
- охорона заробітної плати; оплачувана відпустка;

- створення і вступ в організації, у тому числі в профспілки для захисту власних економічних і соціальних інтересів;
- укладення колективних договорів; професійна орієнтація;
- соціальне забезпечення і соціальне страхування; освіта і професійна підготовка; охорона здоров'я;
- захист по закінченні найму;
- захист законних претензій трудящих в разі неплатоспроможності працедавця;
- захист працівником своєї гідності за місцем роботи;
- інформація і консультації;
- житло;
- інформація і консультації з трудящими при колективних звільненнях за скороченням штату;
- захист вимог трудящих в разі неплатоспроможності підприємця;
- рівні можливості і рівне звернення трудящих з родинними обов'язками;
- захист і пільги на підприємствах представників трудящих;
- захист дітей і молоді в галузі соціально-трудових відносин; працюючих жінок на охорону материнства;
- захист трудящих-мігрантів та їх сімей [150].

Організація Об'єднаних Націй виступила з міжнародною ініціативою створити Глобальну угоду про спільні цінності і принципи або Глобальний договір, аби об'єднати ділові кола, компанії, організації з установами ООН, трудящими і громадянським суспільством на підтримку дев'яти універсальних принципів в галузі прав людини, праці і довкілля, а саме:

- звернення до ділових кіл підтримувати і поважати захист міжнародних прав людини в їх сферах впливу;
- забезпечувати, аби їх власні корпорації не брали участь в порушеннях прав людини;

- підтримувати свободу асоціації і ефективне визнання права на колективний договір;
- ліквідація всіх форм примусової і обов'язкової праці;
- ефективна ліквідація дитячої праці;
- ліквідація дискримінації праці і зайнятості;
- підтримувати обережний підхід до екологічних завдань;
- заохочувати більше екологічної відповідальності;
- заохочувати розробку і поширення екологічно безпечних технологій.

Глобальна угода – це добровільна ініціатива, заснована на громадянській позиції організацій, з двома цілями: зробити Глобальний договір і його принципи частиною стратегії і операцій ділових кіл; сприяти співпраці між основними зацікавленими сторонами і заохочувати налагодження партнерських зв'язків на підтримку цілей ООН. Для досягнення мети Глобальна угода пропонує посередництво і залучення за допомогою таких механізмів як політичні діалоги, навчання, місцеві структури і проекти. Компанії, міжнародні організації трудящих і організації громадянського суспільства беруть участь в Глобальній угоді [273].

В результаті нещодавно проведеного Організацією Об'єднаних Націй дослідження бізнес-середовища в Україні було з'ясовано, що до Глобального договору приєдналися вже майже 100 компаній і організацій України. Найбільш оптимальною формою дотримання корпоративної соціальної відповідальності для нинішнього етапу розвитку України стали соціальні інвестиції. Аналіз останніх тенденцій участі українського бізнесу в житті суспільства свідчить про початок переходу від традицій хаотичної доброчинності до соціального інвестування. Наприклад, такі потужні компанії, як «ІСД», «УГМК», «Мотор Січ» вкладають багатомільйонні кошти у відродження історико-культурного спадку України. «Інтерпайп» фінансує потужні культурні проекти, «Roshen» і «Артеріям» підтримують охорону здоров'я, «СКМ» – проекти різної спрямованості [49, с. 74].

З початком ринкових реформ соціальна політика підприємств радикально змінилася. В першу чергу, зміни торкнулися соціальної інфраструктури. На початку і середині 1990-х років відбулося різке скорочення соціальної інфраструктури підприємств. Керівники підприємств всіх форм власності прагнули позбавитися непрофільних активів, до яких відносилися об'єкти соціальної інфраструктури. За наявними даними всього за десятиліття реформ дві третини соціальних об'єктів, що належали підприємствам, були передані муніципалітетам [46].

Вихід з кризи і поліпшення фінансового стану підприємств вплинули на думку керівників, які вважали ліквідацію соціальної сфери одним з чинників стабільності в умовах ринкової економіки. У 1997-2000 рр. настала стабілізація соціальної інфраструктури підприємств, а підхід до соціальних об'єктів став більш диференційованим. У подальшому настав період оптимізації соціальної інфраструктури.

Як вважає Д. Велибекова, соціальна інфраструктура є частиною продуктивних сил суспільства, які спрямовані на створення необхідних умов для ефективного функціонування працівників у процесі виробництва. Головним завданням соціальної інфраструктури є подальше поліпшення соціально-побутових умов працівників сфери послуг.

Елементи соціальної інфраструктури не беруть участі безпосередньо в створенні кінцевої продукції, але вони забезпечують передумови для нормального розвитку виробничого процесу. Роль соціальної інфраструктури полягає в тому, що вона сприяє забезпеченню потреб виробництва в кадрах необхідної кваліфікації, сприяє відтворенню і закріпленню їх на підприємствах сфери послуг, забезпечує охорону праці і техніку безпеки. Підрозділи соціальної інфраструктури беруть участь в створенні умов для задоволення комунально-побутових потреб як працівників підприємства, так і членів їх сімей [59, с. 8-9].

На думання В. Вовка, необхідно удосконалювати соціальну політику підприємства за рахунок:

1) забезпечення обов'язкових умов соціальної підтримки персоналу (мінімальний рівень заробітної плати; обов'язкове страхування за встановленими нормативами - пенсійне, соціальне, медичне, по безробіттю; соціальні виплати і компенсації тощо);

2) створення робочих місць, привабливих для найманих робітників високою заробітною платою, різними соціальними благами (безкоштовним харчуванням, можливістю одержання довгострокових безвідсоткових кредитів тощо);

3) задоволення соціальних потреб споживачів;

4) забезпечення комунікативних контактів зі споживачами;

5) узгодження інтересів підприємства і суспільства. Діяльність підприємства у всіх перерахованих вище напрямках забезпечує комплексність соціальної політики підприємства, повноту охоплення всіх сфер, що співвідносяться з концепцією соціально-етичного маркетингу і можлива тільки при наявності вичерпної маркетингової інформації [64, с. 10].

На жаль, поки що передчасно говорити про існування української національної моделі соціальної відповідальності бізнесу, яка відповідала б сучасним реаліям. Важливу роль у формуванні і розвитку соціальних позицій бізнесу відіграє держава. Дослідники виділяють як особливу національну ознаку те, що на регіональному і державному рівнях соціальний вклад в основному зводиться до примусової участі бізнесу в реалізації всіляких соціальних і культурних програм, які частково є джерелами корупції. Хоча інколи підприємці і проявляють соціальні ініціативи, проте, як правило, вони збігаються з періодом виборчих кампаній і мають характер соціального альтруїзму [49, с. 83].

Поки що в Україні спостерігається значний розрив між суспільством і бізнесом у розумінні пріоритетів соціальної відповідальності, який зберігатиметься до тих пір, поки суспільство не навчиться організовано висловлювати власні інтереси.

Зокрема, нещодавно Уряд висунув ряд вимог до керівництва найбільшого металургійного комбінату України ВАТ «ArcelorMittal Кривий ріг». Зокрема, Прем'єр-міністр України Юлія Тимошенко в ході свого візиту на комбінат вимагала підняття на чверть заробітних плат для робітників. Глава уряду відзначила, що станом «на сьогодні» заробітна плата на підприємстві потребує підвищення, і уряд спонукає керівництво заводу вирішити це питання. Вона виставила вимогу (керівництву підприємства), аби з 1 січня 2010 року зарплата була підвищена на 25 %. Крім того, за словами Тимошенко, уряд також вимагає від інвесторів невідкладно виконати всі пункти інвестиційної угоди. При цьому Прем'єр-міністр відзначила, що в разі, якщо керівництво підприємства не виконає ці вимоги, уряд залишає за собою право позбавлення пільг і преференцій, передбачених меморандумом, підписаного між Кабінетом міністрів і підприємствами гірничо-металургійного комплексу (ГМК). Вона нагадала, що відповідно до вказаного меморандуму, уряд знизив ціну на газ, коксове вугілля і транспортні перевезення для підприємств галузі. Ю. Тимошенко відзначила, що уряд прийняв рішення про дотування їх з держбюджету, натомість вимагає неухильно дотримуватися соціальних зобов'язань перед працівниками таких підприємств, зокрема, не знижувати заробітну плату і не проводити необґрунтованих звільнень [396].

Проте керівництво комбінату не погодилося з вимогою Ю. Тимошенко і заявило про те, що виконує свої зобов'язання за договором купівлі-продажу. В результаті 29 січня 2010 р. Фонд державного майна вирішив провести нараду на підприємстві і здійснити перевірку щодо порушень інвестиційних зобов'язань керівництвом комбінату [168].

Останнім часом в українських наукових і ділових колах в основному обговорюються питання, що стосуються функціонування бізнесу як такого. Причин цьому декілька: по-перше, неоднозначне ставлення населення до бізнесу, по-друге, не завжди адекватними є дії влади щодо виконання своєї

частини відповідальності перед суспільством, зокрема, обмежені можливості держави ефективно фінансувати соціальні потреби.

Таким чином, в процесі переходу від радянської патерналістської моделі соціальної політики підприємств і організацій до сучасної форми соціальної політики зберігаються певні труднощі.

Висновки до розділу 4

З міжнародного і вітчизняного досвіду випливає, що лише інвестування в людину, в людський розвиток створює можливості переходу від економіки «ресурсної та індустріальної» до економіки знань, до економіки «щоденної технологічної революції», що вимагає особистих зусиль активних, здорових, освічених громадян. Розвиток потенціалу особистості безпосередньо залежить від доступності і якості освіти, охорони здоров'я, інформації, комунікативних технологій тощо. Розуміння цих завдань і пошук найбільш ефективних форм їх вирішення має стати змістом нової соціальної політики в Україні.

Досвід розвинених країн свідчить, що саме соціальний діалог є найважливішим інститутом, що забезпечує запобігання і мирне вирішення соціальних конфліктів, слугує гарантією соціальної злагоди і прогресу. Розширення поля партнерських взаємин основних суб'єктів економіки і трудових відносин, підвищення ефективності механізмів взаємодії соціальних партнерів залишаються актуальними завданнями системи соціального діалогу.

Оскільки інститут соціально відповідального бізнесу, характерний для більшості розвинених країн, і базується на ринкових цінностях з давніми демократичними традиціями, розвиненим громадянським суспільством, в Україні він поки що перебуває на початковій стадії розвитку, а відтак необхідно створювати національну модель соціальної відповідальності.

В даний час спостерігається високий рівень варіативності форм соціальної активності, що склалися на окремих підприємствах і в компаніях. На жаль, в Україні необхідність впровадження корпоративної соціальної відповідальності усвідомлюється невеликою кількістю бізнесових компаній.

Кожна українська компанія шукає власні шляхи досягнення балансу між економічною ефективністю і соціальною необхідністю. В Україні форми і методи соціальної відповідальності, прийняті в рамках підприємства (компанії), як і в інших державах пострадянського простору, визначаються особистими перевагами і уподобаннями керівників і власників. Персоніфікація соціальної відповідальності логічно вписується в постприватизаційну ситуацію, коли роль керівників підприємства в процесі ухвалення рішення різко зростає.

Враховуючи, що на багатьох українських підприємствах зберігається низький рівень заробітної плати, який доки немає можливості підняти (тим більше в умовах економічної кризи), підприємства можуть надавати своїм працівникам соціальні послуги. Це дозволить хоча б частково компенсувати низьку заробітну плату.

Особливістю українського соціального діалогу є те, що соціальна відповідальність продовжує залишатися орієнтованою на найближче коло стейкхолдерів – державу, власників і персонал. Водночас до цього процесу слід залучати й інші зацікавлені сторони – місцеві співтовариства, територіальні громади, регіони, постачальників, споживачів.

Можна спрогнозувати, що продовжуватиметься процес формування і зміцнення бізнесу як соціального інституту, що впливатиме на різні сфери життя суспільства. В той же час відбуватиметься поступова трансформація ціннісних орієнтирів підприємців, чия професійна діяльність здійснюється в умовах розвитку українського суспільства по шляху прогресу і становлення цивілізованих форм взаємодії бізнесу і держави.

На сьогодні і в країнах Європейського Союзу, і в Україні соціальний діалог виступає як система врегулювання конфліктів у всіх сферах

суспільства (включаючи сферу соціально-трудових відносин, що встановлює певні форми взаємин і методи узгодження інтересів суб'єктів соціальної взаємодії (партнерів) і забезпечує конструктивність взаємин, суспільно-політичну і економічну стабільність в країні, що слугує реалізації ідей ненасильства, встановлення культури миру і згоди.

Основними напрямками успішного формування стратегії розвитку соціально-економічного потенціалу, що вимагає конкретизації на окремих етапах, є: орієнтація економіки на вирішення соціальних завдань, формування високоефективної, гнучкої і сприйнятої до нововведень соціально-орієнтованої економіки, врахування глобальних світових тенденцій, а також досвіду країн, що добилися певного соціального прогресу в розвитку соціально-економічного потенціалу.

На підставі проведеного дослідження можна виділити наступні завдання соціальної політики України:

- проведення активної політики на регіональному рівні щодо поліпшення соціальної підтримки населення, створення умов для реалізації його можливостей самостійно забезпечити свій добробут;
- повноцінне формування і дія механізму соціального захисту неблагополучних і матеріально вразливих категорій населення;
- інституційні перетворення в соціально-побутовій інфраструктурі і соціально-культурній сфері з метою розширення можливостей отримання відповідних послуг населення, підвищення якості обслуговування жителів країни.

З метою здійснення реформування соціальної сфери України:

- соціальну політику необхідно орієнтувати на ринкове реформування і властиві йому індивідуальну відповідальність та ініціативу;
- соціальні витрати мають відповідати реальним економічним можливостям держави;
- слід проводити незалежну соціальну експертизу, що дозволить запобігти прийняттю соціально невиправданих економічних рішень;

– повинна враховуватися соціально-економічна неоднорідність регіонів України;

– у процесі реалізації соціальної політики мають брати участь держава, громадяни, громадські організації.

Підвищення ролі держави в соціальній сфері України визначається як внутрішніми проблемами, так і загальносвітовими тенденціями розвитку соціальної держави в умовах глобалізованого світу.

Що стосується соціальної допомоги, то вона повинна виконувати лише одну функцію – підтримувати соціально незахищених або таких громадян, що тимчасово потрапили в складну ситуацію. Для всіх інших можуть бути встановлені преференції, але не соціального, а податкового характеру, як це практикується в країнах Євросоюзу.

Сьогодні перед ученими і практиками виникає гостра необхідність розробки і впровадження суспільних і державних принципів регулювання соціально-трудоваих відносин. Вочевидь, без кардинальної зміни соціальної політики неможливо подолати вказані негативні тенденції. Зрозуміло, що соціальна політика держави може бути набагато результативнішою за правильно побудованої системи пріоритетів, більш досконалої законодавчої бази, підвищення ефективності використання ресурсів, спрямованих на соціальні потреби.

Задля оптимізації соціально-трудоваих відносин в Україні мають бути реалізовані наступні заходи:

– розробка і впровадження ефективної системи трудового законодавства, що забезпечує правове регулювання соціально-трудоваих відносин;

– визначення і регулювання оптимальної оплати праці працівників, що забезпечить зростання продуктивності праці, гідний рівень життя і соціальну стабільність в суспільстві;

- розвиток структури соціального захисту, соціальних гарантій, що пом'якшуватиме і убезпечуватиме від можливих негативних соціальних наслідків;

- впровадження системи соціального діалогу між працедавцями, найманими працівниками і державою, за допомогою якої повинні вирішуватися соціально-трудова суперечки і конфлікти;

- налагодження системи підготовки, підвищення кваліфікації і перепідготовки кадрів, що діятиме з урахуванням потреб ринку праці і інтересів економіки країни.

Розгляд основ реформування управління галузей соціальної сфери в сучасній ринковій економіці свідчить, що для підвищення темпів соціально-економічного розвитку українського суспільства мають значення як економічні відносини, так і порядок управління і фінансування конкретних об'єктів у соціальній сфері. Разом з тим, на сучасному етапі реформ, що проводяться в Україні, існують тенденції поєднання відомчого підходу з програмно-цільовими методами управління і фінансування об'єктів соціальної сфери.

ВИСНОВКИ

Аналіз ступеня розробленості проблеми свідчить, що у науковій літературі є достатня кількість робіт, присвячених формуванню соціальної держави, соціальній політиці, соціальному захисту населення, соціальному діалогу. Відомі також наукові праці щодо загальних питань європейської інтеграції України, інтеграції європейських країн, проблем соціальної політики окремих держав-членів ЄС і наднаціональних інститутів Союзу тощо. Водночас відчутним є брак робіт, у яких вирішення проблем розвитку соціальної сфери пов'язувалося би з перспективами європейської інтеграції України.

В ході наукового пошуку проаналізовані, деталізовані та вдосконалені ключові поняття досліджуваної проблеми, а саме: «соціальна політика», «соціальна держава», «суб'єкти соціальної політики», «соціальні показники», «європейські соціальні стандарти», «державні соціальні стандарти» та ін.

Автор доходить висновку, що реалізація соціальних функцій держави здійснюється за допомогою соціальних інститутів на різних організаційних рівнях, якими не обов'язково мають бути державні структури. Однак серед численних суб'єктів соціальної політики ключова роль відводиться саме державі, оскільки інші приватні суб'єкти державної соціальної політики виступають як інститути досягнення поставлених державою цілей і функціонують в рамках, заданих державою. Отже, держава для досягнення своїх цілей діє через багатьох суб'єктів різних видів діяльності, які можуть вважатися суб'єктами державної соціальної політики лише тією мірою, в якій вони забезпечують поставлені державою соціальні завдання.

Дослідження еволюції європейської соціальної політики дозволило зробити висновок, що цілісна соціальна політика Європейського Союзу, яка проводиться з 1989 р., разом з наданням підтримки людям, що потрапили в скрутне економічне становище, включає співпрацю між соціальними партнерами, органами влади різних рівнів, комунітарними інститутами,

добровільними громадськими і міжнародними організаціями, окремими громадянами.

Зроблено висновок і про те, що розвиток різних форм співпраці держави з приватним бізнесом значно підвищує ефективність механізмів надання суспільних благ в європейських країнах. Здавалося б, головною тенденцією розвитку постіндустріальної економіки був і буде надалі, відхід держави з ряду галузей, де вона в результаті націоналізації або державного регулювання займала ключові позиції. Значний імпульс цьому процесу дали реформи суспільного сектора останніх двох-трьох десятиліть. Проте скорочення масштабів прямої участі держави в господарському розвитку супроводжувалося посиленням її ролі в забезпеченні базових умов розвитку економіки – створенні і підтримці сприятливого для бізнесу клімату, розвитку матеріальної і нематеріальної інфраструктури, сфер освіти і наукових досліджень як ключових джерел зростання економіки, національного багатства, зміцнення конкурентоспроможності.

У одних країнах акцент ставиться на вдосконаленні управління галуззю при вирішальній ролі держави, в інших – на активізації ринкових механізмів. Ці обидва напрями не виключають один одного: вдосконалення управління потрібне і при використанні ринкових механізмів.

Проаналізовано сутність цілісної європейської соціальної моделі, основу якої складають такі цінності, як демократія і права особи, вільна ринкова економіка, рівність можливостей для кожного, благополуччя і соціальна захищеність для всіх, об'єднання і солідарність тощо. Особливістю даної моделі є те, що вона покликана забезпечити захист інтересів різних груп і прошарків суспільства, не обмежуючись підтримкою найбільш знедолених.

В результаті аналізу європейського досвіду надання суспільних благ виявлені його позитивні і негативні сторони.

Як показало дослідження, основною особливістю європейських систем соціального захисту є високий обсяг витрат. Так, в середині 1990-х років їх рівень в Європейському Союзі складав у середньому 22 % ВВП проти 13 % в

США, 15 % в Канаді і Новій Зеландії та 12 % в Японії. Це обумовлено, перш за все, ширшим охопленням, як соціальних ризиків, так і кола осіб, яким надаються відповідні послуги на відміну, наприклад, від США, де державні програми медичного страхування поширюються на вельми обмежене коло жителів, або Австралії, де низький дохід є перешкодою для пенсійного страхування.

Існування соціальних програм, спрямованих на зменшення соціальних ризиків, розглядається більшістю європейців як головний компонент сучасної держави. Можна прогнозувати, що в подальшому пріоритети соціальної захищеності посідатимуть центральне місце в європейському суспільстві.

Відзначаючи високий рівень соціальної захищеності населення ЄС, водночас слід зазначити, що сьогодні Європейський Союз не захищений від зовнішніх впливів і відчуває, зокрема, вплив кризи світової економічної системи. Крім того, перед ЄС стоять завдання зберегти традиційні цінності, які слугують основою європейської ідентичності, і забезпечити нові суспільні потреби. Саме тому Європейська соціальна модель постійно удосконалюється, відображаючи нові реалії суспільного розвитку. Останніми роками в європейських країнах державні витрати на освіту, культуру, охорону здоров'я, соціальне забезпечення значно перевершували витрати (у шість разів) на військові цілі, підтримку правопорядку (поліція та ін.), державне управління.

Взаємодія різних інструментів соціальної політики ЄС, організація співпраці по вертикалі, на всіх рівнях дозволяють говорити про спробу створення нової моделі єдиного механізму в галузі реалізації соціальної політики, однак далеко не завжди окремі деталі цього механізму спрацьовують так, як хотілося б керівним органам Співтовариства. Часто доводиться долати бюрократичні бар'єри, національну обмеженість і спроби не відкривати досягнення своїх систем освіти і соціального захисту для

партнерів з інших держав-членів, не говорячи вже про представників третіх країн або мігрантів.

У дисертації зроблено висновок про те, що на даний час загально визнаною є проблема формування активної соціальної бази європейського суспільства, оскільки жодна успішна діяльність в межах Європейського Союзу неможлива без урахування позиції його громадян. Справедливим є твердження про те, що соціальна база потрібна будь-якій державі, будь-якому міждержавному об'єднанню. Саме цим пояснюється популярність таких понять, як соціальна солідарність, соціальне об'єднання, соціальний діалог тощо, які складають засади довгострокової політики Європейського Союзу.

На основі проведеного дослідження стало зрозумілим, що Україна, з одного боку, проявляє розчарування у зв'язку з відсутністю конкретної перспективи вступу в ЄС, з іншого – визнає, що для цього необхідно здійснити ряд найважливіших заходів по реформуванню, у тому числі соціальної сфери. Обґрунтовано, що європейська інтеграція України можлива в тому випадку, якщо пріоритет орієнтації на Європу розглядатиметься не лише як зовнішньополітичне рішення, але і як важливий стимул і необхідність для внутрішніх реформ, у тому числі у сфері соціальної політики.

Аналізуючи ситуацію в Україні, можна зробити висновок, що з'явилися верстви населення, здатні в сприятливих соціально-економічних умовах до самостійного вирішення своїх нагальних проблем. Але системної політики реформ соціальної сфери, що охоплює всі категорії населення, не простежується, як і не здійснюється в даній сфері ефективного адміністрування. Навряд чи ознакою такого адміністрування можна вважати зростання витрат на базові соціальні потреби для більшості населення. І це в умовах, коли майже дві третини населення насилу «зводять кінці з кінцями».

При формуванні стратегії соціальної політики України необхідно враховувати те, що вона перебуває на особливому етапі розвитку, коли

головна проблема – це досягнення стратегічної соціально-політичної стійкості суспільства, пов'язаної з формуванням основи цієї стабільності – масового середнього класу постіндустріального типу.

Особливого значення в цьому сенсі набуває політика, орієнтована на зниження соціальної диференціації доходів. Така стратегія відповідатиме вирішенню завдання зростання мотивації і буде здатною забезпечити консолідацію суспільства, стати істотним чинником вирішення соціально-економічних проблем. Проте пропонуване урядом збільшення соціальних виплат не вирішить проблеми. Натомість дієвими заходами, на думку автора, можуть стати зменшення податкового тиску, спрощення дозвільної системи і створення конкурентоспроможних умов для ведення бізнесу.

При формуванні соціальної політики в Україні слід враховувати такі макроекономічні та інституційні аспекти:

- необхідність розширення ресурсної бази соціальної політики за рахунок зростання економічного потенціалу – кількісного і якісного зростання ВВП, позитивної трансформації структури економіки за постіндустріальним типом, зростання прямих інвестицій у галузі реального сектора, зростання продуктивності праці на основі активної технологічної модернізації і зміцнення зовнішньоекономічних позицій;

- необхідність трансформації міжгалузевої і соціальної моделей розподілу доходів. Проблема полягає в тому, щоб формувати ефективно функціонуючу систему, за якої стимулюється зростання інноваційного сектора високотехнологічних галузей економіки у поєднанні із зростанням людського капіталу.

В українських умовах, коли велика кількість підприємств дотримується стратегії виживання, інститути громадянського суспільства і некомерційний сектор розвинені слабо, поза сферою прямої дії держави немає достатніх ресурсів і стимулів для довгострокових інвестицій у людські ресурси. Тому найважливішим напрямом є розвиток соціальних сфер державного сектора.

Також видається важливим послідовне зміцнення соціальної складової економічної політики і відновлення на цій підставі довіри до держави. Тут в першу чергу необхідні орієнтація на забезпечення ефективної зайнятості, захист слабких партнерів в соціально-трудої сфері, регулювання загальних основ оплати праці, реалізації принципу рівності стартових можливостей через полегшення доступу до якісної безкоштовної освіти на всіх рівнях. Думається, що першим кроком на шляху формування активної соціальної політики має стати кардинальний перегляд бюджетних пріоритетів у бік збільшення соціальних інвестицій і поліпшення загальних умов зайнятості населення. Основними складовими соціальної політики мають бути розвиток трудового потенціалу, інтелектуалізація трудових процесів, сприяння продуктивної зайнятості, забезпечення гідних умов і гідної оплати праці, розвиток соціальної сфери і створення гідних умов життєдіяльності для тих, хто ще або вже не може себе захистити.

Збільшення державних надходжень в основні інвестиційні галузі соціальної сфери відповідно до нормативів національного законодавства, що відповідають в цілому міжнародним стандартам, але що не реалізуються на практиці, дозволить вирішити ряд ключових завдань для досягнення стійкого соціально-економічного розвитку.

По-перше, розширення доступу до освіти і охорони здоров'я забезпечить накопичення людського і соціального капіталу, а також, що не менш важливо, його рівномірний розподіл.

По-друге, з'явиться можливість істотно поліпшити умови зайнятості і підвищити оплату праці в бюджетних галузях, де все ще зосереджено близько 20 % сукупної робочої сили переважно високої кваліфікації.

По-третє, збільшуючи заробітну плату в бюджетних галузях, держава як найбільший працедавець дає імпульс загальному зміцненню позицій кваліфікованої робочої сили на ринку праці, у тому числі і поза рамками бюджетного сектора. Таким чином, будуть запущені механізми поступового

подолання соціальної кризи, відновлення довіри населення до держави і створені передумови для нормального цивілізованого розвитку.

Враховуючи, що наближення соціальних стандартів в Україні до рівня європейських країн є стратегічним завданням держави, досліджена проблема гармонізації соціальних стандартів України і європейських соціальних стандартів. Сучасний стан європейської інтеграції України характеризується проблемами адаптації європейських соціально-економічних стандартів на державному і локальному рівнях. Проте доводиться визнати, що допоки соціальні стандарти європейських країн залишаються важко досяжними для України (наприклад, пенсія від 40 % і вище середньої зарплати). Тому на сучасному етапі пріоритетним завданням Уряду України має бути прискорення стійкого економічного зростання і як наслідок євроінтеграція, а не досягнення будь-якою ціною критеріїв для вступу в ЄС.

Проведено порівняльний аналіз відповідності українського законодавства європейським нормам, в результаті якого виявлено, що позитивний досвід європейських країн з питань соціального захисту громадян вже застосовується в Україні і в українській законотворчій практиці, вже широко використовуються напрацювання європейських експертів. В той же час наголошується, що економічно розвинені держави, що зіткнулися з труднощами при забезпеченні загального добробуту за рахунок державної благодійності, змінили свою соціальну політику у бік відмови від мінімальних соціальних стандартів і заміни їх нормами, стимулюючими індивідуальну активність і відповідальність, виключення утриманства. Тому, починаючи з 1980-х років ХХ ст., відбувається інтенсивна заміна принципу розподільної справедливості принципами комутативної справедливості. У цьому напрямі коректує свою соціальну політику і Кабінет Міністрів України.

Саме стан соціального діалогу є одним з критеріїв реального демократизму в суспільстві. Як діяльність соціальний діалог спрямований на те, аби забезпечити на основі рівноправної співпраці реальну участь

найманих працівників, працедавців і держави у формуванні і реалізації соціальної і економічної політики, заснованої на оптимальному балансі інтересів сторін. Демократизм соціально-партнерських відносин знаходить відображення також в розвитку і вдосконаленні економічної демократії, участі трудящих в управлінні виробництвом, розподілі його результатів.

У своїй основі європейський досвід соціального діалогу демонструє успішність забезпечення балансу інтересів найманих робітників і підприємців. Саме це видається важливим для процесу становлення соціального діалогу і трипартизму в сучасній Україні. Країни Європейського Союзу, подолавши тривалий шлях від гострої класової боротьби до досягнення соціального миру, знайшли оптимальну форму соціальної співпраці. Вона поступово входить у сферу соціальних відносин українського суспільства.

Процес створення української концепції соціального діалогу відображає значне відставання наукових розробок в цій галузі від потреб соціально-економічної практики. Поява цього терміну, виділення категорії соціального діалогу як предмета вивчення зробило необхідним вирішення проблем, пов'язаних з виявленням природи, сутності, соціальної обумовленості даного явища, чинників його становлення і розвитку в умовах сучасної української дійсності.

На даний час в Україні сформований правовий простір для функціонування системи соціального діалогу. Визначені його суб'єкти, принципи, рівні, завдання і напрями діяльності. Набула масового поширення практика укладення колективних договорів на всіх рівнях.

Аналіз соціальної політики підприємства засвідчив, що її метою є прогнозований соціальний результат на досягнення якого направлена діяльність підприємства. Якщо виходити з визнання людини вищою цінністю, найважливішою метою соціальної політики на підприємстві стає забезпечення працівникам гідного рівня і якості життя, соціальних прав, справедливої винагороди за трудову діяльність, соціального захисту.

Отже, позитивний розвиток соціальної політики неможливий без активної участі держави. Водночас варто пам'ятати, що українська держава в 1990-х роках стала основним руйнівником соціальної сфери, створюючи довгострокові стратегії всупереч цілеспрямованій соціальній політиці. Вихід з даної ситуації вбачається один: формування виваженої соціальної політики, яка привнесе в сучасну українську державу соціальні засади її розвитку, оскільки лише стабільна соціальна держава може вивести країну на цивілізований шлях розвитку, до європейської інтеграції.